

MEĐUNARODNA POLITIKA

OSNOVANA JUNA 1950.
BEOGRAD
GOD. LXI, BR. 1137
JANUAR–MART 2010.

SVET I SRBIJA

Velizar Golubović

UTICAJ MEĐUNARODNIH I DOMAĆIH
AKTERA NA REFORME PENZIJSKIH
SISTEMA U DRŽAVAMA SUKCESORIMA SFRJ

U FOKUSU

Bogdan Gecić

PRIVATNO-PRAVNO SANKCIONISANJE
PRAVILA KONKURENCIJE – EVROPSKA
PERSPEKTIVA

Srđan Milašinović

Dalibor Kekić

SAVREMENI RASIZAM
– BEZBEDNOSNI IZAZOV, RIZIK I PRETNJA

Nikola Marić

INICIJATIVA ZA FORMIRANJE
„NOVE BEZBEDNOSNE ARHITEKTURE
EVROPE“ KAO DEO SPOLJNE POLITIKE
RUSKE FEDERACIJE

ANALIZE

Duško Lopandić

OD GARAŠANINA DO MILOVANOVIĆA:
PEDESET GODINA GEOSTRATEŠKOG
PROMIŠLJANJA U SRBIJI XIX VEKA

Ljubica M. Zjalić

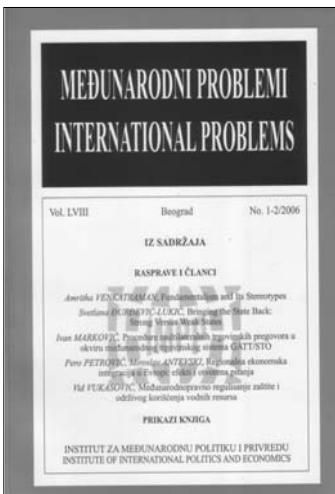
INSTITUCIJALIZACIJA KAO KLJUČ ZA
RAZVOJ PRIVREDE I DRUŠTVA

DOKUMENTI



Institut za međunarodnu
politiku i privrednu

Časopisi Institut za međunarodnu politiku i privredu



Institut za međunarodnu politiku i privredu

Makedonska 25, P.O.B. 750, 11000 Beograd, tel. 337 36 33, fax: 337 38 24, E-mail: iipe@diplomacy.bg.ac.rs

MEDUNARODNA POLITIKA

Makedonska 25, 11000 Beograd, Poštanski fah 413, Tel. +381 11 3373 824 (glavni i odgovorni urednik),
Tel/fax 337 38 32 (preplata); E-mail: interaff@diplomacy.bg.ac.rs;
Internet: www.diplomacy.bg.ac.rs/medjunarodna.htm. Izlazi tromesečno

UDK 327

ISSN 0543-3657

Godina LXI, br. 1137, januar-mart 2010.

Izdavački savet

Doc. dr Milica Delević (predsedavajuća),
docent, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu

Dr Vladimir Bilandžić,

Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju, Misija u Srbiji, Beograd

Mr Dušan Lazić, ambasador, Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije, Beograd

Dr Jelica Minić, zamenica generalnog sekretara, Regionalni savet za saradnju, Sarajevo

Prof. dr Obrad Račić, redovni profesor,

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu

Dr Goran Svilanović, Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju, Beč

Prof. dr Jovan Teokarević, vanredni profesor,

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beograd

Prof. dr Vatroslav Vekarić, član,

Spoljnopolitički savet Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije, Beograd

Dr Ivan Vejvoda, direktor, Balkanski fond za demokratiju, Beograd

Prof. dr Ivo Visković, vanredni profesor,

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu

Dr Milan Šahović, naučni savetnik,

Institut za međunarodnu politiku i privrednu, Beograd

Uredništvo

Dr Miroslav Antevski, naučni saradnik,

Institut za međunarodnu politiku i privrednu, Beograd

Dr Miša Đurković, naučni saradnik, Institut za evropske studije, Beograd

Mr Aleksandra Joksimović, članica,

Forum za međunarodne odnose Evropskog pokreta u Srbiji, Beograd

Aleksandra Janošević, Institut za međunarodnu politiku i privrednu, Beograd

Mr Ana Jović-Lazić, istraživač saradnik,

Institut za međunarodnu politiku i privrednu, Beograd

Mr Ivona Lađevac, istraživač saradnik,

Institut za međunarodnu politiku i privrednu, Beograd

Mr Dejan Orlić, istraživač saradnik, Institut društvenih nauka, Beograd

Mr Slobodan Janković, Institut za međunarodnu politiku i privrednu, Beograd

Mr Irina Žarin, članica

Forum za međunarodne odnose Evropskog pokreta u Srbiji, Beograd

Mr Dragan Živojinović, asistent, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu

Izdavač
Institut za međunarodnu politiku i privredu,
11000 Beograd, Makedonska 25

Direktor Instituta
Dr Duško Dimitrijević

Glavni i odgovorni urednik
Dr Dragan Đukanović

Zamenica glavnog i odgovornog urednika
Mr Svetlana Đurđević-Lukić

Prelom
Snežana Vojković, Sanja Pavlović

Lektorka
Marina Ristanović

Prevodilac
Aleksandra Janošević

Godišnja preplata

Pojedinci: 2.000 dinara, Pravna lica: 6.000 dinara
Zahteve za preplatu slati na adresu: *Međunarodna politika*, Makedonska 25,
11000 Beograd, Poštanski fah 413, Uplata na račun 205-142866-36,
Komercijalna banka Beograd, Makedonska 32

Za inostranstvo
BiFS doo, Books and periodicals, Supilova 10, 11000 Beograd, Srbija
Tel/fax +381 11 20 84 229, E-mail: bfsbooks@sezampro.rs

Oglaši
Informacije o ceni i raspoloživom oglasnom prostoru mogu se dobiti na telefon
(011) 337 38 32 ili na e-mail: interaff@diplomacy.bg.ac.rs

Štamparija
„Želnid”, 11000 Beograd, Nemanjina 6

Pogledi izneti u člancima odražavaju lični stav autora,
a ne nužno Izdavačkog saveta i Uredništva

Izlaženje časopisa *Međunarodna politika* finansira
Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije

MEĐUNARODNA POLITIKA

UDK 327

Godina LXI, br. 1137, januar–mart 2010.

ISSN 0543-3657

Sadržaj

SVET I SRBIJA

Velizar Golubović

- Uticaj međunarodnih i domaćih aktera
na reforme penzijskih sistema u državama
sukcesorima SFRJ 5

U FOKUSU

Bogdan Gecić

- Privatno-pravno sankcionisanje pravila konkurenčije
– evropska perspektiva 18

Srđan Milašinović

- Dalibor Kekić*
Savremeni rasizam – bezbednosni izazov, rizik i pretnja 31

Nikola Marić

- Inicijativa za formiranje „Nove bezbednosne arhitekture
Evrope“ kao deo spoljne politike Ruske Federacije 53

ANALIZE

Duško Lopandić

- Od Garašanina do Milovanovića:
pedeset godina geostrateškog promišljanja
u Srbiji XIX veka 69

Ljubica M. Zjalić

- Institucionalizacija kao ključ za razvoj
privrede i društva 84

PRIKAZI KNJIGA

- Giovanni Arrighi, *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times*, Verso, London, 1994. 105

- Department of Analyses and Strategies,
The Western Balkans and European Integration-Perspectives and Implications, Office of the Committee for European Integration, Centre of Eastern Studies and Central European Desk, Warsaw, 2008. 110

- David Dašić, *Savremena diplomacija*, Multidisciplinarni centar za podsticanje integracionih procesa i harmonizaciju prava i Privredni savetnik d.o.o., Beograd, 2008. 114

KONFERENCIJE

- Hajde da razgovaramo o NATO 117
Energetika u Jugoistočnoj Evropi 120

DOKUMENTI

- Govor Borisa Tadića, predsednika Republike Srbije na proslavi dvadesete godišnjice pada Berlinskog zida 123

UDK: 347.464:339

Biblid 0543-3657, 61 (2010)

God. LXI, br. 1137, str. 5-17

Izvorni naučni rad

Primljen: 12. septembra 2009.

Dr Velizar Golubović¹

Uticaj međunarodnih i domaćih aktera na reforme penzijskih sistema u državama sukcesorima SFRJ

SAŽETAK

U radu je analiziran tok, sadržaj i politički proces reformi penzionih sistema u državama naslednicama SFRJ. Uloga Svetske banke, kao i najmoćnijih finansijskih institucija koje su imale značajnu ulogu u ovom procesu, posebno je istaknut.

Pored suštinskog protivljenja konceptu Svetske banke i pomoći sindikatima vezanog za školovanje njihovih predstavnika, uloga Međunarodne kancelarije rada i Međunarodne asocijacije za socijalnu zaštitu se pokazala ne mnogo važnom.

Uticaj domaćih učesnika je posebno analiziran, koji je prema zaključku ove studije, bio od najvećeg značaja.

Ključne reči: reforme penzijskih sistema, Svetska banka, Međunarodna organizacija rada, troslojni sistem penzijskog osiguranja, socijalni partneri.

Uvod

Kao što je penzijsko osiguranje nastalo krajem devetnaestog (Nemačka, Austro-Ugarska) i početkom dvadesetog veka (Engleska, Francuska, Švedska), tako je krajem dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka došlo do velikih zaokreta (reformi) u ovom osiguranju, prvenstveno u zemljama Latinske Amerike, srednje i istočne Evrope. Potrebe za reformom penzijskog osiguranja uslovljene su uglavnom ekonomskim i demografskim razlozima.

¹ Dr Velizar Golubović, Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje Beograd, Pokrajinski fond Novi Sad. E-mail: velizar.golubovic@pivoj.rs.

Reč je o neskladu između prihoda i rashoda ovog osiguranja izazvanog sve većim brojem penzionera koji preti da dostigne broj aktivnog stanovništva, tj. broj osiguranika. Demografski zakoni starenja stanovništva (usled produžetka životnog veka) i pada fertiliteta doveli su do promene strukture stanovništva u toj meri da je broj starijih od 65 godina u nekim evropskim zemljama, pa i u Srbiji, dostigao broj mlađih od 15 godina.

Potreba za reformom penzijskog sistema u zemljama nastalim na području bivše Jugoslavije dodatno je izražena zbog teških posledica raspada zajedničke države, koji je doveo do drastičnog pada ekonomske aktivnosti i zaposlenosti, a time i do velikog pogoršanja odnosa broja osiguranika i broja penzionera, što je zahtevalo od države da obezbedi znatna sredstva za isplatu penzija.

Izuzetno značajne makroekonomske i fiskalne posledice koje proizvodi penzijsko osiguranje uslovile su da se njegovoj reformi posvete i moćne međunarodne organizacije. Na suprotnim stranama su se našle Bretonvudske finansijske organizacije, Svetska banka i Međunarodni monetarni fond sa jedne strane i Međunarodna organizacija rada kao organizacija koju su osnovale Ujedinjene nacije, s druge strane. Svetska banka nastoji da penzijski sistem stavi u funkciju jačanja tržišta kapitala, jer su penzijski fondovi uz osiguranje jedini domaći izvor kapitala raspoloživog na dugi rok. Stoga ova organizacija insistira na organizovanju penzijskog osiguranja na principu individualne štednje kojom se upravlja na komercijalnoj osnovi u okviru privatnog vlasništva.

Međunarodna organizacija rada, zajedno sa Međunarodnim udruženjem za socijalnu sigurnost se suprotstavlja upotrebi socijalne sigurnosti kao sredstva za razvoj tržišta kapitala, ističući u prvi plan primarne ciljeve socijalne sigurnosti – poboljšanje socijalnih naknada i njihove dugoročne obezbeđenosti.

Uticaj ovih međunarodnih organizacija u državama sukcesorima SFRJ bio je različit, i u sadejstvu sa unutrašnjim akterima uslovio je i različite puteve u reformisanju sistema penzijskog osiguranja. Ispitivanje ovih puteva, njihovih procesa i uloge najznačajnijih aktera predmet je ovog rada.

Višeslojni model Svetske banke

Svetska banka kao najznačajnija međunarodna finansijska ustanova zadužena za ekonomski razvoj došla je na ideju da preuzeme aktivnu ulogu i u oblasti penzijskog osiguranja nalazeći da se upravo u toj oblasti istovremeno skrivaju i velike opasnosti i velike rezerve za budući ekonomski razvoj. S jedne strane *tendencija starenja stanovništva* povećava stepen demografske zavisnosti (meren odnosom broja korisnika penzije i broja osiguranika) i time dovodi do daljeg povećanja stope doprinosa i samih zarada zaposlenih, izazivajući najpre distorziju na tržištu rada, a potom i fiskalni deficit usled potrebe za dotiranjem penzijskog sistema. S druge strane, koncept primjenjen u Čileu nudio se kao magično rešenje svih ekonomskih i socijalnih problema. Za ekonomski rast su

potrebne investicije, a s obzirom da je penzijsko osiguranje dugoročno osiguranje moguće ga je organizovati na principu štednje i time obezbediti sredstva raspoloživa na duže vreme. Jedini problem predstavlja je prelazak sa postojećeg sistema na novi, a da pritom sadašnja generacija osiguranika ne mora platiti penzijsko osiguranje dva puta: jednom za sadašnju generaciju penzionera a drugi put za sebe.

S obzirom na uočene nedostatke čileanskog modela i prednosti australijskog modela, Svetska banka predlaže organizovanje troslojnog sistema penzijskog osiguranja kao kombinaciju različitih sistema finansiranja. Troslojni model Svetske banke potpuno je razvijen u njenoj publikaciji „Izbegavanje krize starosti“ (*Averting the old age crisis*) iz 1994. godine. i sastoji se iz: 1) javnog nekapitalizovanog sloja (*public unfunded tiers*), 2) obaveznog kapitalizovanog osiguranja sa individualnim računima (*fully funded*) i 3) dobrovoljnog penzijskog osiguranja (*voluntary saving*).

Opravdanje višeslojnog sistema jeste da takav sistem na bolji način rešava višestruke ciljeve penzijskog sistema. Osim izbegavanja demografskog rizika starenja stanovništva, zaštite od siromaštva i jačanja tržišta kapitala (stvaranjem velikog iznosa dugoročno raspoloživog kapitala) sistem treba da obezbedi dugoročnu fiskalnu održivost penzijskog sistema jer su buduće obaveze u celini pokrivene akumuliranim kapitalom

Istovremeno, postizanjem pozitivnih efekata na tržištu kapitala postižu se i korisni učinci na tržištu rada. Vezivanjem doprinosa neposredno za iznos budućih penzija obezbeđuje se stimulativnost u pogledu izdvajanja dela zarada.²

Troslojni sistem penzijskog osiguranja izuzetno je dobio na značaju u uslovima nedovoljne akumulacije nacionalnog kapitala i deficita penzijskih sistema u zemljama Latinske Amerike i bivših socijalističkih zemalja Evrope. No, najveći značaj višeslojnog modela leži u činjenici da ga predlaže Svetska banka.

U uslovima visoke spoljne zaduženosti i zavisnosti od finansijske podrške međunarodnih finansijskih institucija, pre svih Međunarodnog monetarnog fonda i Svetske banke, od presudnog uticaja bili su zahtevi ovih institucija za reformom penzijskog sistema. Kanali za podršku penzijske privatizacije sadrže zajmove i transfer znanja i predstavljaju privlačan paket za vladajuće strukture.³ Pritom kao spasonosno rešenje nametao se model kapitalnog finansiranja putem individualne štednje.⁴

² Vid.: World Bank, *Averting the old age crisis: Policies to protect the old and promote growth*. New York: Oxford University Press, World Bank, 1994, pp. 20-25.

³ Svetska banka je u periodu 1984-2004. odobrila 204 zajma ukupne vrednosti 5,4 milijarde dolara kojim je podržana reforma penzijskih sistema u 68 zemalja sveta, od čega se polovina odnosila na privatizaciju penzijskih sistema. Navedeno prema Robert Holtzmann i Richard Hinz, *Old age income support in the 21st century: International perspective on pension system and reform*. World Bank Washington, D.C. 2005, p. 57.

⁴ Eleine Fultz, "Pension reform in the EU accession countries: Challenges, achievements and pitfalls" in: *International Social Security Review*, Vol. 57, 2/2004. p. 5.

Iako izvorni Vašingtonski sporazum nije razmatrao tako specifična pitanja kao što su penzijske reforme, privatizacija penzijskih sistema i individualni penzijski računi postali su druga generacija reformi na kojima je insistirala Svetska banka. Upravo po tom pitanju vlade su morale da pokažu privrženost tržišnim reformama.⁵

Koncept organizacije reforme penzijskog sistema

Uspešno sprovođenje reforme penzijskog sistema zahteva duboko razumevanje političke ekonomije reforme i njene organizacije. Pre svega nameće se pitanje prihvatanja ideje penzijske reforme od strane ključnih aktera društva: vladajućih političkih stranaka, sindikata i akademskih krugova. Priprema reforme predstavlja čitav proces koji zahteva dobre promotore, povoljan sticaj okolnosti i određeno vreme. Tako Mičel Orenštajn (Mitchell Orenstein) predlaže tri osnovne faze penzijske reforme prema konceptu Svetske banke: fazu izgradnje posvećenosti i rešenosti, fazu izgradnje koalicije i fazu implementacije.

Faza izgradnje posvećenosti i rešenosti podrazumeva organizovanje široke rasprave sa učešćem svih značajnih društvenih aktera kako bi se približilo postizanju opšteg konsenzusa. Pri tome je potrebno predstaviti iskustva drugih zemalja koje su uspešno izvršile reformu. Neophodno je izbeći postizanje brzog sporazuma usled nerazjašnjenosti bitnih elemenata reforme ili davanjem neosnovanih obećanja. Isključivanje zainteresovanih društvenih aktera iz faze izgradnje posvećenosti može biti opasno i dovesti do zahteva za većim kompromisima u kasnijoj fazi. Stoga je potrebno izbeći nametanje reforme putem parlamentarne većine usled čega ova faza i najduže traje.

Upravo je faza izgradnje koalicije nastavak procesa – sledeća faza koja nastupa kada vlada doneše odluku da predstavi koncept reformi. Ključni momenat za uspešan završetak reforme je pojava zagovarača koji veruje u neophodnost reforme povezujući svoju političku sudbinu sa tim projektom. Prilikom izgradnje koalicije važno je da se očuva kvalitet koncepta, naročito u uslovima ispunjavanja želja koalicionim partnerima i prihvatanja raznih amandmana.

Predstavljanje dugoročnih projekcija zasnovanih na najnovijim iskustvima drugih zemalja treba da obezbedi uverljiva pozitivna očekivanja i pruži zadovoljavajuće odgovore na pitanja i bojazni većine osiguranika, naročito određenih ciljnih grupa. Upravo analize osetljivosti i ispitivanja stavova javnog mnenja trebalo bi da obuhvate međusobno suprotstavljene ciljne grupe – mlade radnike kao potencijalne dobitnike i osiguranike koji se nalaze pred penzijom kao potencijalne gubitnike.

⁵ Milko Matijascic, Stephen J. Kay, "Social security at the crossroads: Toward effective pension reform in Latin America", in: *International Social Security Review*, Vol. 59, 1/2006, p. 10.

Najkritičnija faza, faza implementacije, počinje konvertovanjem koncepta reforme u zakonodavni predlog i njegovim usvajanjem u parlamentu. Pritom je od izuzetne važnosti da administrativni kapaciteti za pružanje podrške novom sistemu budu potpuni. Nedovoljnost ovih kapaciteta najčešće zahteva odlaganje primene najvažnijeg dela novog sistema – drugog sloja. Dobra komunikacija sa stanovništvom u takvoj situaciji treba da spreči da se nedostaci u postupku implementacije ne protumače kao nedostaci reforme. Stoga se savetuje potpuno usaglašavanje između političke spremnosti za penzijske reforme i administrativne sposobnosti za njenu primenu.⁶

Politički proces reforme penzijskih sistema

Upravo su prema opisanom konceptu sprovođene ili su samo pokušane da se sprovedu penzijske reforme i u zemljama bivše Jugoslavije. Počelo je u Sloveniji 1996. godine, gde je prva faza, izgradnja rešenosti započela propagiranjem penzijske reforme od strane Stranke liberalnih demokrata (LDS), kao stožera koalicione vlade, a dovršena je objavljinjanjem Bele knjige krajem 1997. godine, iza koje je čvrsto stala vladajuća koalicija.⁷ Bela knjiga je predvidela reformu prvog sloja uvođenjem obaveznog privatnog penzijskog osiguranja, ali je ostalo potpuno neodređeno pitanje troškova tranzicije na novi model.⁸

Druga faza, izgradnja koalicije, započela je početkom 1998. godine kada je osnovana radna grupa za pregovore o penzijskoj reformi. To je bila trodelna grupa u kojoj su bili predstavnici Ministarstva za rad, članovi sindikata i članovi udruženja poslodavaca. Udruženja poslodavaca su podržavala penzijsku reformu i u načelu su bili ravnopravni partneri s pravom predlaganja i stavljanja veta, ali je njihova uloga ipak bila marginalna. Nasuprot tome uloga sindikata – naročito Slobodnih sindikata Slovenije (FTUS) kao najvećeg sindikalnog udruženja – bila je značajnija i svi njihovi predlozi ozbiljno su razmatrani i bili predmet dugih pregovora. Pregovori su dovršeni potpisivanjem sporazuma među socijalnim partnerima u aprilu 1999. godine. Ovaj sporazum je označio i odustajanje od radikalne – strukturne reforme penzijskog sistema, jer su joj se sindikati

⁶ Mitchell Orenstein, "How politics and institutions affect pension reform – three postcommunist countries" Policy research Working paper 2310, Development research group, Poverty and human resources, World Bank, Washington, D.C, 2000, pp. 10-3.

⁷ Slovenija je jedna od retkih zemalja čiji se ministar za rad, porodicu i socijalnu brigu zalagao za privatizaciju penzijskog sistema. U većini zemalja ta se ministarstva suprotstavljaju radikalnim reformama. Katharina Müller, „Strukturalne mirovinske reforme u tranzicijskim zemljama: politički sudionici i uloga države”, *Finansijska teorija i praksa*, 26, 2/2002, p. 391.

⁸ Tine Stanovnik, „Politička ekonomija penzijskih reformi u Sloveniji”, u: Elaine Fultz, (ur.) *Mirovinska reforma u Srednjoj i Istočnoj Evropi, Knjiga 2 Restrukturiranje javnih sustava mirovinskog osiguranja: Analiza slučajeva Republike Česke i Slovenije*, International Labour Office, Central and Eastern European Team, Budapest, 2002, str. 44-5.

podržani strankom penzionera iz vladajuće koalicije (DESUS) zdušno suprotstavili. Ministarstvo finansija je, takođe, jasno iznelo stav o nemogućnosti finansiranja visokih troškova tranzicije, kao i akademska javnost sa istaknutim ekonomistom Velimirom Boleom na čelu.⁹ Veliki uticaj na ovog ekonomista imala je čirjenica da je vođa ekspertskega tima Svetske banke i MMF-a Piter Heller (Peter Heller) izneo kritički stav prema privatizaciji penzijskog sistema.¹⁰

U svrhu pripreme reforme penzijskog sistema u Hrvatskoj, Svetska banka je objavila studiju u kojoj su razmotreni oblikovanje javnog i privatnog penzijskog osiguranja i finansiranje prelaska na višeslojni sistem.¹¹ Najveći deo rešenja predloženih u ovoj studiji u pogledu sužavanja prava iz javnog penzijskog osiguranja ugrađen je u tekst nacrtu reformskog zakona.

Druga faza je bila prilično izvesna, s obzirom na apsolutnu dominaciju vladajuće HDZ stranke koja je bila izrazito naklonjena penzijskoj reformi po troslojnom modelu Svetske banke. U cilju efikasnijeg sprovođenja javne rasprave vlada je formirala Povereništvo, u kome su se nalazili ministri rada i finansija kao ključnih ministarstava zaduženih za pripremu reformskog zakona.

Faza sprovođenja odvijala se usporeno, jer je posle usvajanja Zakona o penzijskom osiguranju, 1998. godine, odložen početak primene kapitalizovanog sloja do 2002. godine.

Najznačajnije interesne grupe i društveni akteri u liku sindikata, udruženja penzionera i akademske zajednice ostale su u velikoj meri uzdržane, što je omogućilo lako i brzo usvajanje Zakona o penzijskom osiguranju. Razlozi ove uzdržanosti delom leže i u njihovoj lojalnosti vladajućem režimu. Socijalno partnerstvo u Hrvatskoj u to vreme nije postojalo, sindikati su bili rascepmani i usitnjeni, a stopa nezaposlenosti bila je vrlo visoka – između 15% i 20%. Takođe, akademska zajednica, za razliku od susedne Slovenije, nije imala istaknutog člana dobrog poznavaoča problematike penzijskog osiguranja koji bi se suprotstavio konceptu privatizacije.¹²

Makedonija je po ugledu na Hrvatsku relativno lako i brzo sprovedla radikalnu (strukturnu) reformu penzijskog sistema usvajanjem izmena Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju 2000. godine. Uticaj međunarodnih finansijskih organizacija, Svetske banke i Međunarodnog

⁹ Studija Velimira Bolea *Finansiranje tranzicije javnog penzijskog sistema u Sloveniji*, koju je naručila Svetska banka, pokazala je da bi kumulativni fiskalni deficit (pod pretpostavkom da je stopa doprinosa za drugi sloj 8%) iznosio 74% BDP do 2030. godine, dok bi deficit starog sistema dostigao svega 16% BDP u istom periodu, T. Stanovnik, op. cit., 32.

¹⁰ Peter S. Heller, "Rethinking public pension reform initiatives", IMF Working paper 61, International Monetary fund, Washington, D.C., 1998, pp. 28-9.

¹¹ World Bank, (1997). *Croatia beyond stabilization*, Report No 17261-HR, Washington, D.C. World Bank.

¹² Igor Guardiancich, „Politička ekonomija mirovinskih reformi u Hrvatskoj”, 1991-2006, *Finansijska teorija i praksa*, 31(2), 2007, str. 104.

monetarnog fonda, u Makedoniji je bio izuzetno veliki, pre svega zbog velikog spoljnog duga i teške ekonomске situacije.¹³ Značaj finansijske i tehničke pomoći međunarodnih finansijskih institucija drastično se uvećavao za donosioce političkih odluka u takvim uslovima. Važna činjenica koja je opredelila vladajuću koaliciju u Makedoniji da prihvati uvođenje drugog (i trećeg) sloja penzijskog sistema, jeste iznos zajma koji je Makedonija dobila od Svetske banke za podršku reformi penzijskog sistema. Iznos zajma je trostruko veći od iznosa koji je npr. dobila Slovenija, zemlja iste veličine, odnosno istog broja stanovnika.¹⁴

Sprovodenje penzijske reforme je išlo mnogo sporije nego u Hrvatskoj. Početak primene drugog sloja odložen je do 2006. godine uglavnom iz razloga nerazvijenog finansijskog tržišta i administrativne nepripremljenosti. Nepotpuna organizacija regulatorne agencije bila je jedan od faktora koji je odložio start drugog sloja. Slično kao i u Hrvatskoj, izostala je regulatorna pomoć Svetske banke usled čega je regulatorna struktura skupljala i kompleksnija nego što je potrebno.¹⁵ Visoki tranzicioni troškovi nisu bili dovoljna prepreka da zaustave privatizaciju penzijskog sistema. U uslovima nacionalne podeljenosti, socijalni partneri vlade, kao ni ostale interesne grupe (udruženja penzionera) i društveni akteri nisu pružili veći otpor privatizaciji penzijskog sistema.

U Srbiji i Crnoj Gori konsultant na pripremi penzijske reforme bila je američka agencija za međunarodni razvoj – USAID (*U.S. Agency for International Development*) koja je jedan od ključnih bilateralnih partnera Svetske banke.¹⁶ Svetska banka je samo izvršila određena istraživanja vezana za finansijsko stanje i perspektive penzijskih sistema u Srbiji i Crnoj Gori. Izuzetno nepovoljna finansijska situacija u obema republikama, kao i čvrsto stanovište ministarstava finansija u pogledu nemogućnosti finansiranja tranzisionog troška, omekšali su stav Svetske banke o potrebi uvođenja troslojnog penzijskog sistema. Posle neprijatnog iskustva sa Slovenijom, Svetska banka se zadovoljila parametarskim reformama, izvršenim po uzoru na reformu starog sistema Hrvatske, koje treba da pripreme radikalne penzijske reforme u narednom periodu. Osnovna razlika između dva zakona (doneta u toku 2003. godine) jeste u postupnom povećanju starosne granice i obračunskog perioda u Crnoj Gori.

Crna Gora je u svoj reformski Zakon ugradila opštu odredbu da penzijski sistem čine obavezno javno, obavezno privatno i dobrovoljno penzijsko osiguranje, što govori o načelnom prihvatanju troslojnog modela,

¹³ Jano Dorian, “(necessary and sufficient) Conditions for reforming pensions schemes in eastern Europe: Slovenia vs. Macedonia”, *Sout-East Europe Review*, 3/2007, p. 114.

¹⁴ Iznos zajma koji je Svetska banka dodelila Makedoniji je 26,2 miliona dolara, dok je Slovenija dobila svega 7,7 miliona dolara. World Bank, *Pension reform and the development of pension systems: an evaluation of World Bank assistance*. Washington, D.C. World Bank, 2006, pp. 66-7.

¹⁵ Ibidem, p. 58.

¹⁶ Ibidem, p. 63.

dok je njegova operacionalizacija odložena na neodređeno vreme. Dominantna pozicija stranke Demokratske partije socijalista (DPS) u vladajućoj koaliciji omogućila je lagodno usvajanje reformskog zakona, koji je u stvari samo otvorio vrata eventualnim kasnijim korenitim promenama koje bi naizgled samo razradile pomenutu načelnu odredbu, a u stvari bi predstavljale suštinu reformskog projekta. Stoga javna rasprava o penzijskom zakonu sprovedena tokom 2002. godine nije zaokupila značajniju pažnju javnosti.

Obe republike su do bile namenske zajmove Svetske banke za promenu načina obračuna penzije (*pension benefit formula*) i prelazak na sistem bodova (poena). Takođe su do bile i kredite za reformu penzijske administracije, što podrazumeva organizovanje centralnog registra obveznika uplate doprinosa. Ovakvu ustanovu je organizovala Hrvatska, po ugledu na Švedsku, sa zadatkom evidentiranja osiguranika, prikupljanja doprinosa za privatne penzijske fondove, njegovu distribuciju, vođenje evidencije o izvršenoj uplati i sl. Ciljevi kreditiranih projekata su unapređenje finansijske održivosti i efikasnosti penzijskih sistema putem razvoja jedinstvenog sistema naplate i izveštavanje vezano za upлатu doprinosa (i poreza), te stvaranje centralnog registra osiguranika i njihovih poslodavaca kao obveznika uplate doprinosa.

Izuzetno teška situacija u penzijskom sistemu Bosne i Hercegovine uslovila je smanjenje budućih prava iz penzijskog osiguranja, ali i nepotpunu isplatu ranije stečenih penzija. Specifičnost ustavnog položaja BiH, kao protektorata pod kontrolom Organizacije ujedinjenih nacija (OUN) čijem su visokom predstavniku (OHR) kao civilnom administratoru data ogromna ovlašćenja, dovele su do donošenja posebnog Zakona u novembru 2002. godine kojim su ograničene isplate penzija u oba entiteta na iznos prihoda od uplate doprinosa.¹⁷ Na taj način obezbeđena je isplata penzija u iznosu zakonom određenog minimuma, a potom srazmerno visini penzije do nivoa prihoda, što je onemogućavalo nagomilavanje neizmirenih obaveza tj, dugova sistema prema penzionerima.

Svetska banka je Bosni i Hercegovini dodelila tri kredita (od ukupno 8) u periodu 1997-1999. za reformu penzijskog sistema u okviru postojećeg načina obračuna penzija. Ukupan iznos dodeljenih kredita BiH – 43,5 miliona dolara – najveći je među državama – republikama bivše Jugoslavije, posle Hrvatske. Opravданje za ovaj iznos kredita svakako predstavlja teška privredna i finansijska situacija u kojoj se našla ova zemlja po okončanju ratnih sukoba. Usled nemogućnosti finansiranja tranzisionih troškova, Svetska banka nije insistirala na brzom uvođenju obaveznog privatnog osiguranja, već je to odložila za neko bolje vreme.

¹⁷ World Bank, *Addressing Fiscal Challenges and Enhancing Growth Prospects: A Public Expenditures and Institutional Review*, World Bank, 2006, pp. 88-9.

Suprotstavljanje MOR-a

Osim dodeljenih zajmova Svetska banka je imala i mnoge druge aktivnosti vezane za reformu penzijskih sistema. Tako je ova organizacija objavila 350 članaka i publikaciju koje su obezbedile katalizator u oblikovanju i izboru koncepta penzijske reforme i strategije. Banka je bila nesporni lider u organizovanju međunarodnih, nacionalnih i regionalnih konferencija i seminara o penzijskim reformama, brojnih treninga za političare i praktičare, u stvaranju opštег kompjuterskog modela za ocenu i projektovanje penzijske reforme, unapređenju komunikacije kroz vebajt međunarodne i lokalne mreže.¹⁸

Stoga je uloga Svetske banke i Međunarodnog monetarnog fonda u reformi penzijskog osiguranja putem njegove privatizacije imala i pozitivnu ulogu koja se, kako to ističe Tine Stanovnik, ogledala u tome da su njihovi predlozi poslužili kao „katalizatori“ za intelektualnu raspravu (T. Stanovnik, 2002.:44). Tako je pomalo pojednostavljena rasprava data u publikaciji Svetske banke „Izbegavanje krize starosti“ (*Averting the old age crisis*) izazvala žustar odgovor Međunarodnog udruženja za socijalnu sigurnost (*International social security Association*),¹⁹ kao i istaknutih teoretičara socijalnog osiguranja širom sveta.

Pre svega, osporava se termin kriza starenja kao demografska determinanta. Reč je, u stvari, o retkom ekonomskom i socijalnom fenomenu čije su posledice planeri socijalne sigurnosti morali da uvaže i da ih upgrade u sistem dugoročnog osiguranja. Ignorisanje ovog fenomena predstavlja *ključnu grešku* ovog sistema, ali ne može biti razlog dovođenja u pitanje postojećeg režima penzijskog osiguranja zasnovanog na principu tekućeg finansiranja i utvrđenih naknada. (W. R. McGellivray, 1997.:87)

Naime, u društvu koje stari moguće je podići starosnu granicu i time istovremeno podići stopu aktivnosti obezbeđujući dodatnu ponudu radne snage. Pravo pitanje je da li je ekonomija odnosne zemlje spremna da apsorbuje ovu dodatnu ponudu radne snage. Problem starenja se prevodi u problem zaposlenja. Ukoliko ekonomija nije u mogućnosti da zaposli ovu dodatnu radnu snagu problem zaposlenosti se transformiše u finansijski problem koji se može rešiti adekvatnim političkim rešenjima.²⁰

Takođe, osporava se i pretpostavka da je režim utvrđenih doprinosa, kao obavezno penzijsko osiguranje kojim upravljaju privatna lica,

¹⁸ World Bank, *Pension reform...*, p. 131.

¹⁹ Celokupno izdanje vodećeg svetskog časopisa iz oblasti socijalne sigurnosti *International social security review* (br. 3-4/95) posvećeno je polemičkom pobijanju navoda iznetih u navedenoj publikaciji Svetske banke. Dve godine kasnije MUSS je organizovalo otvorenu raspravu koja je objavljena u posebnom izdanju "Présérer les retraites: Options pour une réforme", Association internationale de la sécurité sociale, Genève, 1997.

²⁰ Michael Cichon, "L'impact du vieillissement dans la sécurité sociale: ne ferait -on pas fausse route" dans: *Présérer les retraites: Options pour une réforme*. Association internationale de la sécurité sociale. Geneve, 1997, p. 96.

superioran i da donosi ekonomski rast jer ona nije potvrđena u praksi ni na kratak rok. Rizik je veliki, naročito investicioni, i u slučaju nedovoljnog investicionog prinosa ili inflacije, izdržavanje osiguranika će pasti na teret države. Nadalje se ističe da su ciljevi trostopenog osiguranja protivrečni, odnosno da je teško postići saglasne odnose među svim stubovima. Uopšte nije izvesno da će takvi režimi obezbediti adekvatne i prihvatljive penzije, niti da će ti režimi biti održivi sa tehničkog i administrativnog gledišta.²¹

U svom nastojanju da pomogne proces reformi penzijskih sistema, MOR je svojom publikacijom „Penzije socijalne sigurnosti: Razvoj i reforma“ iz 2000. godine (*Social security pensions: Development and reform*) izneo svoj pristup reformama penzijskih sistema.²² Cilj predloženih reformi jeste da istovremeno obezbede punu pokrivenost osiguranjem, i da dobrom upravljanjem pruže zaštitu od siromaštva, obezbedivši garantovanu i pouzdanu penziju za one sa prosečnim dohotkom, svodeći pritom negativne ekonomske efekte i distorzije na minimum. Pitanje izgradnje najboljeg sistema mora biti odmereno naspram ovih drugih faktora, koji će odrediti ne samo šta je izvodljivo a šta nije, već isto tako i gde leži njihova najpoželjnija ravnoteža.

Dva su ključna pravca u kojima MOR vidi razvoj i reformu penzijskog sistema: proširenje obuhvata osiguranje ukupnog stanovništva i poboljšanje upravljanja sistemom.

Ova rasprava je dovela do rasvetljavanja konceptualnog okvira penzijskih sistema i njihovih reformi donoseći diverzifikaciju pogleda i unutar Svetske banke i MMF-a. Pojedini istaknuti ekonomisti angažovani na projektima Svetske banke (Peter Heller, Joseph Stiglic, Nikolas Bar) oštro su se suprotstavili obaveznom kapitalizovanom penzijskom osiguranju, kao i mitu o superiornosti penzijskog osiguranja zasnovanog na principu kapitalizacije.²³

Žestoka debata između Bretonvudskih organizacija s jedne strane, i MOR-a i MUSS-a s druge strane, vremenom je splasnula i kako to ističe Monika Quisser, dogmatski pristup ustupio je mesto predominantno pragmatičnoj poziciji.²⁴ Obe strane sada prihvataju relativne prednosti suprotstavljenog gledišta i pokušavaju da rade zajedno na postizanju konstruktivnih rešenja za penzijske reforme na korist njihovih država članica.²⁵

²¹ Waren. R. McGillivray, "Une strategie risquée: Commentaires sur le rapport de la Banque mondiale", dans: *Présérvés les retraites: Options pour une réforme*, Association internationale de la sécurité sociale, Genève, 1997, p. 88.

²² Publikacija je izrađena pod okriljem Departmana socijalne sigurnosti MOR-a, a njeni urednici su Colin Gillion, John Turner, Clive Bailey i Denis Latulippe.

²³ Joseph E. Stiglitz je obavljao funkcije glavnog ekonomiste i potpredsednika Svetske banke.

²⁴ Monika Queisser, "Pension reform and international organization: From conflict to convergence", *International Social Security Review* Vol. 53, 2/2000, p. 44.

²⁵ Međutim, polemika je diskretno nastavljena nekoliko godina kasnije u izdanju časopisa *International social security review* posvećenog socijalnoj sigurnosti u Latinskoj Americi

Zaključak

U uslovima izražene finansijske zavisnosti zemalja u tranziciji od njenih kredita Svetska banka je nastojala da nametne svoj troslojni model penzijskog osiguranja. Osim povoljnijih kredita, ova organizacija je nudila transfer tehnologije i znanja, što je sve skupa bilo izuzetno privlačno za većinu zemalja.

Hegemonija Svetske banke se pokazala jednim od ključnih faktora penzijske reforme u državama sukcesorima SFRJ. Prihvatanje troslojnog koncepta penzijskog sistema, koji je nametala ova međunarodna finansijska institucija predstavljao je ipak, samo nužan uslov sprovođenja reforme. Odlučujući uticaj, kako je to pokazala ova analiza, imali su domaći politički akteri. Zavisno od finansijskih mogućnosti pojedinih država i snage sindikata tj. njihove spremnosti da štite svoje interese i da obezbede podršku vladajućih političkih stranaka pristupalo se redukciji obima prava iz penzijskog osiguranja. Uloga udruženja penzionera, naročito tamo gde su bili uspešno organizovani i kao parlamentarne političke stranke, bila je takođe značajna.

Uloga MOR-a nije imala ni približan značaj kao uloga Svetske banke. MOR je nastojao da pruži pomoć sindikalnim udruženjima najviše na planu instruisanja i edukovanja njihovih predstavnika u pravcu parametarskih reformi penzijskih sistema. MOR se principijelno suprotstavljao upotrebi socijalne sigurnosti kao sredstva za razvoj tržišta kapitala, gradeći svoj pristup penzijskim reformama na isticanju primarnih ciljeva socijalne sigurnosti – poboljšanju socijalnih naknada i njihove dugoročne obezbeđenosti.

Bibliografija

1. Anušić, Z., O'Keefe, P., Madžarević-Šujster, S, "Pension reform in Croatia", *Social protection discussion paper*, series No 0304. World Bank, Washington D.C. 2003.
2. Cichon, Michael, "L'impact du vieillissement dans la sécurité sociale: ne ferait-on pas fausse route", dans: *Présérer les retraites: Options pour une réforme*. Association internationale de la sécurité sociale, Geneve, 1997, (pp. 95-113).
3. Dorian, Jano, "(necessary and sufficient) Conditions for reforming pensions schemes in eastern Europe: Slovenia vs. Macedonia", 3/2007, *Southeast Europe Review*, (pp. 107-120).
4. Fultz, Elaine, "Pension reform in the EU accession countries: Challenges, achievements and pitfalls", *International Social Security Review*, Vol. 57 (2/2004), (pp. 3-24).
5. Gillion, Colin, Turner, John; Bailey, Clive; Latulippe, Denis. (eds) *Social security pensions: Development and reform*, ILO, Geneva, 2000, (p. 275).

(*International social security review*, Vol. 58, 2-3/2005), posle čega je Svetska banka značajno izmenila svoj koncept reformi penzijskog sistema.

6. Gillion, Colin, "The development and reform of social security pensions: The approach of the International Labor Office", in: *International Social Security Review*, Vol. 53, 1/2000, (pp. 35-63).
7. Golubović, Velizar, *Finansiranje penzijskog i invalidskog osiguranja*, Budućnost, Novi Sad, 2002, (str. 183).
8. Golubović, Velizar, "Functioning of the pension insurance system in the countries of former Yugoslavia", in: *Sout-East Europe Review*, 4/2008, (str. 446-467).
9. Guardiancich, Igor, „Politička ekonomija mirovinskih reformi u Hrvatskoj 1991-2006”, *Finansijska teorija i praksa*, 31, 2/2007, (str. 89-150).
10. Guardiancich, Igor, "The sustainability of pension reforms in central, eastern and south-eastern Europe", in: *Sout-East Europe Review*, 2/2008, (pp.185-197).
11. Holzmann, Robert, Hinz, Richard, (2005), *Old age income support in the 21st century: International perspective on pension system and reform*, World Bank Washington, D.C. (p. 187).
12. Heller, S. Peter, "Rethinking public pension reform initiatives", *IMF Working paper 61*, International Monetary fund, Washington, D.C. 1998.
13. Matijascic, Milko; Kay, Stephen J. "Social security at the crossroads: Toward effective pension reform in Latin America", in: *International Social Security Review*, Vol. 59, 1/2006, (pp. 3-26).
14. McGillivray, R. Waren, "Une strategie risquée: Commentaires sur le rapport de la Banque mondiale", dans: *Préserves les retraites: Options pour une réforme*, Association internationale de la sécurité sociale, Genève, 1997, (pp. 87-91).
15. Mesa-Lago, Carmelo, "Assesing the World Bank report Keeping the promise", in: *International Social Security Review*, Vol. 58, 2-3/2005, (pp. 97-117).
16. Müller, Katharina, „Strukturalne mirovinske reforme u tranzicijskim zemljama: politički sudionici i uloga države”, u: *Finansijska teorija i praksa*, 26. 2/2002, (str. 387-403).
17. Orenstein, Mitchell, "How politics and institutions affect pension reform – three postcommunist countries", *Policy research Working paper*, 2310, Development research groupe, Poverty and human resources, World Bank, Washington, D.C. 2000.
18. Orszag, R. Peter & Stiglitz, E. Jozeph, "Rethinking pension reform: Ten myths about social security systems", in: R. Holzman & J. E. Stiglitz, (eds) *New ideas about old age security: Towards sustainable pension systems in the 21st century*, Washington, D.C. World Bank, 2001, (pp. 17-56).
19. Puljiz, Vladimir, „Hrvatski mirovinski sustav: korijeni, evolucija i perspektive”, u: *Revija za socijalnu politiku*, 2/2007, (str. 163-191).
20. Queisser, Monika, "Pension reform and international organization: From conflict to convergence", in: *International Social Security Review* Vol. 53, 2/2000, (pp. 31-45).
21. Stanovnik, Tine, „Politička ekonomija penzijskih reformi u Sloveniji”, u: Elaine Fultz (ur.), *Mirovinska reforma u Srednjoj i Istočnoj Evropi*, Knjiga 2 *Restrukturiranje javnih sustava mirovinskog osiguranja: Analiza slučajeva Republike Češke i Slovenije*, International Labour Office, Central and Eastern European Team, Budapest, 2002, (str. 12-50).

22. World Bank, *Averting the old age crisis: Policies to protect the old and promote growth*, World Bank, Oxford University Press, New York, 1994.
23. World Bank, *Croatia beyond stabilization*, Report No 17261-HR, Washington, D.C. World Bank, 1997.
24. World Bank, *Addressing Fiscal Challenges and Enhancing Growth Prospects: A Public Expenditures and Institutional Review*, World Bank, 2006, Web site: <http://www.Worldbank.ba> (posećeno 15. april 2009).
25. World Bank, *Pension reform and the development of pension systems: an evaluation of World Bank assistance*, World Bank Washington, D.C. 2006.

Dr. Velizar Golubović

THE IMPACT OF INTERNATIONAL AND DOMESTIC FACTORS ON PENSION SYSTEM REFORMS IN THE SFRY SUCCESSOR STATES

ABSTRACT

The work analyzes the course, contents and political process of the pension reforms in the SFRY successor states. The role of the World Bank, as the most powerful international financial institutions, which have had a very significant role in this process, is especially highlighted. Besides the principal opposition to the concept of the World Bank and assistance to the trade unions regarding education of their delegates, the role of the International Labor Office and International Social Security Association proved to be not much important.

The impact of domestic participants was particularly analyzed, which, according to the conclusion of this study, was dominant.

Key words: pension systems reforms, World Bank, International Labor Office, three-tier pension insurance system, social partners.

UDK: 346.546(4)
Biblid 0543-3657, 61 (2010)
God. LXI, br. 1137, str. 18–30
Izvorni naučni rad
Primljen: 14. decembar 2009.

Bogdan Gecić¹

Privatno-pravno sankcionisanje pravila konkurenциje – evropska perspektiva

SAŽETAK

Privatno-pravno sankcionisanje pravila konkurenциje dobija na značaju u Evropi. Evropska komisija je učinila brojne pokušaje reformi u cilju harmonizacije i daljeg širenja privatno-pravnog sankcionisanja na evropskom nivou. Ovaj rad razmatra ključna rešenja predložena od strane Evropske komisije u Zelenoj i Beloj knjizi o naknadi štete zbog povrede konkurenциje kao i u nacrtu nove direktive o naknadi štete.

Ključne reči: pravo konkurenциje, antitrust, privatno-pravno sankcionisanje, naknada štete, Evropska komisija, Zelena knjiga, Bela knjiga o naknadi štete zbog povrede konkurenциje, nacrt direktive.

1. Uvod

Pravo konkurenциje (eng. *competition law / antitrust law*) jeste grana prava koja se sastoji od pravila koja su usmerena da zaštite takmičenje kao proces i da obezbede da privredna društva (učesnici na tržištu) koja posluju na slobodnom tržištu ne ograničavaju, narušavaju ili sprečavaju konkureniju na taj način što bi onemogućili tržišnim mehanizmima da normalno funkcionišu.² Stoga, osnovna svrha prava konkurenциje je da obezbedi

¹ Advokatska kancelarija Karanović & Nikolić OD, Lepenička 7, Beograd. E-mail: bogdan.gecic@karanovic-nikolic.com.

Stanovišta izneta u ovom članku predstavljaju lični stav autora i ni na koji način se ne mogu smatrati zvaničnim stavovima advokatske kancelarije Karanović & Nikolić OD.

² Richard Whish, *Competition Law – Sixth Edition*, Oxford University Press, Oxford, 2009, pp. 1–7; Alison Jones and Brenda Sufrin, *EC Competition Law – Third Edition*, Oxford University Press, Oxford, 2008, pp. 1-11.

pravilno funkcionisanje slobodnog tržišta – privrednog sistema u kojem dolazi do optimalne alokacije resursa na osnovu ponude i potražnje, i koji nije direktno regulisan, odnosno upravljan od strane države. Sledstveno, ostvaruje se i drugi cilj prava konkurenčije, a to je zaštita i unapređenje opštег blagostanja potrošača.

S druge strane, s obzirom na to da su još u prvoj polovini 20. veka ustanovljeni ozbiljni nedostaci tzv. *laissez-faire* (klasičnog liberalističkog) tržišnog koncepta, od kojih se jedan ogledao u nekontrolisanom ponašanju tržišnih učesnika, u smislu sprečavanja lojalne konkurenčije, a po cenu narušavanja opštег nivoa ekonomske aktivnosti i u krajnjoj liniji opštег blagostanja potrošača, ekonomska teorija i zakonodavci su kao jedno od rešenja predložili da se postave čvrsta pravila (javno-pravnog karaktera) koja bi indirektno regulisala ponašanje učesnika na tržištu. Ovo indirektno regulisanje podrazumeva da država ne bi (poput socijalističkih privreda) upravljala ekonomijom, niti direktno intervenisala na tržištu, već bi bio postavljen jedinstven pravni okvir za sve učesnike na tržištu praćen ozbiljnim javno-pravnim sankcijama. Pod ovakvim okvirom odvijalo bi se takmičenje i privredna aktivnost na tržištu, odnosno uvedena bi bila svojevrsna „pravila igre“ (eng. *rules of the game*), a koja bi bila jednaka za sve.

1.2. Pravni sistemi zaštite konkurenčije

Analogno generalnoj podeli pravnih sistema, postoje dva dominantna sistema prava konkurenčije, prvo, koje svoje začetke nalazi u Americi i drugo koje nastaje u Evropi.

Pravo konkurenčije svoje začetke nalazi u Sjedinjenim Američkim Državama, donošenjem prvog antimonopolskog zakona 1890. godine, čuvenog *Šermanovog akta* (eng. *the Sherman Act*), ali svoj uzlet tek potpuno doživljava u zapadnoj Evropi i Americi nakon Drugog svetskog rata, a posle potpune propasti *laissez-faire* doktrine.³

Kamen temeljac evropskom pravu konkurenčije je postavljen 1957. godine kada je potpisani Sporazum o stvaranju evropske ekonomske zajednice, još poznat kao Rimski sporazum, koji je uveo prva pravila o zaštiti konkurenčije, koja su i danas na snazi. Prema konsolidovanoj verziji teksta sporazuma, sada već čuveni *članovi 81. i 82.* propisuju koji oblici ponašanja učesnika na tržištu se smatraju protivnim konkurenčiji i stoga su zabranjeni i nespojivi sa jedinstvenim tržištem.⁴ Štaviše, značaj pravila konkurenčije je ovim dodatno proširen s obzirom na specifični karakter Evropske ekonomske zajednice, odnosno, danas Evropske unije. Naime, osnovna ideja na kojoj počiva Evropska unija je *jedinstveno (slobodno) tržište*. S druge strane, jedno od čestih posledica monopolističkog ponašanja je

³ "Sherman Antitrust Act", United States Congress, ch. 647, 26 Stat. 209, 15 U.S.C. § 1. 2 July 1890.

⁴ "Consolidated version of the Treaty Establishing the European Community", Arts. 81 and 82, Official Journal C 325, 24 December 2002.

segmentiranje tržišta, eliminisanje konkurenčije, narušavanje tržišnih mehanizama, što sve u krajnjoj liniji vodi zatvaranju i autarkičnosti nacionalnih privreda država članica.

Stoga, očuvanje konkurenčije na nivou Evropske unije je u stvari velikim delom postao način za očuvanje jedinstvenog tržišta, odnosno u krajnjoj instanci *celokupnog evropskog projekta*. Kad se prethodno uzme u obzir, ne čudi što se danas pridaje toliko veliki značaj ovoj grani prava na nivou EU.

Poslednjih godina, pravo konkurenčije razvijalo se nezabeleženom brzinom što je bilo prouzrokovano ogromnim promenama u političkim shvatanjima i ekonomskom ponašanju širom sveta. Trenutno postoji preko 100 pravnih sistema u kojima je uvedeno pravo konkurenčije, sa još nekoliko koji su u pripremi. Pravo konkurenčije je, danas, prisutno na svim kontinentima i u svim vrstama privreda – velikim, malim, kontinentalnim, ostrvskim, razvijenim, u razvoju, industrijalizovanim, trgovinskim, agrarnim, liberalnim i postkomunističkim. Ako se na ovo doda činjenica da su u 2008. godini u Kini i Indiji stupili na snagu novi zakoni o zaštiti konkurenčije, potencijalno donoseći koristi postojanja konkurenčije na tržištu za preko dve i po milijarde ljudi, jasno je koliki značaj pravo konkurenčije uživa širom sveta.⁵

2. Privatno-pravno sankcionisanje

Svi navedeni sistemi prava konkurenčije spadaju u domen javnog prava, odnosno, generalno ih sprovode regulatorne državne agencije i sankcije su javno-pravnog karaktera. Ova vrsta sankcionisanja pravnih normi iz oblasti konkurenčije se naziva još javno sankcionisanje (eng. *public enforcement*).

Međutim, s obzirom na to da narušavanjem pravila konkurenčije ne biva pogoden samo javni interes, već bivaju oštećena i privatna lica (fizička i pravna) koja su učesnici na tržištu (u svojstvu privrednog društva, potrošača ili drugih privrednih subjekata) jasno se ukazala mogućnost za *privatno-pravno sankcionisanje* povrede pravila konkurenčije (eng. *private enforcement*). Ono se vrši tako što bi potencijalni oštećeni pokretali pamčne postupka za naknadu štete protiv učesnika na tržištu koji su povredili pravila konkurenčije.

Međutim, iako je jasno da se članovi 81. i 82. direktno primenjuju zabeleženo je veoma malo parnica unutar Evropske unije povodom naknade štete zbog povrede pravila predviđenih u navedenim članovima. Potpuno suprotna situacija postoji u SAD gde je razvijena kultura vođenja

⁵ Richard Whish, *Competition Law - Sixth Edition*, Oxford University Press, Oxford, 2009, pp. 1-7; Alison Jones and Brenda Sufrin, *EC Competition Law – Third Edition*, Oxford University Press, Oxford, 2008, pp. 1-11.

parnica zbog povrede konkurenčije i gde se oko 90 procenata sporova zbog povrede konkurenčije rešavaju u parnici.⁶

Naime, tvrđeno je da je privatno sankcionisanje imalo ogroman, ako ne i presudan značaj u generalnoj prevenciji i primeni pravila konkurenčije u SAD, s obzirom da mogućnost izricanja javno-pravne kazne pravene pojedinačnim novčanim zahtevima za naknadu štete (čiji broj može biti značajno veliki) može da dostigne milionske iznose i značajno utiče na prihode određenog privrednog društva.⁷

Stoga, Evropska komisija je uvidela da bi ovo *komplementarno* dejstvo privatne sankcije bilo potpuno pogodno da se upotrebni u primeni članova 81. i 82, kao i prateće regulative iz oblasti konkurenčije, kako na nivou celokupne EU tako i na nivou svake pojedinačne države članice.

3. Proces reformi

Postupak reformi u Evropskoj uniji je praćen veoma intenzivnom pravnom delatnošću Evropske komisije koju u osnovi trenutno personifikuju tri akta: (I) Zelena i (II) Bela knjiga o naknadi štete usled kršenja antimonopolskih pravila Evropske zajednice i (III) nacrt Direktive o naknadi štete zbog povrede konkurenčije.

4. Zelena i Bela knjiga

Evropska komisija je u aprilu 2008. godine objavila Belu knjigu o naknadi štete usled kršenja antimonopolskih pravila Evropske zajednice (eng. *White Paper on Damages actions for breach of the EC antitrust rules*) odnosno kršenja članova 81. i 82. Rimskog sporazuma.⁸ Bele knjige predstavljaju formu akata u kojima Evropska komisija predlaže zakonodavne promene u određenoj oblasti.

Kao što sam naveo, trenutno na nivou EU, tužbe za naknadu štete zbog povrede konkurenčije predstavljaju izuzetak u pravu konkurenčije na nivou država članica.

Nemačka je jedna od veoma retkih država članica čije nacionalno zakonodavstvo omogućava podizanje tužbi za naknadu štete zbog povrede konkurenčije. Naime, 2002. godine Savezna uprava za kartele (nem. *Bundeskartellamt*) novčano je kaznila dobavljače cementa zbog učestvovanja u cenovnom i količinskom kartelu. Kazne su dostigle blizu 702 miliona evra. Na osnovu činjeničnog stanja koje je ustanovila uprava, privatna lica

⁶ Alison Jones and Brenda Sufrin, *EC Competition Law – Third Edition*, op. cit., p. 1306.

⁷ "Competition Reform White Paper, Competition Policy", *World Class Competition Regime*, Department of Trade and Industry, Her Majesty's Government in the United Kingdom, 30 July 2001, para 8.1 et alia.

⁸ "White Paper on Damages Actions for Breach of EC antitrust rules", Commission of the European Communities, 2 April 2008.

su tužila učesnike u kartelu za naknadu štete u iznosu od 113 miliona evra. U drugom slučaju koji je otpočet u martu 2009. godine (nakon donošenja Bele knjige), dobavljači hidrogen-peroksida koji su navodno zaključili kartelni sporazum na nivou većeg dela Evrope, bili su tuženi za naknadu štete u iznosu od 430 miliona evra. Tužba za naknadu štete se zasnivala na odluci Evropske komisije kojom je izrečena kazna u iznosu od 388 miliona evra zbog povrede člana 81. u smislu fiksiranja cena, kontrole proizvodnje i razmene informacija. Prema statistici Savezne uprave za kartele, samo u 2008. godini, podneto je preko 100 tužbi zbog povrede pravila konkurenčije predviđenih nemačkim i komunitarnim pravom.

Prateći primer Nemačke, Evropska komisija je otpočela postupak reformi u nadi da poveća rasprostranjenost privatno-pravnog sankcionisanja u ostalim državama članicama. Međutim bio joj je neophodan pravni osnov.

U septembru 2001. godine Evropski sud pravde (eng. *European Court of Justice*) u presudi u slučaju Karedž Ltd v Krehan (eng. *Courage Ltd v Crehan*) izričito je potvrdio da na osnovu komunitarnog prava postoji mogućnost zahtevanja naknade štete od strane pojedinačnih žrtava povrede komunitarnog prava, odnosno zbog kršenja članova 81. i 82. Rimskog sporazuma.⁹ Takođe, Evropski sud pravde je naveo da „*iz principa efikasnosti i prava svakog pojedinca da traži naknadu štete prouzrokovanoj sporazumom ili ponašanjem koje predstavlja ograničavanje, narušavanje ili sprečavanje konkurenčije proizilazi da oštećeno lice mora imati mogućnost na naknadu ne samo stvarne štete (damnum emergens) već i izgubljene dobiti (lucrum cessans) uz uračunatu kamatu.*“ Evropski sud pravde je na ovaj način jasno naznačio da se učinjena šteta mora nadoknaditi i to u potpunosti. Ovo je bio ključni slučaj za uspostavljanje privatnog sankcionisanja članova 81. i 82.¹⁰

Nakon presude u slučaju Karedž Ltd v Krehan, Evropska komisija je 2005. godine izdala *Zelenu knjigu* (eng. *Green Paper on damages actions for breach of the EC antitrust rules*) u kojoj je ustanovila da je trenutna neefikasnost ostvarenja naknade štete zbog povrede konkurenčije glavnim delom prouzrokovana usled različitih materijalnih i procesnih prepreka predviđenim pravnim normama država članica koje regulišu mogućnost naknade štete.¹¹

U 2008. godini, a na osnovu zaključaka iz Zelene knjige, Evropska komisija je izdala *Belu knjigu*, kojim se predlaže sveobuhvatna reforma prava Evropske unije u oblasti naknade štete zbog povrede konkurenčije.

⁹ “Courage and Crehan, Case C-453/99”, judgment of the European Court of Justice, 20 September 2001.

¹⁰ Richard Whish, *Competition Law – Sixth Edition*, op. cit., p. 293.

¹¹ “Green Paper on damages actions for breach of the EC antitrust rules”, Commission of the European Communities, 19 December 2005.

Rešenja predložena u Beloj knjizi su u martu 2009. godine i zvanično podržana od strane Evropskog parlamenta u formi rezolucije, koja je usvojena velikom većinom pripadnika svih poslaničkih grupa.¹²

Konkretnije, cilj Bele knjige je da obezbedi da sva lica oštećena usled povrede konkurenčije mogu da budu efikasno i u potpunosti nadoknadena, odnosno da se mnogo lakše pokreću i okončavaju postupci za naknadu ove vrste štete.

Štaviše, na ovaj način bi trebalo ne samo da se obezbedi zadovoljenje oštećenih lica, nego i da se *komplementarno* deluje na poštovanje i primenu prava konkurenčije, time što bi uz pretnju veoma visokim javnim kaznama (u proseku do 10% godišnjeg prihoda učesnika na tržištu) postojala istovremena opasnost od obaveze naknade štete u parnici.

Bela knjiga predlaže reforme u devet odvojenih oblasti prava konkurenčije i proceduralnog prava. Reforme bi trebalo da se sproveđu kako na nivou celokupne Evropske unije tako i od strane svake države članice pojedinačno.

4.1. Indirektni kupci i kolektivna naknada štete

Evropski sud pravde je potvrđio pravo „svakog pojedinca“, uključujući tzv. *indirektne kupce*, koji je snosio štetu usled povrede konkurenčije na odgovarajuću naknadu pred nacionalnim sudovima država članica. Naime, indirektni kupci su učesnici na tržištu koji nisu bili u neposrednom odnosu sa učesnikom na tržištu koji je učinio povredu konkurenčije, ali kojima je, takođe, učinjena šteta zbog naplate ilegalno visoke cene koja je na njih preneta kao trošak u lancu distribucije.

Evropska komisija je zaključila da su se pojedinačni zahtevi za naknadu štete pokazali kao neefikasni. Osnovni razlog za to je da pojedinačni potrošači i mala i srednja preduzeća, a pogotovo ona koja su pojedinačno snosila male iznose štete (npr. 10 evra) nemaju nikakav motiv da zahtevaju naknadu, s obzirom na nesrazmeran odnos troškova parnice u odnosu na vrednost spora. Takođe, u retkim slučajevima kad više tužbi biva podneto istovremeno povodom iste povrede konkurenčije, proceduralne prepreke koje postoje u različitim državama EU dovode do teškog ostvarivanja naknade.

Stoga, Evropska komisija je uzela u razmatranje mogućnost kolektivne naknade štete. Na osnovu toga predložena su dva komplementarna mehanizma za ostvarivanje kolektivne naknade štete koji treba da budu dostupni u svim državama članicama:

- Prvo, predlaže se uvođenje tzv. *predstavničkih tužbi* (eng. *representative actions*), odnosno posebne vrste postupaka koje bi mogli da pokrenu

¹² “Antitrust: Commissioner Kroes welcomes the European Parliament’s cross-party support for damages for consumer and business victims of competition breaches”, Europa Press Release RAPID, MEMO/09/135, <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=MEMO/09/135&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en>, 7. januar 2010. godine.

- kvalifikovana lica, tj. udruženja potrošača, državni organi ili privredne komore, u ime oštećenih koji su *utvrđeni ili se mogu utvrditi*;
- Drugo, predlaže se uvođenje tzv. *kolektivnih tužbi po izboru* (eng. *opt-in collective actions*) gde bi se oštećeni izričito izjašnjavali da li žele da zajednički zahtevaju naknadu štete, odnosno da spoje svoje zahteve u jedan tužbeni zahtev.

4.2. Pitanje prenosa troškova

Usko povezano sa pitanjem kolektivne naknade štete je i pitanje prava indirektnih kupaca da zahtevaju naknadu štete. Naime, Evropski sud pravde je utvrdio da i indirektni kupci imaju pravo da zahtevaju naknadu štete koju su snosili.

Međutim postoje dva problema, koje je i sama Evropska komisija uočila u Beloj knjizi,¹³ a koji su izvor značajne pravne nesigurnosti. Prvo, učesnik na tržištu koji je povredio konkureniju može u parnici da istakne *prigovor prenošenja troškova* (eng. *passing-on overcharges defense*) kojim tvrdi da tužilac nije snosio nikakvu direktnu štetu s obzirom da je njen celokupni ili delimični iznos prebacio na indirektnog kupca.

Drugi problem je što je teret dokazivanja uzročno-posledične veze između učinjene povrede konkurenije i nastanka štete na strani indirektnog kupca. Naime, s obzirom na to da su indirektni kupci, učesnici na tržištu, koji se nalaze na samom kraju lanca distribucije, izuzetno je teško da se dokaže postojanje uzročno-posledične veze između učinjene radnje povrede konkurenije i nastale štete.

Stoga, Evropska komisija predlaže sledeća rešenja:

- Po pitanju prigovora prenošenja troškova, s obzirom da se indirektnim kupcima garantuje pravo na naknadu štete, bilo bi protivno principima prava EU da se dozvoli i učesnicima na tržištu koji su uspeli da prebace učinjenu štetu na indirektnе kupce da i oni takođe potražuju naknadu. Stoga, Evropska komisija je pri stavu da prigovor prenošenja troškova mora biti učinjen dostupnim učesnicima na tržištu koji su navodno povredili konkureniju, odnosno koji se pojavljuju kao tuženi u parnici.
- Kad je u pitanju teret dokazivanja uzročno-posledične veze, predlaže se uvođenje oborive prepostavke da je indirektni kupac snosio čitavu učinjenu štetu. Suprotno bi morao da dokaže učinilac povrede konkurenije.

4.3. Uvid i dostavljanje podataka

Parnice povodom povrede konkurenije zahtevaju izvođenje velike količine dokaza i utvrđivanje činjenica kako bi se nedvosmisleno odredilo stvarno činjenično stanje. Međutim, s obzirom na to da su učesnici na tržištu

koji su povredili konkureniju obično velika privredna društva, neophodni dokazi ostaju sakriveni kod tuženog ili trećih lica, ili je do njih veoma teško oštećenom da dođe. Pogotovu, ako se uzme u obzir činjenica da učinilac povrede konkurenije može biti učesnik na tržištu čije je sedište u Irskoj, a oštećeni mogu da budu potrošači na Malti ili iz Letonije. Time se ugrožava realna mogućnost efikasne naknade štete. Stoga, Evropska komisija je predložila da mora biti obezbeđen minimalni nivo razmene i objavljivanja podataka *inter partes* država članica u slučajevima parnica za naknadu štete zbog povrede konkurenije. Predlaže se da nacionalni sudovi država članica moraju imati mogućnost da naredi uvid i dostavljanje tačno određenih kategorija dokaza i to samo ako tužilac zadovolji tačno određene unapred predviđene uslove.¹⁴ Takođe, Evropska komisija je predložila da nacionalni sudovi budu ovlašćeni da izriču značajne sankcije u slučaju nepostupanja sa nalozima za dostavljanje dokaza ili u slučaju uništavanja dokaza. Ovo uključuje uvođenje ograničenja slobodnog sudskog uverenja, odnosno obaveze parničnog suda da tumači činjenicu uskraćivanja dokaza na štetu lica koje ih je uskratilo (eng. *adverse inference*).

4.4. Obavezujuće dejstvo odluka nacionalnih organa za zaštitu konkurenije

Pravo EU predviđa da jednom utvrđena povreda konkurenije u smislu članova 81. i 82.¹⁵ Rimskog sporazuma od strane Evropske komisije ima pravno obavezujuće dejstvo, u smislu činjeničnog stanja, u parničnim postupcima u EU. Međutim, istovrsnim odlukama nacionalnih organa za zaštitu konkurenije u većini država članica ovo dejstvo ostaje uskraćeno.

Stoga, Bela knjiga predlaže, radi očuvanja pravne sigurnosti, da svaka pravosnažna odluka nacionalnog organa za zaštitu konkurenije (NOZK) o povredi konkurenije u smislu članova 81. i 82. Rimskog sporazuma, kao i pravosnažne odluke nacionalnih sudova kojima se u instacionom postupku potvrđuju odluke NOZK-a, ili kojima su sami sudovi utvrdili postojanje povrede, moraju imati pravno obavezujuće dejstvo, odnosno jednom utvrđeno postojanje povrede konkurenije se mora smatrati kao činjenica i više se ne može ispitivati ni u jednom parničnom postupku pred nacionalnim sudom države članice. Tako bi, na primer, odluka estonskog suda kojom se utvrđuje povreda konkurenije bila pravno obavezujuća u parničnom postupku koji se vodi pred španskim sudovima.

4.5. Uslov postojanja krivice

Bela knjiga konstatiše da države članice nemaju ujednačenu praksu po pitanju uslova postojanja krivice (odnosno stepena odgovornosti) u parnici

¹⁴ Ibid, pp. 4-5.

¹⁵ "Council Regulation (EC) No 1/2003 of 16 December 2002 on the implementation of the rules on competition laid down in Articles 81 and 82 of the Treaty", Art. 16, Official Journal of the European Communities 2003 L1/1.

nakon što je utvrđena povreda konkurencije shodno članovima 81. i 82. Rimskog sporazuma.

Stoga, Evropska komisija smatra da svaka vrsta propisane odgovornosti u nacionalnim pravnim sistemima mora biti ograničena u skladu sa pravom EU. U osnovi, predlaže se da se učesnik na tržištu mora uvek smatrati odgovornim za učinjenu povredu konkurencije osim u slučaju da dokaže postojanje tzv. opravdane greške (eng. *excusable error*). Greška će se smatrati opravdanom samo u slučaju da razumna osoba sa visokim stepenom pažnje nije znala niti mogla znati da predmetno ponašanje predstavlja povredu konkurencije. Na ovaj način stepen odgovornosti tuženog u parnicama zbog povrede konkurencije se povećava na viši nivo, a u korist oštećenog.

4.6. Naknada štete

Evropski sud pravde je u više navrata potvrdio pravo oštećenih usled povrede konkurencije na naknadu štete, koja mora biti *u potpunosti*, odnosno da obuhvata kako stvarnu štetu tako i izgubljenu dobit. Izgubljena dobit se sastoji od svake posledice koju je povreda konkurencije imala na smanjenje prodaje i obuhvata i pravo na kamatu.¹⁶

Stoga, Bela knjiga predlaže kodifikaciju trenutnog *acquis communautaire* o obimu naknade štete koje oštećeni zbog povrede konkurencije mogu da zahtevaju u jedan jedinstveni instrument komunitarnog prava, odnosno pravni akt.

Međutim, Evropska komisija je naglasila da ne prihvata širenje obima naknade van granica učinjene štete, odnosno da ne podržava uvođenje tzv. kaznene naknade (eng. *punitive damages*) i drugih vrsta dodatnih naknada poznatih u anglo-američkom pravu.

Povodom poteškoća u vezi sa dokazivanjem visine štete u parnici, Evropska komisija predlaže takođe nova rešenja. Naime, opšte je poznato na koliko poteškoća tužioci nailaze prilikom izračunavanja, odnosno dokazivanja visine učinjene štete u parnicama zbog povrede konkurencije. Stoga, Evropska komisija je u Beloj knjizi predložila donošenje neobavezujućih uputstava koja bi pomogla izračunavanju visine štete. Naime, Bela knjiga navodi da bi se izračunavanje vršilo upotrebot okvirnih metoda izračunavanja ili uprošćenim pravilima za procenjivanje učinjene štete.

4.7. Rokovi zastarelosti

Bela knjiga konstatuje značaj rokova zastarelosti za ostvarivanje pravne sigurnosti kod podnošenja tužbe za naknadu štete zbog povrede konkurencije. Takođe, konstatuje da rokovi zastarelosti mogu da

¹⁶ "Courage and Crehan, Case C-453/99", judgment of the European Court of Justice, 20 September 2001; "Manfredi, Joined cases C-295-298/04", judgment of the European Court of Justice, 13 July 2006.

predstavljaju značajnu prepreku za ostvarivanje naknade štete, kako u slučajevima gde se parnica pokreće pre postojanja odluke Evropske komisije ili NOZK-a o postojanju povrede, tzv. samostalni sporovi (eng. *stand-alone cases*) kao i u sporovima koji uslede nakon donošenja takve odluke, tzv. prateći sporovi (eng. *follow-on cases*).

Evropska komisija, stoga, predlaže sledeća rešenja u vezi sa trenutkom počinjanja roka zastarelosti:

- U slučaju trajnih ili ponovljenih povreda konkurenčije, rok počinje da teče narednog dana od dana kada je učinjena poslednja povreda (objektivni rok); ili
- Narednog dana od dana kada se razumno moglo očekivati da oštećeni sazna o učesniku na tržištu koji je učinio povredu kao i o šteti koja mu je učinjena (subjektivni rok).

Takođe, kako bi se osigurala mogućnost vođenja pratećih sporova, predlaže se preduzimanje mera kako bi se izbeglo isticanje rokova zastarelosti dok još uvek traju postupci zbog povrede konkurenčije pred NOZK-ovima ili Evropskom komisijom. S tim u vezi, Evropska komisija predlaže uvođenje novog roka zastarelosti ne kraćeg od dve godine od trenutka pravosnažnosti njene odluke ili odluke NOZK-a o povredi konkurenčije.

4.8. Troškovi parnice

U Beloj knjizi se konstatiše da, kako troškovi parničnog postupka tako i pravila o njihovoj raspodeli, odnosno konačnom snošenju predstavljaju značajnu prepreku za potencijalne tužioce u parnicama zbog povrede konkurenčije u državama članicama.

Stoga Evropska komisija predlaže državama članicama da:

- stvore proceduralna pravila koja bi ohrabrvala poravnjanje, kao način smanjenja troškova;
- sudske troškove u predmetnim postupcima budu tako određeni da ne predstavljaju prepreku za podizanje navedenih tužbi;
- ovlaste nacionalne sude da donose odluke o smanjenju troškova kojima bi se stavljalaa van snage, u određenim opravdanim okolnostima, redovna nacionalna pravila o raspodeli i snošenju troškova parničnog postupka, uključujući mogućnost garantovanja tužiocu, na početku samog postupka, da neće morati da snosi sve parnične troškove čak i ako ne uspe u datoj parnici.

4.9. Međusobni uticaj programa izuzeća i parnica zbog naknade štete

Programi izuzeća od kažnjavanja (eng. *leniency programmes*) predstavljaju mogućnost nekažnjavanja ili umanjenog kažnjavanja učesnika na tržištu koji su učestvovali u zabranjenom sporazumu, ako oni sami prijave postojanje povrede i ostale učesnike pre otpočinjanja postupka pred nadležnim organom za zaštitu konkurenčije.

Evropska komisija predlaže da se obezbedi zaštita različitim izveštajima privrednih društava koje oni dostavljaju u sklopu programa izuzeća od kažnjavanja od mogućnosti zahtevanja naknade štete usled njihovog dostavljanja na uvid odnosno obaveštavanja. Ovo se čini iz razloga kako se ne bi obesmisile norme o programu izuzeća, s obzirom na to da bi potencijalni saradnici u programu izuzeća bili zasigurno demotivisani da sarađuju usled pretnje obavezom naknade štete koju bi mogli da snose u kasnijim parnicama.

Štaviše, Evropska komisija predlaže da građanska odgovornost saradnika u programu izuzeća bude ograničena samo na tužbe podnete od strane lica sa kojima su bili u direktnom i/ili indirektnom *ugovornom odnosu*. Ovo bi trebalo da potpomogne lakšem predviđanju visine potencijalne obaveze naknade štete koju bi snosio saradnik u programu izuzeća. Međutim, kako konstatiše i sama Evropska komisija, ovakvo rešenje je neophodno dodatno razmotriti sa aspekta onemogućavanja zahteva potpune naknade oštećenih, kao i činjenicu da bi neopravdano veću odgovornost mogli da snose saučesnici u povredi konkurenčije koji nisu uspeli da postanu saradnici u programu izuzeća.

5. Nacrt direktive o naknadi štete zbog povrede konkurenčije

Direktive su pravni akti Evropske unije koji ustanovljavaju obavezu za države članice da ostvare određene definisane ciljeve, bez određivanja tačnog postupka ili forme pravnog akta kojim države članice to treba da u praksi učine.

U pravnoj javnosti u Briselu je procureo nezvanični nacrt nove direktive Evropske komisije o naknadi štete zbog povrede konkurenčije.¹⁷

Naime, Generalni direktorat za konkurenčiju (eng. *Directorate General for Competition – DG COMP*), glavno telo Evropske komisije nadležno za konkurenčiju završava nacrt direktive koja bi trebalo da izvrši pravnu reformu zakonodavstva kako bi se omogućila naknada štete zbog povrede konkurenčije pred nacionalnim sudovima država članica, a na bazi predloga iz Bele knjige.¹⁸

Međutim, suštinski problem u vezi sa nacrtom direktive nisu toliko rešenja koja predlaže (s obzirom na to da postoji gotovo opšta saglasnost po pitanju većine rešenja iz Bele knjige) već pravni osnov za njeno donošenje. Naime, Evropska komisija tvrdi da se nacrt direktive zasniva na članu 83. Rimskog sporazuma s obzirom da njegove odredbe imaju osnovni cilj da omoguće primenu načela predviđenih članovima 81. i 82. Ipak, ovo je daleko od jednostavnog obrazloženja, s obzirom da diskusije

¹⁷ "Fostering a compensation or competition culture?", *Brussels Agenda*, The Law Society of England & Wales' Brussels Office, June 2009, pp. 1-2.

¹⁸ Mark Clough QC, "Antitrust damages – millionaires and torpedoes", *Global Competition Review*, VOL 12/Issue 7/ July 2009, pp. 34-36.

oko prebacivanja nadležnosti nad građanskim postupcima sa država članica na EU traju odavno bez skorog izgleda da će doći do konačnog rešenja. Ovo bi moglo da ima kao posledicu značajno usporavanje usvajanja predmetne direktive.¹⁹

Na osnovu trenutno dostupnog nacrt-a direktive čini se da su skoro sva glavna rešenja iz Bele knjige usvojena. Tačan obim reforme koja će biti implementirana usvajanjem nove direktive ostaje da se vidi. Šta god da bude odlučeno, jedno je sigurno, usvajanje direktive će imati ogroman uticaj na poslovne aktivnosti svih učesnika na tržištu koji posluju u Evropi. Navedena direktiva će ne samo podstići parnice zbog povrede konkurenциje u svim državama članicama, već i u državama kandidatima kao i u jurisdikcijama koje su pod pretežnim uticajem komunitarnog prava (van Evrope), bar u oblasti konkurenциje.

6. Zaključak

Nakon usvajanja Bele knjige o naknadi štete usled kršenja antimonopolskih pravila Evropske zajednice, jasno je bilo da je Evropska komisija zauzela izričit stav da kršenje pravila konkurenциje mora biti snabdeveno ne samo javnom već i privatno-pravnom sankcijom. Predložena rešenja su veoma odmerena i detaljno razrađena i uzimaju u obzir mnoge eventualnosti.

Iako je trenutno neizvesno kada će Evropska komisija usvojiti direktivu, sama činjenica da je trenutni nacrt direktive implementirao gotovo sva rešenja iz Bele knjige govori izuzetno mnogo. Ako se uz to, uzme u obzir i činjenica da je postignuta većinska saglasnost suprotstavljenih grupacija u Evropskom parlamentu o rešenjima iz Bele knjige jasno je da je nepovratno trasiran pravac razvoja prava konkurenциje u ovoj oblasti na nivou celokupne EU.

Stoga, čak i ako se direktiva ne usvoji, s obzirom na skoro opštu prihvaćenost rešenja iz Bele knjige, verovatno je očekivati da ona usled dobrovoljne akcije i reforme unutar većine država članica kao i država kandidata dovede do tolikog nivoa konvergencije da se Bela knjiga počne smatrati tzv. mekim pravom (eng. *soft law*), odnosno pravilima koja se iako nisu snabdevena sankcijom zbog svog autoriteta i opšte prihvaćenosti smatraju obavezujućim. Ovo je verovatno, pogotovu, ako se uzme u obzir prethodna istorija postojanja meke konvergencije ovog tipa kod javno-pravne primene pravila konkurenциje unutar EU.

Bibliografija

1. "Antitrust: Commissioner Kroes welcomes the European Parliament's cross-party support for damages for consumer and business victims of competition

¹⁹ Ibid.

- breaches”, Europa Press Release RAPID, MEMO/09/135, <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=MEMO/09/135&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en>, 7. januar 2010. godine
2. CLOUGH QC, Mark, “Antitrust damages – millionaires and torpedoes”, *Global Competition Review*, VOL 12/Issue 7/ July 2009.
 3. “Competition Reform White Paper, Competition Policy”, *World Class Competition Regime*, Department of Trade and Industry, Her Majesty’s Government in the United Kingdom, 30 July 2001.
 4. “Consolidated version of the Treaty Establishing the European Community”, Arts. 81 and 82, *Official Journal C* 325, 24 December 2002.
 5. “Council Regulation (EC) No 1/2003 of 16 December 2002 on the implementation of the rules on competition laid down in Articles 81 and 82 of the Treaty”, *Official Journal of the European Communities*, 2003 L1/1
 6. “Courage and Crehan, Case C_453/99”, judgment of the European Court of Justice, 20 September 2001.
 7. “Fostering a compensation or competition culture?”, *Brussels Agenda*, The Law Society of England & Wales’ Brussels Office, June 2009.
 8. “Green Paper on damages actions for breach of the EC antitrust rules”, Commission of the European Communities, 19 December 2005.
 9. JONES, Alison and SUFRIN Brenda, *EC Competition Law – Third Edition*, Oxford University Press, Oxford, 2008.
 10. “Manfredi, Joined cases C-295-298/04”, judgment of the European Court of Justice, 13 July 2006.
 11. “Sherman Antitrust Act”, United States Congress, ch. 647, 26 Stat. 209, 15 U.S.C. § 1, 2 July 1890.
 12. WHISH, Richard, *Competition Law – Sixth Edition*, Oxford University Press, Oxford, 2009.
 13. “White Paper on Damages Actions for Breach of EC antitrust rules”, Commission of the European Communities, 2 April 2008.

Bogdan Cecić

PRIVATE ENFORCEMENT OF COMPETITION LAW – EUROPEAN PROSPECTS

ABSTRACT

Private enforcement of competition law is gaining ground in Europe. The European Commission has made a number of reform attempts aimed at harmonizing and further endorsing private enforcement on a European scale. This paper discusses the key solutions proposed by the European Commission in its Green Paper and White Paper on Damages Actions for Breach of EC antitrust rules as well as the new draft directive.

Key words: competition law, antitrust, private enforcement, damages actions, European Commission, Green Paper, White Paper on Damages Actions for Breach of EC antitrust rules, draft directive.

UDK: 323.14
Biblid 0543-3657, 61 (2010)
God. LXI, br. 1137, str. 31-52
Izvorni naučni rad
Primljen: 21. decembar 2009.

Međunarodna politika br. 1137, januar-mart 2010. godine

*Dr Srđan Milašinović
Mr Dalibor Kekić¹*

Savremeni rasizam – bezbednosni izazov, rizik i pretnja

SAŽETAK

Rasizam, rasna pripadnost, identitet i međurasni sukobi na pragu novog milenijuma predstavljaju kontinuiranu neiscrpnu sociološko-politikološku i bezbednosnu temu. Kompleksnom prirodom ova pitanja su predmet brojnih rasprava i tumačenja, u raznim kontekstima i u različite svrhe, sa više ili manje ideoološkim sadržajem. Ovo je pokušaj da se sa bezbednosnog aspekta analiziraju i objektivno oslikaju teorijski, ideoološki i doktrinarni korenji, nosioci i posledice modernog rasizma, rasne podele i međurasni sukobi u razvijenim i ostalim društвима, posebno društвима u tranziciji. Naglasak je i na utvrđivanju uzroka i mehanizama transformacije rasizma sa tradicionalno biološke na kulturnu ravan.

Ključne reči: rasizam, kulturni rasizam, rasni identitet, rasni sukobi, bezbednosni izazovi, rizici i pretnje.

Uvodna razmatranja

Krajem prethodnog i početkom ovog stolеća svet je obeležen novim izazovima, rizicima i pretnjama bezbednosti, značajno drugačijim nego u prethodnim epohama. U društvenoj teoriji ne postoji generalna saglasnost koji se bezbednosni problemi mogu svrstati u savremene izazove, rizike i pretnje, i kakva je razlika među njima. Ipak se u bezbednosne probleme XXI veka, pre svega, svrstavaju: terorizam (tradicionalni i globalni), širenje oružja za masovno uništenje, transnacionalni organizovani kriminal i nasilni sukobi – međudržavni i unutrašnji (etnički, verski i rasni) kao sukobi treće i četvrte generacije (sukobi između transnacionalnih aktera i država).²

¹ Dr Srđan Milašinović, Kriminalističko-polička akademija, e-mail: srdjan.milasinovic@kpa.edu.rs. Mr Dalibor Kekić, Kriminalističko-polička akademija, e-mail: dalibor.kekic@kpa.edu.rs.

² Šire u: M. Bajagić, *Izazovi i pretnje u izmenjenom kontekstu bezbednosti* (doktorska disertacija), Beograd: Fakultet političkih nauka, 2006.

Kada je reč o konfliktima kao savremenoj pretnji bezbednosti na početku trećeg milenijuma, pored međudržavnih sukoba, naročitu pozornost privlače nasilni unutardržavni (unutrašnji) sukobi. Mnogi autori smatraju da su nasilni unutardržavni sukobi obeležili međunarodne odnose na prelazu dva milenijuma, koji se uslovno klasifikuju na nacionalne (etničke), verske, rasne i ideološke (političke).³ O ovim konfliktima se uglavnom govori tako da se objašnjavaju njihovi nosioci i uzroci, pri čemu se ne pravi jasna diskrepanca među njima. Pojedini autori u opisivanju osnovnih karakteristika unutardržavnih (unutrašnjih) sukoba polaze od ispravnijih analitičkih merila, tvrdeći da etnički, verski, rasni, ideološki i dr. sukobi, koji se javljaju unutar jedne države, „nisu međusobno isključivi i, u velikoj meri prepliću“.⁴

Primera radi, etničko-verski i rasni sukobi predstavljaju najpoznatiju i najsporniju vrstu sukoba, iako je npr. „pojam *etničkih sukoba* pogrešan naziv, delimično zbog težine definisanja samog prideva „etnički“, a delom jer se oni odigravaju u okviru država.“⁵ Problem je, što prikazivanje nekog sukoba kao etničkog, rasnog ili verskog upućuje na manje ili više ideološke i kulturne predrasude i stereotipe. Drugi problem je što termin *etnički* nije pravi izraz za sve sukobe koji po svojoj prirodi nisu jasno međudržavni kao i to što „loša istorija (ili istorijsko sećanje)“ u rasno ili verski mešovitim društвima opterećuju međusobne odnose posebno one etničke prirode.⁶ Naime, priroda tih sukoba ukazuje na činjenicu da ako etnički, fundamentalistički ili rasni nisu pravi pridevi da opišu ove sukobe, oni dele osobinu da su svi unutardržavni. Njihovo adresiranje kao takvih usmerava na problem, ne toliko u smislu terminologije koliko uočavanja savremenih pretnji bezbednosti među kojima je moderni rasizam uzdignut sa biološke na kulturnu ravan.

Kroki rasizma i rasnih sukoba

Rasni sukobi predstavljaju posebnu vrstu etničkih sukoba koji su zasnovani na biološkim, tj. fizičkim karakteristikama pojedinih grupa. Tokom novije istorije, sukobi sa rasnom zakulisnom se javljaju u društвima u kojima je biološki element socijalno značajan i predstavlja temelj različitog društvenog vrednovanja i statusa. U pozadini tih sukoba nalaze se rasni odnosi kao „odnosi koji postoje između ljudi koji se razlikuju prema obeležjima rasnog porekla, posebno kada te rasne razlike uđu u svest

³ Šire u: S. Milašinović, R. Milašinović, *Osnovi teorije konfliktata*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2007.

⁴ J. S. Goldstein, *International Relations*, (fifth edition), New York: Longman, 2003.

⁵ J. W. Honing, *New Conflicts: Risks and Challenges*. – In: H. Gartner, A. Hyde-Price, E. Reiter, (eds), *Europe's New Security Challenges*, London: Lynne Reinner Publishers, Boulder, 2001, p. 101.

⁶ Šire u: S. Milašinović, *Teorijski modeli i mogućnosti razrešavanja društvenih konfliktata*, Zbornik radova Fakulteta bezbednosti u Beogradu, Beograd, 2006.

međusobno podeljenih pojedinaca i grupa te tako određuju način na koji pojedinac ili grupe doživljavaju sebe kao i svoj položaj u zajednici".⁷ Rasni odnosi, dakle, postoje samo tamo gde ljudi imaju osećaj pripadnosti različitim grupama među kojima vlada neki latentni ili manifestni sukob zasnovan na biološkoj ili kulturnoj osnovi.

Rasni sukobi su u neposrednoj vezi sa shvatanjem rasizma kao teorije, odnosno ekstremne ideologije, doktrine i politike. Prema toj teoriji, između rasa koje čine ljudski rod (vrsta *homo sapiens*) postoje duboke, biološki uslovljene razlike, koje se ne mogu preći; ako i mogu, to „mešanje rasa” krajnje je nepoželjno, te rase treba da žive odvojeno, pri čemu je dozvoljeno koristiti i silu da se spreči „kvarenje” rase. Rasizam koji su razvili antropolozi XIX veka proučavajući vanevropske primitivne narode (pri čemu je, u rasističkoj interpretaciji, njihova „primitivnost” ne samo kulturno, već i biološki uslovljena) javlja se u svoja dva osnovna oblika koja su međusobno tesno povezana. Prvi se zasniva na pokušaju teorijskog uobičavanja ideje o postojanju urođenih razlika između rasnih tipova kojima se nastoji opravdati različitost ljudi u zavisnosti od njihove rasne pripadnosti. Reč je o verovanju kojim se nastoji „naučno” dokazati nejednakost ljudskih rasa, iz kojeg sledi i zagovaranje uspostavljanja odnosa društvene, kulturne i političke dominacije, superiornosti, nejednakosti i eksploracije.⁸

Rasprostranjениji oblik rasizma čini ideologija, doktrina i politika koja se zasniva na neravnopravnosti rasa u društvu. U osnovi te ideologije i doktrine stoji tumačenje da se ljudske rase ne razlikuju samo po morfološkim (telesnim) karakteristikama već i po psihičkim (umnim – moralnim, estetskim i intelektualnim kvalitetima), pa stoga postoje „više” odnosno „niže” rase. Zahvaljujući svojim urođenim biološkim svojstvima „više” rase su superiornije i pozvane da budu tvorci ljudske kulture i civilizacije, dok su „niže” zbog urođenih bio-psihičkih svojstava osuđene da trajno „kaskaju” za „višim” rasama.⁹

Rasistička ideologija je prethodila i služila kao apologija eksploracije, kolonijalnih i imperialističkih osvajanja, a docnije i političke nadmoćnosti nad manje razvijenim narodima i etničkim grupama. Evolucijom kapitalizma i građanskog društva, od kraja XVII veka, rasizam se transformiše u potkategoriju etniciteta, koja je u neposrednoj vezi sa

⁷ Park, E. R.: *Race and Culture*, The Free Press, Glencoe, 1950, p. 18.

⁸ Aaron Gillette, *Racial Theories in Fascist Italy*, Routledge, 2002, pp. 24-32.

⁹ D. Janjić napominje „da se obično pretpostavljalo da je viši stepen razvoja neke rase lako merljiv nekim fizičkim karakteristikama, npr. oblikom lobanje ili jednostavno njenim volumenom. Preciznija merenja su međutim pokazala da bitnih razlika u veličini lobanje među raznim rasama nema, te da koeficijent inteligencije nije povezan s veličinom lobanje. Sam Darvin je ove teorije odbacivao, ukazujući da sve tzv. rase pripadaju istoj vrsti *homo sapiens*), jer se jednostavno međusobno ukrštaju, te da su danas lako vidljive razlike uslovljene kulturnom, a ne prirodnom evolucijom, koja nije dovela do bioloških promena.” (D. Janjić, Rasizam, Enciklopedija političke kulture, Beograd, 1993.)

nacionalističkom mitologijom. Zajedničko im je to što, u krajnjem, čine modalitete i sredstva ideološkog „opravdavanja”, odnosno prikrivanja odnosa dominacije i nejednakosti vladavine unutar „svog” naroda, kao i nad drugim narodima, i rasama. Rasizmu i modernoj nacionalističkoj mitologiji, zajedničko je i verovanje u „posebnu povezanost” po kojoj je sve što se odnosi na vlastitu naciju primereno i sveto, a „sve što je sveto traži žrtvu” (D. Simeunović), razgoličujući tako anatomiju negativnog i razarajućeg rasizma. Kao „sveti narod” posvećuje i tlo na kome živi, iz čega proističe da je dozvoljeno napadati tuđu teritoriju, jer pripada „varvarima”. „U rasističkoj i nacionalističkoj ideologiji pojmovi ‘tuđe’ i ‘tuđinac’ su i sinonimi svih negativnih tačaka presecanja raznih stereotipa, predrasuda i strahova. Tako je ‘tuđe’, u rasističkoj interpretaciji, uvek, nasuprot ‘mome’. Ono je nešto nepoznato sa čime se ne treba oroditi, mešati, čak ga ne treba ni dodirivati, jer dovodi u pitanje rasnu, nacionalnu, versku ili ideološku pravovernost i čistotu, ali i zato što u sebi nosi i iz sebe može da poseje neposredno uništenje ‘moje’ rase, i ‘moje’ nacije. Zato bi ‘tuđe’ i ‘tuđince’, posebno drugačije boje kože trebalo uništiti i na taj način dokazati svoju ‘superiornost’.”¹⁰

Kada je reč o periodima društvenih kriza, etničko-verskih i međurasnih napetosti i drugih socijalnih latentnih i manifestnih antagonizama, na nivou masa (kao socijalno-psihološka činjenica) stvaraju se okolnosti za širu nesigurnost, što uslovljava da se kategorija „tuđeg” pojavljuje kao tačka unutrašnje kohezije i stabilizovanja poljuljanog sistema vrednosti i osećanja. To su situacije u kojima čitave grupe i delovi nacije postaju „mrzitelji tuđeg” dok ksenofobija označava stanje duha i ispoljavanja strasti u društvenoj sredini.¹¹ „Dolazi do prenaglašavanja emotivnog odnosa i strastima vođenog delovanja prema drugima što uslovljava rasističke eskalacije i dalje učvršćivanje nacionalističkih, ideoloških i drugih poriva, mitova i predrasuda. To podupire rasističko svođenje nacije na rezultate prirodnog razvijanja, posebno na veze ‘krvi i tla’ i ‘prirodno predodređenog nacionalnog karaktera’.”¹² U tim doktrinama, zaokupljenost je na povezivanju, pa i poistovećivanju jezika i rase, bez obzira što je jezik kulturna tvorevina i što se jezik i rasa razvijaju nezavisno jedan od drugog.

U nekim društвима rasizam kao ideologija, doktrina i politika je, u svojim raznovrsnim oblicima, služio različitim interesima, ali uvek je označavao doktrinu društvene represije i moralne regresije, koja čoveka pa i čitave etničke grupe vidi isključivo kroz njegove fizičke osobine. Ta politika i ideologija dovela je sredinom XX veka do pogroma i fizičkog

¹⁰ Isto.

¹¹ Ksenofobija označava strah ili anksioznost prema strancima ili nepoznatom. Etimološki reč dolazi od grčkih reči ξένος (ksenos), što znači stranac i φόβος (fobos) – strah. Pojam se uopšteno koristi za opisivanje straha ili mržnje prema strancima, ili prema ljudima drugaćijim od samoga sebe. Na primer, rasizam se često opisuje kao oblik ksenofobije (Ž. Trebešanin, Rečnik psihologije, odrednica Eugenika, Stubovi kulture, Beograd, 2001.)

¹² D. Janjić, isto.

uništenja čitavih etničkih zajednica (Jevreja, Roma, Slovena) i totalitarizma u njegovoј naci-faističkoј varijanti. I danas je, u društвima sastavljenim od više rasa, iako su svi ljudi bez razlike na rasnu pripadnost formalno-pravno izjednačeni, rasizam prisutan i prepoznatljiv u idejama i politici rasne segregacije (odvajanja), kulturne asimilacije (od jezičke do verske) i društvenog podvajanja uopšte. Kako napominje M. Diveržе, „zajednička ideologija svih rasističkih teorija sadržana je u shvatanju da su jedne rase inferiore prema drugima po svojim sposobnostima.”¹³

Izvorni korenji rasizma

Iako ne postoje pouzdani podaci koji bi ukazali na početak istorije rasizma u hronološkom smislu,¹⁴ sa sigurnošću se može reći da rasizam, kao i ropsstvo (rasizam je tokom istorije služio kao apologija i ideologija ropsstva) zasnovano na etničkim ili verskim merilima, nisu izum Zapadnog kulturno-političkog kruga i civilizacije, niti ih je isključivo ona sprovodila. Počev od drevnih civilizacija Egipta, Kine, Indije, Maja, Asteka, Grčke, judejskog, mongolskog i otomanskog carstva, ropsstvo i rasizam su bili jedan od stubova samih društvenih sistema,¹⁵ i imali su svojevrsnu teorijsko-filosofsku potporu.¹⁶

Korenji novovekovnog rasizma kao ideologije i političke prakse (mada se često vezuju za kreacionizam, Darwinovu teoriju evolucije i socijaldarvinizam), nalaze se, pre svega, u vladajućim istorijskim prilikama u Evropi XVII veka i ranim rasnim teorijama XVIII veka. Sve do tog perioda, rasističke ideje nisu bile posebno teorijski prihvatanе niti obrađivane. Razlozi su kako u masovnim srednjovekovnim seobama i mešanju različitih naroda i kultura tako i u pojavi hrišćanstva i drugih svetskih religija koje su bez izuzetka insistirale na ravnopravnosti rasa i naroda, iako o tom pitanju postoje i drugačija mišljenja.¹⁷

¹³ M. Diveržе, *Demokratija bez naroda*, Rad, Beograd, 1968, str. 42.

¹⁴ H. Arent, *Izvori totalitarizma*, II, Poglavlje VI.

¹⁵ Rasističko shvatanje i delovanje, u istoriji zabeleženo je od rjenog početka. Tako su arijevski osvajači Indije smatrali dravidske narode na jugu inferiornim, dok je Indijski kastinski sistem sve do danas, zadržao rasnu diskriminaciju Tamilaca. I stari Kinezi, Egipćani i Izraelci smatrali su se superiornim u odnosu na druge narode. „Varvari” su inferiorni i u slici starih Grka i Rimljana o njima i o sebi samima. (W. Durant, *Story of Civilization, The Age of Faith*, Copyright: Will Durant, London, 1960.).

¹⁶ Aristotel, najveći grčki mislilac, teorijski je ubolio shvatana da su ljudi po prirodi nejednaki, odnosno da se ljudi predodređeni rađaju, jedni da budu gospodari a drugi robovi, osnovu te podele čine urođene telesne razlike.

¹⁷ Postoje mišljenja da je hrišćanska crkva podsticala rasistička shvatanja svojim mitom o postanku rasa od biblijskih Nojevih sinova Sima, Hama i Jafeta. Jafet je, prema tom mitu, bio ljubimac boga i praroditelj bele rase dok je Ham, („Prokletstvo Hamovo”) počinio strašan greh – video je svog oca golog – praroditelj crne rase (Prva Knjiga Mojsijeva, poglavje 9). Opširnije u: E. Gidens, *Sociologija*, Podgorica, CID, 1997, str. 149-152.

Iako se teorijska misao nije posebno zanimala za rasizam, on je u političkoj praksi tokom srednjeg veka i posebno kolonijalnih osvajanja bio prisutan po svim svojim kriterijumima. Obrazlažući rasnim razlozima (stvarni razlozi su bili bitno drugačiji) španska kraljica Izabela je proganjala Jevreje i muslimane. Nešto kasnije istim razlozima je obrazlagano preobraćanje afričkih crnaca u robe i trgovina robljem (u britanskim kolonijama ropstvo je ukinuto tek 1834) kao i uništavanje domorodačkog stanovništva koje je u američkim kolonijama, kasnije u SAD, bila uobičajena praksa sve do 1863. godine.¹⁸ O ekstremnosti rasnih pogroma govori i „lov, poput onog na divlje zveri, koji su sprovodili evropski useljenici nad domorodačkim stanovništvom Australije i koji je trajao sve dok je trajala rasna svest Evropljana.“¹⁹

Istorijske i političke prilike XVIII veka doprinele su nastanku rasnih teorija, rasne doktrine i politike koja se materijalizovala tokom XIX i XX veka. Zapravo, rasne teorije postaju aktivan činilac politike u uslovima kada su se evropski narodi pripremali i do izvesnog stepena realizovali nacionalnu državu kao zajednicu. Ideje rasizma su svoju evoluciju imale najpre u krugovima francuskog plemstva, tek potom u engleskom i pruskom kulturno-političkom krugu. Reč je o tome da rasizam i teorija rase, u svom u ranom obliku, nastaje i upotrebljava se kao instrument unutrašnjih nacionalnih podela od strane francuske aristokratije u propadanju. Za razliku od francuske, rani oblik engleske i nemačke rasne doktrine poslužio je kao instrument stvaranja unutrašnjeg nacionalnog jedinstva. Tako još u Luterovom proglasu Nemcima, nacija označava ne samo duhovnu i moralnu vrednost već i etničko poreklo zajedničke krvi, a ta zajednica (pleme krvi) zahteva zajedničku državu svih Germana.

Viktorijanska Velika Britanija je takođe imala svoju „naučno-teorijsku osnovu“ vezanu za rane korene teorije i politike rasizma. Engleski rasizam se u svom početku poklapa sa epohom kolonijalne, kasnije imperijalne ekspanzije, eksploracije i istrebljenjem čitavih etničkih grupa starosedelaca u kolonijama.²⁰ Za razliku od Francuske, u Engleskoj i Nemačkoj, istorijske prilike su doprinele da se ideje nacionalne države i nacionalizam razviju bez značajnijeg konflikta sa feudalnom – plemićkom klasom. To je bilo moguće, jer je engleska vlastela od XVII veka asimilovala više slojeve buržoazije. Proces je doprinosio stvaranju opšteg identiteta i osećanja nacije u celini kao zajednice. Otuda su shvatanja i ideje o nasleđivanju prihvaćena gotovo nepromenjeno i primenjena na celo britansko stanovništvo kao

¹⁸ „Da bi se stvorila Amerika, potrebno je bilo skoro 300 godina, voditi genocidne ratove protiv američkih domorodaca. Ti ratovi okončani su istrebljenjem, a ne podeлом moći. Mada ovaj podatak izaziva velika uznemirenja, nemoguće je zamisliti postojanje SAD u slučaju da su sledili jedan razumniji pravac. Jer sa američke tačke gledišta, jedan razuman kompromis, zahtevaо bi da se po rečima T. Roosevelta, jedan ogroman kontinent ostavi po strani ‘kao zabran za divljač’“. Schwarz, B.: *Mit o raznolikosti: američki vodeći izvozni artikal, Sociološki pregled*, No. 1/96, str. 108.

¹⁹ M. Haralambos, *Sociologija, Teme i perspektive*, Golden Marketing, Zagreb, 2002.

²⁰ D. Johanson, *In Search of Human Origins*, WGBH Educational Foundation, 1994.

zajednicu porekla, kulture i jezika. Rađanje nacionalnog identiteta doprinelo je da engleski tip teorije rase svoj izraz nađe većma u sferi politike. Bendžamin Dizraeli je prvi među engleskim političarima isticao svoju veru u rase i rasnu superiornost. Politika koju je nastojao materijalizovati Dizraeli značila je da se u stranoj zemlji uspostavi ekskluzivna kasta kojoj je jedina funkcija bila vladavina, a ne kolonizacija. Za realizaciju ove koncepcije, rasizam je bio potreban i nužan instrument u čijoj je osnovi bila ideja o „prirodnoj aristokratiji.”²¹ Tako su rane ideje socijaldarvinizma imale vidnog političkog uspeha te je došlo do njegovog plodnog povezivanja sa modernijim ekvivalentom – eugenikom, koja se kasnije razvija u svojim negativnim varijantama desničarske, nacističke i rasističke eugenike.

Temelje eugenike, kao rane anglo-saksonske varijante socijaldarvinizma i rasizma, postavio je britanski psiholog Frencis Galton koji je smatrao da je cilj *pozitivne eugenike* popravljanje nasledne osnove ljudske vrste podsticanjem reprodukcije najspasobnijih predstavnika; a *negativne sprečavanje* reprodukcije nesposobnih za život. Mada se Galton smatra osnivačem eugenike, njene grube rasističke i nehumane varijante se mogu naći tokom čitave istorije i u gotovo svim civilizacijama.²²

Ideje tzv. *negativne eugenike* u njenim ultradesničarskim, nacističkim i rasističkim varijantama našle su svoj izraz u programima „rasne higijene” početkom XX veka u velikom broju zemalja, kako na političkom tako i na teorijskom i zakonodavnom planu.²³ „Premda su najstrašnije posledice eugenike ostvarene u Nemačkoj, i mada zasluge za rađanje eugeničke ideologije pripadaju Britancima, prava domovina eugenike su u stvari Sjedinjene Američke Države. Koliko su Amerikanci eugeniku smatrali „svojim” projektom najbolje ilustruje izjava eugeničara J. de Jarnettea iz 1935. godine, koji je realizaciju nacističkog programa sterilizacije komentarisao na sledeći način: „Nemci nas tuku na našem vlastitom području.” Tako je prvi eugenički zakon o prisilnoj sterilizaciji „degeneriranih” donet u državi

²¹ G. E. Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, Earl of Beaconsfield, New York, 1929.

²² Tako se u *Starom zavetu* piše da: Amalekiti – bezbožni nemaju potomstva – osuđeni su na odumiranje; Platon u svojoj *Državi* takođe piše da „vladar treba da odluči ko sme roditi decu i koliko”; ili u *Zakonima V*: analogija životinjskog i ljudskog rađanja: „Kao što pastiri i uzgajivači ‘čiste’ svoja stada, tako i zakonodavac mora ‘čistiti’ državu.” Materijalizacija tih ranih ideja nasleđa i „čistote” bila je prisutna kod Spartanaca koji su svoju oštećenu decu bacali niz stenje. www.eugenicsarchive.org

²³ Pojam rasne higijene, koji je skovao Alfred Grotjahn, podrazumevao je proces poboljšanja i održavanja genetske „čistoće” nemačkog naroda, a ostvarenje je doživeo sprovođenjem osam zakona u razdoblju 1933–1941. Na osnovu tih zakona u Nemačkoj je od 1933. do 1939. sterilisano oko 320.000 osoba. Sprovođen je i niz tajnih programa, a cilj je bio rasna čistoća nemačkog naroda – od programa T4 gde je u razdoblju 1939–1941. eutanizovano oko 70.000 ljudi, preko Lebensborn programa koji je za cilj imao „uzgoj” rasno vredne dece, pa sve do najstrašnijeg – holokausta. Posledice rasne higijene vidljive su i danas posebno kada su u pitanju deca iz Lebensborn domova u kojima je, prema nekim procenama, rođeno oko 12.000 dece. Prema: D. Polšek, *Američka eugenika*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2002, str. 5-6.

Indiana 1907. (Zakon o prisilnoj sterilizaciji i prevenciji „inferiornih“ brakova) koju su sledile: Kalifornija i Konektikat (*Connecticut*) 1909; Nevada, Ajova (*Iowa*), Nju Džersi (*New Jersey* 1911); Njujork (*New York* 1912); Kanzas (*Kansas*), Mičigen (*Michigan*), Severna Dakota (*North Dakota*), Oregon. Od 1913. do 1914. trideset država je donelo slične zakone. Sličan stav su prihvatile i države: Britanska Kolumbija, Kanada, Danska, Švedska, Norveška, Finska i jedan Švajcarski kanton – Vo. Rezultati pravne regulative bili su: u Kaliforniji do 1929. sterilisano je 62255 ljudi; a tokom tridesetih godina bilo je između 15000 i 20000 sterilizacija godišnje.²⁴

Ideje rase i rasizma u Nemačkoj su se razvile nakon Napoleonovog poraza stare pruske vojske. Pruski plemići, nasuprot onim u Francuskoj, smatrali su da je njihov interes blisko povezan sa položajem absolutne monarhije i tražili su da budu priznati kao zvanični predstavnici nacije kao zajednice. Suprotno francuskom tipu teorije rase, kao oružja za građanski rat i za podelu nacije, nemački rasizam stvoren je u naporu da se narod ujedini protiv strane dominacije. Autori nemačkog rasizma nisu tražili saveznike izvan granica, već su želeli da u narodu probude svest o zajedničkom poreklu. Pošto su nemačku teoriju rase pratili dugo sputavani naporci za ujedinjenje brojnih nemačkih država, ona je, na svom ranom stepenu, ostala, po mišljenju A. Harent, blisko povezana sa više opštih nacionalnih osećanja da je dosta teško napraviti razliku između prostog nacionalizma i jasno određenog rasizma.

Među prvim teorijski uobličenim radovima rasističke sadržine smatraju se oni francuskog plemića Konta de Bulenvilije kog su poreklo i istorijske prilike opredelile da se usprotivi ondašnjem revolucionarnom usponu buržoazije. Nacionalne ideje i nacionalizam, opredelile su francusku monarhiju toga doba da predstavlja naciju u celini, pa je u njoj buržoarska klasa našla svog moćnog zaštitnika. Da bi obnovio primat ugroženog plemstva, Bulenvilije je predložio da se plemstvo odrekne zajedničkog porekla sa francuskim narodom, razbije jedinstvo nacije i proglaši izvornu i zato večnu razliku plemića i ostalih.²⁵ Svoje ideje, Bulenvilije je crpeo iz tada vladajuće doktrine „sila-zakon“ XVII veka, u kojoj je ideja sile pretvarana u osvajanje, a osvajanje je igralo neku vrstu jedinstvene procene prirodnih kvaliteta i prednosti ljudi i nacija.²⁶ Doktrinu koju je zasnovao Bulenvilije je temeljio na večnom pravu osvajanja tvrdeći da je „Frizija prava kolevka francuske nacije“. Bulenvilijeova teorija ima veze sa narodima i rađanjem nacionalne svesti a ne sa rasama. Pravo superiornog

²⁴ Internet, www.eugenicsarchive.org, 28/01/2010.

²⁵ Bulenvilije tako istoriju Francuske tumači kao istoriju dve različite nacije, od kojih je jedna – germanskog porekla, pokorila starosedeoce, „Gale“, nametnula im svoje zakone, oduzela im zemlju i naselila se kao vladajuća klasa čija su neograničena prava počivala na „pravu osvajača“ i „obavezi poštovanja koje uvek pripada jačem“. Mnogo smelije nego većina kasnijih branilaca plemstva, Bulenvilije je poricao bilo kakvu predodređenu vezu sa tlom; on je dopuštao da su „Gali“ bili duže u Francuskoj, a da su „Franci“ bili stranci i varvari.

²⁶ H. Arent, isto.

naroda zasniva na istorijskom činu, osvajanju, a ne na fizičkoj činjenici. Bulenvilije je tako predstavnik mnogih plemića koji nisu sebe videli kao predstavnike nacije, već kao odvojenu vladajuću kastu čija snaga ima mnogo više zajedničkog sa pripadnicima „istog društvenog položaja i situacije” nekog drugog naroda nego sa svojim sunarodnicima. Zapravo su ti antinacionalni trendovi izvršili uticaj u miljeu tog vremena, a konačno su ih apsorbovale nove i izrazito rasne doktrine u kasnom XIX veku.

Među novovekovnim jasnije razrađenim rasističkim teorijama smatra se ona koja objašnjava Francusku revoluciju kao kulminaciju viševekovnog sukoba dve rase – galo romanske i franačke – francuskog istoričara Ogistena Tjerija. Polazeći još od Cezarevih osvajanja, Tjeri je razvio tezu da je galo-romanska (starosedelačka) rasa duhovno i fizički inferiornija i da čini treći stalež (seljaci i trgovci), dok je Franačka (potomci germanske rase) superiornija i njoj pripadaju plemstvo i sveštenstvo. Stoga je revolucija, po mišljenju Tjerija, samo razrešenje viševekovne rasne borbe između galoromana i Franaka.²⁷

Mišljenje Artura de Gobinoa je bilo opšteprihvaćeno među francuskim plemstvom, koju je razvio kao punu istorijsku doktrinu, tvrdnjom da je otkrio tajni zakon sumraka civilizacija i da je podigao istoriju do digniteta prirodne nauke. Svoj rad Gobino je otpočeo u doba buržoaskog kralja Luja Filipa, odnosno u istorijskim okolnostima kada je plemstvo izgubilo političku i društvenu moć u naletu nacionalnih ideja mlade buržoazije. Gobino je tako identifikovao pad plemstva sa padom Francuske, zatim zapadne civilizacije, i na kraju celog čovečanstva. Tako je došao do otkrića da civilizacija opada zahvaljujući degeneraciji rase, a da rasa propada zahvaljujući mešanju krvi. To podrazumeva da je u svakoj mešavini niža rasa uvek dominantnija.²⁸ Posredstvom rase, smatrao je Gobino, formiraće se elita koja može obnoviti stare prerogative feudalnih porodica i to samom tvrdnjom da se osećaju kao plemići; prihvatanje rasne ideologije kao takve postalo bi uverljiv dokaz da je ličnost „dobrog porekla” (arijevskog), da „plava krv” teče njenim venama a da superiorno poreklo podrazumeva superiorna prava. Tako je iz jednog političkog događaja, propadanja plemstva, grof izvukao dva protivrečna zaključka – propadanje ljudske rase i formiranje nove prirodne aristokratije.

²⁷ A. Thierry, *Lettres sur I Histoire de France*, Pariss, 1828.

²⁸ Za svoju rasističku teoriju Gobino je u radu Esej o nejednakosti ljudskih rasa (*Essai sur l’Inégalité des Races Humaines*, 1853), inspiraciju pronašao u Tjerijevim shvatanjima i radovima lingviste T. Junga koji je izučavajući lingvističku srodnost jezika razvio tezu o indoevropskom prajeziku. Time se razvija kasnije i teza o prastaroj etničkoj zajednici koja je govorila tim jezikom, i koju 1861. godine, nemacki lingvista M. Miler naziva „arijevski narod”. Gobino je insistirao da je najznačajniji faktor u razvoju bila rasa; i da su one rase koje su ostale superiorne bile one koje su čuvale svoju „rasnu čistoću”. Kao izraziti neprijatelj liberalnih ideja Gobino je doslovno prihvatio doktrine XVIII veka o poreklu francuskog naroda kao i insistiranje na internacionalnom karakteru plemstva. Tvrđio je da su evropske aristokratije potomci savršene, indoevropske arijevske rase, dok je treći stalež ostatak starosedelačkog stanovništva koje su arijevcii asimilovali.

Gobino je pokušavao da stekne i širu publiku angažujući se u američkom pitanju ropstva gradeći na odgovarajući način ceo sistem na temeljnom sukobu između belaca i crnaca. Međutim, „uspeh“ među „rasnom elitom“ postigao je tek posle Prvog svetskog rata, sa usponom nacizma, kada su njegova dela stekla široku popularost. O značaju Gobinoove rasističke doktrine izjasnio se demokrata i liberal Tokvil (de Tocqueville) pišući mu da su njegove ideje „verovatno pogrešne, a svakako su pogubne.“²⁹

Na sasvim uobičajene doktrine rasizma XIX veka u velikoj meri su uticale društvene okolnosti ali i nastanak darvinizma kao teorije organske evolucije i prirodnog odabiranja nazvane po imenu engleskog biologa Č. Darvina. Rađanje darvinizma i potom njegove društveno-reakcionarne varijante – socijaldarvinizma, predstavlja važnu kariku u kasnijem teorijskom i doktrinarnom uobičavanju ideja superiornih i nižih rasa. U doktrini socijal-darvinizma krenulo se od principa nasleđa, kategorija borbe za opstanak, prirodnog odabiranja i prilagođavanja, odakle je proizašao zaključak da čovek nije u vezi samo sa čovekom, već i sa animalnim životom; te da postojanje nižih rasa jasno pokazuje da borba za egzistenciju dominira celim živim svetom u kojoj pobeduju superiornije rase. Tako je prvi filozof evolucije, Herbert Spenser verovao da prirodna selekcija doprinosi evoluciji čovečanstva i da rezultira večnim mirom dok su Vaše de Lapuž i Voltman Amon otišli dalje razvijajući antroposociologiju u kojoj nalaze vezu prirodnih zakona i društvenih pojava. U nastojanju da dokažu „superiornost“ bele rase ekstremni socijaldarvinisti i eugeničari su pretraživali činjenice iz ljudske anatomije i ponašanja, koristeći sve što su mogli da pronađu od mozgova do pupaka često i falsifikujući podatke.³⁰ Doktrine darvinizma i socijaldarvinizma su doživele uspeh, jer su pribavljale ideoološka oružja za rasnu i klasnu vladavinu. Otuda su i poslužili kao moćno sredstvo za rasnu i uopšte socijalnu i kulturnu diskriminaciju kao i ekstremne forme imperijalističkih ideologija.

²⁹ Lettres de Alexis de Tocqueville et de Arthur de Gobineau, u *Revue des deux Mondes*, 1907, tom 199, pismo od 17. novembra 1853.

³⁰ U svojoj knjizi *Ever Since Darwin*, američki paleontolog Stefan Xej Guld objašnjava tvrdnje koje su darvinisti iznosili da bi prikazali da su neke rase niže. Tako Karl Vogt 1864. iznosi: „Odrasli crnac poseduje, što se njegovih intelektualnih sposobnosti tiče, prirodu deteta. Neka plemena su osnovala države, koje poseduju osobenu organizaciju, ali što se ostalogra tiče, možemo slobodno da tvrdimo da cela rasa nije, ni u prošlosti ni u sadašnjosti, proizvela ništa što bi doprinelo napretku čovečanstva ili što bi bilo vredno za očuvanje.“ Francuski medicinski anatom Etien Seres je tvrdio da su crni muškarci primitivni zato što su njihovi pupkovi bili na nižem nivou. Darwinov savremenik, evolucionista Havelok Elis je podupreо razliku između superiornih i nižih rasa navodnim „naučnim“ objašnjenjem koje glasi: „Dete mnogih afričkih rasa je malo ako je i uopšte manje inteligentno od evropskog deteta, ali dok Afrikanac kako raste postaje glup i tupav, i njegov celokupni društveni život ulazi u stanje uske rutine, Evropljanin zadržava mnogo od svoje dečije živosti. Francuski darvinistički antropolog Vašir de Lapog je predložio, u svom radu nazvanom ‘Race et Milin Social Essais d’Anthroposociologie’ (Paris 1909) da su nebele klase potomci divljaka koji nisu naučili da budu civilizovani, ili degenerisani predstavnici pomešanih klasa.“

Mada ideje superiornosti pojedinih etničkih grupa u odnosu na druge prate ljudsku rasu od samog njenog početka, pravi rasizam, u kome se ljudska rasa delila na „više” i „niže”, došao je do punog izražaja tek u doba kolonijalizma, kada su evropski narodi porobili najveći deo sveta i počeli da koriste domoroce kao jeftinu radnu snagu, oduzimajući im zemlju, imovinu, pa i same živote. Pola veka nakon otkrića i kolonijalnog osvajanja Amerike (1492) i više od dva veka pre nego što su nastale prve rasističke, socijaldarvinističke i eugeničke teorije, od ukupnog domorodačkog stanovništva ostalo je svega 12% dok je u Meksiku preostalo samo 4%. Po procenama istoričara, za manje od stoljeća pošto je Kolumbo prvi put kročio na kontinent 95 miliona ljudi je bilo masakrirano od strane kolonijalista. Nije samo domorodačko stanovništvo doživelo genocid i instituciju ropstva zasnovanu na biološkim karakteristikama. Procene su da je od uspostavljanja institucije ropstva 1619. godine, u Americi tokom naredna tri veka bilo preko 15 miliona crnih robova. Tokom ovog perioda, Evropljani su bili kreacionisti – ubeđeni vernici da je Bog stvorio ljude upravo onako kako je opisano u Knjizi postanja, što je opravdavalo rasni odnos i diskriminaciju na čisto biološkim osnovama, a tek kasnije, uobičavanjem socijaldarvinizma i eugenizma rasizam je dobio i teorijsko pokriće u Americi.³¹

Rasna politika u Americi imala je svoje teorijske osnove i pokriće.³² Istaknutiji rasistički teoretičar, Henri Fairfield Osborn (Henry Fairfield Osborn) pisao je da je „srednja inteligencija prosečnog odraslog crnca slična onoj kod jedanaestogodišnjeg deteta vrste homo sapiens”, što govori da crnci uopšte nisu bili ljudska bića.³³ Biološki rasizam u Americi je imao teorijsko pokriće i u radovima Medisona Granta, koji je napisao da će mešanje dve rase otvoriti put za pojavu vrlo primitivnije rase najniže vrste i da se međurasni brakovi stoga zabrane.³⁴

Ropstvo i rasizam je pratila i normativna regulativa države, posebno na jugu gde su doneseni ozloglašeni „Džim Krou zakoni” (*Jim Crow* pogrdno ime za crnce), kojima crnci nisu bili tretirani kao ljudska bića.³⁵ I nakon zvaničnog ukidanja ropstva 1863. godine praksa rasne podele je postojala i bila je praćena nasiljem. Linčovanje crnaca je imalo svoj kontinuitet tako da je između 1890. i 1901. godine, linčovano više od 1300 crnaca.³⁶

³¹ D. Johanson, *In Search of Human Origins*, WGBH Educational Foundation, 1994.

³² Joe R. Feagin, *Racist America: Roots, Current Realities, and Future Reparations*, 2nd Edition, Routledge: New York, NY, 2009, p. 23.

³³ H. F. Osborn, *The Evolution of Human Races*, Published C. Scribner's Sons, 1917.

³⁴ M. Grant, *The Passing of the Great Race*, New York, Charls Scribner's Sons, 1916.

³⁵ Prvi zakon koji je dozvoljavao rasno odvajanje bio je primenjen u Tenesiju 1875. Znaci „samo za belce” i „crnci” okačivani su svuda. Brakovi između različitih rasa su bili zabranjivani. Pod zakonom, odvajanje je bilo obavezno u bolnicama, zatvorima i grobljima. U praksi, to je uključivalo hotele, pozorišta, čak i liftove, crkve i škole.

³⁶ J. Harun, *Strahote koje je darvinizam doneo čovečanstvu*, Centar za prirodoslovne studije, Beograd, 2002.

Jedno od najvećih rasnih istrebljivanja u istoriji desilo se sa širenjem evropskih doseljenika u Australiju. Aboridžini – australijski urođenici viđeni su kao nerazvijena ljudska vrsta i masakrirani su od strane kolonista. Ruzden (H. K. Rusden) čuveni socijaldarvinista, 1876. imao je da kaže o Aboridžinima sledeće: „Opstanak najsposobnijih znači da je moć u pravu. I mi se tako pozivamo i bez žalosti ispunjavamo neumoljiv zakon prirodnog odabiranja kada istrebljujemo niže australijske i maorske rase. I mirno prisvajamo njihovu očevinu.“ A 1890. potpredsednik Kraljevskog društva Tasmanije, Džejms Bernard (James Barnard) veli: „Proces istrebljivanja je aksiom zakona evolucije i opstanka najsposobnijih.“ Odatle, zaključio je, „nema razloga da prepostavimo da je bilo bilo kakve krivične nemarnosti u ubistvima i oduzimanju australijskim Aboridžinima.“³⁷ Istrebljivanje Aboridžina na rasnoj osnovi se nastavilo u XX veku. Među metodima koji su primenjivani u ovom istrebljivanju bilo je i nasilno oduzimanje aboridžinske dece od svojih porodica sve do 1970. godine.³⁸

Najekstremnija forma rasizma u novijoj istoriji svakako je nacifašizam. Nacistička ideologija preinačuje Gobinoovu i druge rasističke teorije, isto kao i eugeniku F. Galtona i prilagođava ih svojim političkim ciljevima u kojima dolazi do izražaja najnehumanija strana ljudske prirode i politike. U osnovi nacističke ideologije je shvatanje da se osnovne rasne razlike i suprotnosti više ne iskazuju između aristokrata i prostog naroda, već između „čistih“ arijevaca i nearihevaca, pre svega Jevreja i Roma, a potom i Slovaca kao nedovoljno čistih arijevaca. Nasuprot Goobinovim tvrdnjama, arijevci čine većinu, dok su nearihevci manjina koja ometa biološki, kulturni i opšti razvoj arijevaca, antropološki ih kvare i degenerišu te ih stoga treba istrebiti. Ovakvoj „dogradnji“ nacističke ideologije i politike doprineo je umnogome H. S. Čemberlen, ističući Nemce kao najčistiji deo germanske arijevske rase. U svom delu *Temelji dvadesetog veka* on je isticao: „Tevtonci (staro nemačko pleme) duša su naše civilizacije. Značaj svake nacije, meren živom moći današnjice, srazmeran je učešću istinske tevtonske krvi u njenoj populaciji.“³⁹

³⁷ Kao rezultat tih rasističkih gledišta počeo je užasan masakr sa ciljem istrebljenja Aboridžina. Glave Aboridžina su stavljane na vrata stanica. Otrovan hleb je davan porodicama Aboridžina. U mnogim delovima Australije, naseljena područja Aboridžina su nestajala na divljački način u toku 50 godina. Politika prema Aboridžinima se nije završila masakrima. Mnogi pripadnici rase su korišćeni kao eksperimentalne životinje. Deset hiljada australijskih Aboridžina je poslat brodom britanskom muzeju sa ciljem da se vidi da li su oni bili ili ne „nedostajuća karika“ u prelazu od životinja do ljudskih bića. J. Harun, *Strahote koje je darvinizam doneo čovečanstvu*, Centar za prirodnjačke studije, Beograd, 2002.

³⁸ Prema pisanju *Philadelphia Daily News* od 28. aprila 1997. godine, od 1910. pa do 1970. godine, oko 100000 aboridžinske dece je uzeto od svojih roditelja. Aboridžinska deca svetle kože su uzimana i davana belim porodicama na usvajanje. Deca tamne kože su stavljana u sirotišta.

³⁹ M. Diverže, isto, str. 46.

Karakter postojećeg rasizma i rasnih sukoba

Procesi globalizacije doneli su narastanje humanističke i proetičke orijentacije i svesti o zajedništvu, ljudskim pravima, zabrani rasne, verske i nacionalne mržnje, diskriminacije i netolerancije. Te vrednosno-kritičke i indikativne ideje našle su svoju institucionalnu i normativnu materijalizaciju u okvirima međunarodnih, nacionalnih i nevladinih organizacija. Globalizacija je donela novine u pogledu ideologije i politike rasizma kao osnove latentnih i manifestnih rasnih sukoba. Ta novina prepoznatljiva je u pomaku od „klasičnog”, biološkog prema „novom” rasizmu zasnovanom na kulturnim razlikama. Tako se biološki rasizam XIX i prve polovine XX veka manifestovao u ekstremnim (ubijanje, progon, nasilna sterilizacija, utamničenje) ili manje ekstremnim formama – antipatija, isključivanje i nejednak tretman naroda na temelju njihovog fizičkog izgleda ili drugih nametnutih fizičkih razlika. Novi rasizam podstiče kulturološke razlike koje se pripisuju nacionalnoj i verskoj pripadnosti, vaspitanju, običajima, oblicima socijalizacije i samoidentiteta. Naravno, taj vid rasizma ima svoju evoluciju, ideologe, nosioce pa i političku pozadinu u krugovima ekstremnih i ultradesničarskih, neonacističkih partija i pokreta. U zapadnoj Evropi se kao nosioci tog vida rasizma pominju zatvorene grupe isključivih ideologija, koje nastaju usled nedemokratske, autoritarne političke klime i radikalne političke kulture. Po pravilu, te grupe čine frustrirani društveni slojevi čiju ideošku matricu i obeležja čine: 1) rasna diskriminacija i svest o elitističkom poslanju; 2) neprihvatanje pluralističkog društva; 3) odbacivanje individualizma; 4) iracionalno političko delovanje; 5) netolerancija, nacionalizam i etnocentrizam.⁴⁰

Kada je reč o korenima i evoluciji savremenih formi rasizma i rasnih sukoba, još sredinom osamdesetih godina XX veka istraživači su prepoznali narastanje tzv. novog rasizma u zapadnom kulturnom i političkom krugu. Proizašlo je saznanje da nakon Holokausta i diskreditovanja „naučnog” rasizma XIX veka, rasizam utemeljen na biološkim teorijama superiornih i inferiornih rasa kao javni diskurs više nije intelektualno ni politički održiv. Umesto njega pojavio se rasizam zasnovan na kulturnim razlikama. Taj rasizam se zasniva na „prirodnoj” sklonosti ljudi prema „svojoj vlastitoj kulturnoj grupi i njenom identitetu kao i nekompatibilnosti između različitih kultura.”⁴¹ Njegove najave bile su naznačene, najpre, u govorima Enoha Paula (Enoch Powell) kasnih šezdesetih, a potom jasno artikulisane u intelektualnim krugovima britanske a potom i nemačke Nove desnice sedamdesetih, postavši uobičajen diskurs ranih osamdesetih publicitetom koji su imale polemike pisaca povezanih s radikalnim desničarskim časopisom *Salisbury Review*.⁴²

⁴⁰ *Pipers Wörterbuch zur Politik*, Piper Verlag, München – Zürich, 1983 p. 367.

⁴¹ Opširnije u: S. Huntington, *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica, 1998.

⁴² Alain de Benoist, vodeći francuski novodesničar opisuje suštinu Nove desnice: Na neki način nova desnica je *novi kulturni pokret* retrogradne provenijencije, koji izravno nije

Rasizam XXI veka, koji ne isključuje u potpunosti biološku komponentu, nije karakteristika samo engleske ili nemačke Nove desnice, već ima svoju istorijsku i međunarodnu osnovu, odnosno on čini deo šireg intelektualnog i političkog pokreta. Reč je o nastavku „rasizma u eri dekolonizacije” kako piše Balibar (É. Balibar). Taj vid postmodernog rasizma „razvio se kao izraz problema asimilacije ili integracije kulturno ‘primitivnih’ i ‘zaostalih’ naroda u moderne civilizacije; imigrantskog talasa koji se širi u Francusku, kao ‘zemlju ljudskih prava’”. Takva interpretacija rasizma, ističe Balibar, posebno je korisna u objašnjavanju francuske kolonijalne opresije muslimana i savremene muslimofobije. O koncepciji „novog rasizma” zasnovanog na nebiološkoj osnovi govori i D. Goldberg ističući da „od Drugog svetskog rata, a posebno u poslednjih dvadeset godina, kulturna koncepcija rase polako nadjačava sve ostale. Postala je paradigmatska.”⁴³ Da koncepcija novog rasizma nije zasnovana na fizičkim karakteristikama dovoljno govori narastanje antisemitizma i posebno islamofobije nakon terorističkih zločina u SAD početkom ovog veka.

Neki od prvih istraživača rasne diskriminacije u Engleskoj tokom šezdesetih godina prošlog veka, jasno su ukazali o postojanju veze između boje kože i kulturne komponente u rasnoj diskriminaciji. U studiji posvećenoj međurasnim odnosima Danijel (W. W. Daniel, 1968) piše: „Iskustva belih imigranata, kao što su Mađari i Kiprani, u poređenju s crnim ili smeđim imigrantima, kao što su zapadni Indijci i Azijati, ne ostavlja sumnju da je glavna komponenta u diskriminaciji boja kože.”⁴⁴ To je za Danijela dalje potvrđeno otkrićem da su zapadni Indijci bili više diskriminisani od Azijata pa zaključuje da se prema onima koji se najviše fizički razlikuju od belačkog stanovništva sprovodi najviši stepen diskriminacije; zbog toga su, tvrdi on, „predrasude protiv crnaca najdublje ukorijenjene i najraširenije”. Nasuprot tome, on je smatrao da Azijati svetlige boje kože pate od diskriminacije zbog kulturnih razloga.

Kasnija istraživanja rasizma i rasne diskriminacije na prostorima zemalja Zapada ostvarena pred kraj XX veka i dalje potvrđuju Danijelove zaključke. U studiji o rasizmu Gilroy (P. Gilroy) piše da je i danas na delu rasizam koji se temelji na kulturnim, a ne na biološkim razlikama. On smatra da je taj novi rasizam tesno povezan sa „diskursima rodoljublja,

zaokupljen političkom moći. Ona je zaokupljena prije svega *kulturnom moći*, osvajanjem *kulturnih institucija*... Moći se ne očituje samo kroz političku sferu, nego i kroz kulturu u obliku kulturne hegemonije... Borba protiv amerikanizma i kulturnog egalitarizma znači pokušaj očuvanja osobnosti, ali i *pravo na razliku/nejednakost*. To je jedna od središnjih teza nove desnice: razlika se shvata kao nužna nejednakost, kao sloboda, a jednakost kao identičnost, totalitarizam. Nova desnica podupire „stvar naroda” i bori se za njegov identitet protiv stranog kulturnog imperializma. Benoist, de A.: *Was ist Neue Rechte?*, Junges Forum, 1-2/1984, pp. 5-14.

⁴³ D. T. Goldberg, *Racist Culture: Philosophy and the Politics of Meaning*, Blackwell, Oxford, 1993.

⁴⁴ Pnina Werbner, Tariq Modood (eds), *Debating Cultural Hybridity: Multi-Cultural Identities and the Politics of Anti-Racism*, Zed Books, London, 1997.

nacionalizma, ksenofobije, militarizma i polne razlike". Novi rasizam, po mišljenju Gilroja znači da se može pouzdano utvrditi ko se može smatrati autentičnim i legitimnim predstavnikom „ostrvske rase”, a ko je autsajder. Takozvani „useljenici”, od kojih su većina rođeni u Britaniji, obično se smatraju „autsajderima”, koji zbog pripadnosti različitim kulturama ugrožavaju britanski način života. Njihova različitost slabi homogenu britansku kulturu, koja je, smatra se, Britaniji dala snagu. Ta predstava snage se naglašava u veličanju vojnih pobjeda u prošlosti, a koje je dodatno podstakla vojna intervencija na Falklandska ostrva osamdesetih godina XX veka.⁴⁵

U kontekstu razmatranja novog, postmodernog odnosno postbiološkog rasizma treba naglasiti da se kulturna isključivost ne pojavljuje samo u kontekstu rasizma niti da treba biti preimenovana u „rasizam”. Etničko-verska distanca, stereotipi, klaustrofobija ili diskriminacija, postoje i u rasno homogenim (svebeličkim i u svecrnačkim) društвima, odnosno u društвima u kojima grupe nisu diferencirane fizičkim izgledom.⁴⁶ Međutim, postoji veliki stepen verovatnoće da će rasistički proganjene etničke ili verske grupe koje imaju izražene kulturne samobitnosti ili život zajednice definisan kao „tuđinski”, patiti od dodatne dimenzije diskriminacije i predrasuda. Danas, rasizam zasnovan na kulturnoj različitosti, posebno u društвima sa visokim procentom migranata, potenciran je prema onim manjinskim zajednicama koje žele zadržati neke od elemenata svoje kulture ili religije. Ako umesto skrivanja svoje različitosti (osim boje kože) neka etnička grupa želi iskazati i braniti svoju razliku u javnosti ili zahtevati da budu poštovani baš takvi kakvi jesu, verovatno će izazvati agresiju dominantne kulture.⁴⁷ Zbog toga je za pretpostavku da će vremenom socijalna distanca, napetosti pa i agresivnost prema nebeličkim manjinama, kada je reč o zapadnoevropskom kulturnom krugu, biti posebno intezivna i manifestna ako je ta manjina dovoljno brojna da se reprodukuje kao zajednica i da ima izrazit i celovit vrednosni sistem.

Kada je reč o modernom postbiološkom rasizmu, važno je prepoznati da on stvara diskriminaciju i latentnu konfliktnost ne samo protiv pojedinaca već protiv zajednica i grupe. Razlog je što taj vid rasizma najčešće proizvodi kauzalitet između razlike u fizičkom izgledu i (uočene) razlike u stavovima, ponašanju i identitetu grupe. Danas, iako se ta veza ne iskazuje kao čisto biološka, postoji verovatnoća da će počivati na istoriji, društvenoj strukturi, normama grupe, njenim vrednostima i kulturama. Ta

⁴⁵ Gilroy, P.: *The end of Antiracism*, u: Donald, J., Rattansi, A.: 'Race', Culture and Difference, Sage, London, 1992

⁴⁶ Wohlgemuth Bettina. "Racism in the 21st century – How everybody can make a difference", Saarbrücken, DE, VDM Verlag Dr. Müller e.K., 2007, pp. 67-71.

⁴⁷ Šire u: P. Werbner, T. Modood, "Difference", *Cultural Racism and Anti-Racism*, Debating Cultural Hybridity: Multi-Cultural Identities and the Politics of Anti-Racism, London, Zed Books, 1997.

uzročna veza se vrlo teško može pravdati bilo naučnim bilo kvazinaučnim argumentima, ali ona ostaje prisutna zbog toga što omogućava razlike. Kako smatraju istraživači „evropski narodi imaju dobre lične odnose s određenim nebelačkim narodima, a ipak imaju stereotipe o grupama iz kojih ti ljudi dolaze, verujući da grupe o kojima je reč imaju velike probleme u prilagođavanju (uvredljivost itd.)“. Ti belci najčešće poriču da su rasisti („moj najbolji prijatelj je crnac...“). U stvari, to poricanje može biti iskreno zato što je moguće ne biti rasista u individualnom odnosu ili u kontekstu zajedničkih kulturnih prepostavki, a ipak biti rasista u stavovima prema grupama. Takav kolektivni rasizam može biti nadjačan u toku međurasnog prijateljstva i zajedničkih stilova života gde nebelački prijatelj, na primer, može pokazati da on ili ona jesu izuzetak od stereotipa; pa ipak, s druge strane, takođe je jasno da uprkos takvom odnosu dva pojedinca, stereotipe može zadržati beli prijatelj (naravno ne samo beli) koji će ih primeniti na grupu kao celinu.⁴⁸

Kulturne i političke hipoteze novog rasizma kao pretnje bezbednosti

U pregledu modernog rasizma i rasnih sukoba kao savremene pretnje bezbednosti nužno je poći od opominjućeg iskustva minulih epoha pre svega epohe liberalizma koja je jednim svojim razvojnim tokom iznadrila kolonijalna i imperijalna osvajanja i svetske ratove.⁴⁹ Jer, „da bi se pokrenula savest zapadnog sveta, trebalo je da genocidni rasizam dosegne svoj vrhunac, u vidu sistematičnog i ubrzanog uništenja gotovo svih evropskih Jevreja, odnosno 5-6 miliona ljudi za četiri godine, a da milioni drugih naroda, prvenstveno slovenskih, budu pobijeni ili porobljeni od strane nacija... Ali ono što je učinjeno Jevrejima sprovodeno je vekovima pre toga nad drugim narodima, pre svega nad američkim Indijancima i afričkim Crncima, a da to belci nisu primetili.“⁵⁰ Društvene nauke često gube iz vida da rasizam kao strukturno uslovljena političko-kulturna i sociopsihološka pojava nije stanje već permanentna istorijska mogućnost, kao i to da njegovi nosioci, forme ispoljavanja, količina nasilja i žrtava predstavljaju istorijski promenljivu kategoriju.

Rasizam, ksenofobija prema drugom i drugaćijem u smislu rasne i kulturne pripadnosti, rasni stereotipi i rasno motivisani sukobi pa i trgovina robljem, nije nestala ni danas. Žrtve su najslabiji iz najsirošnjih zemalja: Afrokaribici i Azijati, Arapi, milioni dece poslate na prinudni rad, iznajmljene ili prodate devojčice sa juga, primorane da rade kao kućne

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ Šire u: S. Milašinović, *Neoliberal totalitarism*, University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, 2006.

⁵⁰ R. A. Plumelle, *La ferocité blanche, des non-blancs aux non-aryens, génocides occultes, de 1492 à nos jours*, Paris, 2001.

pomoćnice i žene sa evropskog istoka i jugoistoka koje čine belo „roblje“ namenjeno prostitutciji.

Iako su etnički i verski konflikti dominantan vid nasilnih unutardržavnih sukoba i u XXI veku, sukobi sa rasnom pozadinom u svojoj potajnoj i iskazivoj formi takođe čine bitan činilac izazova i pretnji miru na nacionalnom i međunarodnom polju. Da nije reč samo o rasnim sukobima koji imaju kulturološke aspekte govore primeri iz SAD.⁵¹ Tako je, danas, reakciona organizacija Kluks klan, iako zvanično zabranjena američkim zakonima, aktivna u svojim rasističkim hajkama protiv crnaca i Jevreja, bez obzira što je pomenuta država glavni „izvoznik“ ljudskih prava i demokratije.⁵² Sukobi sa rasnom pozadinom koji su eskalirali u Majamiju 1980. rezultirali su ubistvom 18 ljudi i povređivanjem više stotina crnačkih demonstranata, dok je u rasno motivisanim sukobima u Los Andelesu, 1992. godine ubijeno 60 ljudi, a 2400 povređeno.

Da američka varijanta rasizma nije izuzetak govore i događanja u Velikoj Britaniji gde je sredinom devedesetih godina prošlog veka bilo 15 rasno motivisanih ubistava dok se godišnje dogodi 20000 rasno motivisanih napada i 230000 rasno motivisanih zlostavljanja.⁵³ Iznenadujuće, i u isto vreme paradoksalno je i što se u Izraelu u sve većem broju javljaju rasističke i nacifašističke grupe koje vrše teror nad svojim sunarodnicima o čemu je nedavno pisala celokupna svetska štampa.

Kada je reč o političkoj pozadini modernog rasizma treba pomenuti i ostale evropske zemlje. Lepenova ultrakonzervativna desnica izazvala je kontroverzne rasprave osvojivši marta 1993. godine 12,4% (3,2 miliona glasova), a na predsedničkim izborima 1995. godine 15% glasova (oko 4,5 miliona birača) dok je jedna trećina Francuza na izborima 2002. godine bila ultradesničarski orijentisana. Na parlamentarnim izborima u Italiji 1992. MSI sa Musolinijevom unukom Aleksandrom na čelu osvaja 5,4% glasova, dok je u Belgiji Flamanski blok novembra 1991. dobio 8% glasova, u Švajcarskoj Auto partija 1991. godine 5,1% glasova, Republikanci u Zapadnom Berlinu 1992. 9,9% glasova, a krajem 1993. nemacke službene procene navode da u ovoj zemlji deluje 6200 militantnih i 42100 organizovanih ekstremnih desničara,⁵⁴ dok je u bivšem DDR-u oko 42%

⁵¹ Jessie Daniels, *Cyber Racism: White Supremacy Online and the New Attack on Civil Rights*, Rowman & Littlefield, Lanham, MD, 2009, pp. 25-8.

⁵² Kluks Klan (Ku Klux Klan) je osnovan 1865. u gradiću Pulaski (Tennessee), a osnovala su ga šestorica bivših pripadnika vojske Konfederacije. Ime je nastalo kombinovanjem grčke reči kuklos (krug) sa eči klan. No uskoro se KKK proširio u gotovo svaku državu juga SAD-a započinjući razdoblje terora. Iako je KKK sudeći po njegovom prvom pamfletu, iz 1924. godine, nastao kao okupljanje u borbi protiv uticaja Rimske katoličke crkve i pape, on je odmah obuhvatio i Jevreje i sve „obojene“, posebno crnce, insistirajući na njihovom zadržavanju u statusu robova i potčinjenih.

⁵³ Modood, T.: *Ethnic Minorities in Britain: Diversity and Disadvantage*, PSI, London, 1997.

⁵⁴ W. Kowalsky, W. Schroeder: hrsg. *Rechtsextremismus – Einführung und Forschungsbilanz*. Opladen: Westdeutscher Verlag, pp. 403-407, 1994.

mladih prihvatio parolu „Nemačka Nemcima, stranci van,” a oko 30% misli da strance treba nasilno izbaciti.

U Nemačkoj je aktivna ekstremno desna neonacistička Nacionaldemokratska stranka Nemačke (NPD), koja je osvojila više od 7% glasova na nedavnim lokalnim izborima (2006) i ušla u nekoliko parlamenta u nekadašnjoj Demokratskoj Republici Nemačkoj. Njen predsednik Udo Voigt veli: „Kad mi dođemo na vlast, svaki Nemac će imati posao. Stavićemo tačku na globalizaciju i zaustaviti infiltraciju stranaca. Nemci će tada imati budućnost.” U rasističkim i neonacičkim kampanjama aktivna je i Demokratska narodna unija (DVU), koja po izveštajima istraživača obezbeđuje novčanu podršku rasističkim grupama za njihove brojne aktivnosti. Neonacisti su danas osim u Nemačkoj prisutni i u Francuskoj, SAD, Italiji, Portugalu, Velikoj Britaniji, Mađarskoj, Poljskoj i drugim postsocijalističkim zemljama uznemiravajući javno mnjenje svojim aktivnostima i javnim istupima. Španska policija otkrila je nedavno španski ogrank međunarodne neonacičke organizacije *Blood and Honour*, i uhapsila 21 osobu koje su osumnjičene za veličanja rasizma, genocida i preprodaju oružja. Španski ministar unutrašnjih poslova J. Antonio Alonso kazao je novinarima da postoji „jasna povezanost (španskog ogranka organizacije) sa šest zemalja Evropske unije i SAD-om”.

Teško je verovati da je milionsko biračko telo zapadne Evrope dalo svoje glasove ekstremnoj desnici iz „postmaterijalističkog protesta” ili „gubitka orientacije u stanju anomije”. Ubedljivija su objašnjenja da je glas dat za konkretni program borbe protiv stranaca, posebno onih drugačije boje kože, u ksenofobičnoj nesigurnosti prilagođavanja u novom evropskom ujedinjenju.

U postsocijalističkim istočnoevropskim društvima, novostvorena atmosfera otvorenosti i slobode da se prave individualni izbori i da se slede individualne prilike imala je i svoju mračnu stranu. Ona je s jedne strane omogućila oslobođanje stavova i osećanja koji su dugo bili pod kontrolom autoritarne vladavine, dok je s druge strane okrutna, gotovo kleptokratska priroda tranzicije učinila da se najveći broj ljudi oseti socijalno izolovano, izopšteno i isključeno. Okolnosti ekstremnog socijalnog i ekonomskog raslojavanja, rast siromaštva i pojava bede proizvele su narastanje desničarskih i ultradesničarskih ideologija, populističkih lidera i partija i okrivljavanje drugih i drugačijih za sopstveni težak položaj i gubitak radnog mesta.⁵⁵ Stope rasne netolerantnosti, tako su dramatično porasle nakon reformi iz 1989. godine, da neki autori govore o „ponovnom povampirenju rasizma na tlu Evrope.”⁵⁶ Prebijanja pa i ubijanja pripadnika romske manjine, provale u njihove kuće i stanove uglavnom se pripisuje

⁵⁵ Barbara Trepagnier, *Silent Racism: How Well-Meaning White People Perpetuate the Racial Divide*, Paradigm Publishers, 2006, pp. 34–43.

⁵⁶ *Le Monde diplomatique*, 4/2003.

„skin-head“ pokretu,⁵⁷ koji se sistematski bori, i to ne bez uspeha, da zadobije i politički uticaj. Ovaj pokret funkcioniše relativno neometano u mnogim zemljama Srednje i Zapadne Evrope, i uživa podršku, ili bar toleranciju, većine vlada.

Još je više zabrinjavajući opažaj, zasnovan na ispitivanjima javnog mnjenja koji sugeriše da rasna netolerantnost nipošto nije ograničena na „skin-head“ pokret. Neki rezultati ispitivanja javnog mnjenja u Češkoj, pokazuju da 80% do 90% od ukupnog broja etničkog českog stanovništva ima etničke i rasne predrasude prema raznim grupama, a ponajviše prema Romima.⁵⁸ U Poljskoj je aktivna neonacistička organizacija „Krv i čast“, koja je izazvala uzrenost građana postavljajući 2006. godine na svoj internet sajt imena i adrese boraca za ljudska prava i boraca protiv rasizma i ksenofobije. Slovačka, prema analizama istraživača, predstavlja zemlju u kojoj su rasizam, ksenofobija i neonacizam prisutni već među đacima osnovnih i srednjih škola.⁵⁹

Skinhead pokreti su vrlo aktivni u rasističkoj kampanji protiv Roma i „obojenih“ migranata širom zapadne Evrope, dok se neofašistički pokret u Italiji vrlo teško može nazvati marginalnim. Ekstremna desnica – jedan od nosilaca savremenog rasizma – nastaje kao proizvod one struje u genezi liberalizma koja sve više potčinjava slobodu profitu i državnim interesima.⁶⁰ Na kraju razvojnog puta te struje je prekid s liberalizmom kao takvim. Za ultradesnicu liberalizam će uvek biti srodan „komunizmu“ kao oličenju društvenog zla, čak i identičan s njim. Ovi i ovakvi pokreti

⁵⁷ Skinheads (*Skinhead* – čelava glava) pripadnici su pokreta začetog 60-ih godina XX veka u radničkim četvrtima Londona. Tokom 70-ih dolazi do izliva negativnih reakcija na priliv migranata iz Azije. Desničarske organizacije su ih podsticale na proterivanje Azijata i Pakistanaca pod izgovorom da im oni otinaju posao. Tada mnogi skinheads svoju mržnju usmeravaju i prema pripadnicima druge i treće generacije „obojenih“. Osamdesetih godina pokret počinje da se širi u Nemačkoj gde naciskinsi usmeravaju svoj rasizam protiv turskih doseljenika; u Rusiji prema Čečenima i Avganistancima, u zemljama istočne Evrope uglavnom prema Romima. Skinheads nisu ni ideološki ni socijalno-politički jedinstvena grupacija ni pokret. Postoji više različitih tipova koji se međusobno razlikuju po stepenu radikalnosti i rasizmu. Najpoznatiji su: Tradicionalni skinsi; rasistički usmerena grupacija Naci skins; Sharp skins; Raš skins; Gej skins.

⁵⁸ Šire u: Fatić, A.: Kriminal i društvena kontrola u Istočnoj Evropi, IMP, Beograd, 1997.

⁵⁹ „Rasističke tendencije smo primetili već kod trinaestogodišnjaka. U srednjim školama je taj problem još primetniji“, kazao je za slovački dnevnik „SME“ direktor Centra environmentalnog i etičkog vaspitanja Juraj Hipš.

⁶⁰ „Desni ekstremizam je nekonzistentan, višedimenzionalni obrazac desničarskih stavova različite prirode formiran u zavisnosti od istorije, političke kulture i okruženja. Uperen je pre svega protiv liberalizma i socijalističke tradicije, a u središtu mu je narodnjački etnocentrični nacionalizam, kome su podređene sve druge vrednosti. Vodeće načelo desnog ekstremizma je hijerarhijski strukturirana narodnjačka zajednica, čiji je izraz moćna autoritarna država sa ekspanzionističkim i revizionističkim spoljnopoličkim ciljevima.“ Stöss R.: Bestimmungsfaktoren des Rechtsextremismus, u Klingemann, H. D., Erbring, L., Diedrich, N. hrsg. Zwischen Wende und Wiedervereinigung – Analysen zur politischen Kultur in West und Ost-Berlin 1990 Opladen: Westdeutscher Verlag. 105-106.

daleko su od toga da daju pečat celokupnom sistemu, ali upravo na takvoj socio-psihološkoj i ideološkoj osnovi nastaju društvene sile po duhu militantne i praksi totalitarne, prizivajući tako sećanja na mračne strane evropske istorije.

Zaključak

Savremeni biološki rasizam je nastao iz iskustava, političkih ideja i ideologija liberalnog kapitalizma, osvajanja kolonija i epohe imperijalizma. Nameće se logičko pitanje: šta očekivati od postmodernog zapadnog dela sveta na prelazu milenijuma koji je u znaku neoliberalnog kapitalizma; ili od postsocijalističkih zemalja koje svoje sisteme reformišu kroz spregu tajkuna i političara, pljačku i divlji kapitalizam? U duhu humanizma, racionalizma i duhovnosti koji je Evropa iznadrila, valja se nadati da će evropski okvir u XXI veku biti mnogo širi svim njenim narodima. No, moramo biti svesni da sve podvojenosti, suprotnosti i sukobi neće tek tako nestati i postati prošlost te da su evropske integracije država i naroda još uvek daleko, dalje no što misli ili želi prihvati intelektualni i humanistički duh Evrope. Postoji ambis između ljudi briljantnih i spretnih zamisli i ljudi brutalnih dela i aktivne bestijalnosti, provalja koju nijedno intelektualno objašnjenje ne može da premosti.

Verovatno je da bi razmišljanje u kategorijama rase, rasizma i ekstremnog „mitološkog“ nacionalizma zasnovanog na „krvi i tlu“ nestalo u svoje vreme, zajedno sa drugim neodgovornim ideologijama XIX i XX veka, da nova era imperijalizma i globalizma nije izložila zapadno čovečanstvo novim iskustvima. Imperijalizam bi za nužnu posledicu imao pronalazak rasizma kao jedino moguće „objašnjenje“ i opravdanje za svoja dela, čak i da teorija rasa nikad nije postojala u civilizovanom svetu.

Na početku XXI veka, sa stanovišta teorijske analize, moguće je, da će prividna bezbojnost, nacionalnost ili konfesionalnost kulturnog rasizma u praksi doneti postbiološku, postnacionalnu ili postversku rasističku kulturnu netoleranciju. Drugim rečima, čak i ako biološki, etnički i konfesionalni rasizam postane zanemariv, moguće je da nastavi svoj kontinuitet s kulturnim rasizmom. Ono što se danas hipotetički može prepostaviti je okolnost u kojoj biološki rasizam postaje snažan samo u kombinaciji s kulturnim antagonizmom, stereotipima i predrasudama. Nije nemoguć ni razvoj u kojem će se, možda, diskriminacije po boji kože smanjivati, dok će ideologije koje diskriminišu kolektivne kulture manjinskih grupa radikalno rasti te da se ujedinjena Evropa počne deliti duž rasnih, kulturnih, etničkih i verskih linija. Zato ostaje da se nadamo da će postmoderni zapadni svet smoći snage da nastavi kontinuitet prosvjetiteljskog i humanističkog duha od pre nekoliko vekova i da neće dozvoliti da se ponove mračni periodi evropske istorije s kraja XIX i sredine XX veka obeleženi rasizmom i Holokaustom.

Bibliografija

1. Arent H, *Izvori totalitarizma*, II, Poglavlje VI.
2. Bajagić M, *Izazovi i prenje u izmenjenom kontekstu bezbednosti* (doktorska disertacija), Beograd, Fakultet političkih nauka, 2006.
3. Benoist, de A, *Was ist Neue Rechte?*, Junges Forum, 1-2/1984.
4. Daniels Jessie, *Cyber Racism: White Supremacy Online and the New Attack on Civil Rights*, Rowman & Littlefield, Lanham, MD, 2009.
5. Diverže M, *Demokratija bez naroda*, Rad, Beograd, 1968.
6. Durant W, *Story of Civilization, The Age of Faith*, Copyright: Will Durant, London, 1960.
7. Fatić, A, *Kriminal i društvena kontrola u Istočnoj Evropi*, IMP, Beograd, 1997.
8. Feagin Joe R., *Racist America: Roots, Current Realities, and Future Reparations*, 2nd Edition, Routledge: New York, NY, 2009.
9. Gillette Aaron, *Racial Theories in Fascist Italy*, Routledge, 2002.
10. Goldberg D. T, *Racist Culture: Philosophy and the Politics of Meaning*, Blachwell, Oxford, 1993.
11. Goldstein J. S, *International Relations* (fifth edition), New York: Longman, 2003.
12. Gidens E, *Sociologija*, Podgorica, CID, 1997.
13. Gilroy P, *The end of Antiracism*, u: Donald, J, Rattansi, A: 'Race', Culture and Difference, Sage, London, 1992.
14. Grant, M, *The Passing of the Great Race*, New York, Charls Scribner's Sons, 1916.
15. Haralambos M, *Sociologija, Teme i perspektive*, Golden Marketing, Zagreb, 2002.
16. Harun J, *Strahote koje je darvinizam doneo čovečanstvu*, Centar za prirodnjačke studije, Beograd, 2002.
17. Hantington S, *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica, 1998.
18. Honing, J. W, *New Conflicts: Risks and Challenges*. – In: H. Gartner, A. Hyde-Price, E. Reiter, (eds), *Europe's New Security Challenges*, London: Lynne Reinner Publishers, Boulder, 2001.
19. Janjić D, *Rasizam*, Enciklopedija političke kulture, Beograd, 1993.
20. Johanson D, *In Search of Human Origins*, WGBH Educational Foundation, 1994.
21. Kowalsky W, Schroeder W, hrsg. *Rechtsextremismus – Einführung und Forschungsbilanz*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1994.
22. Milašinović S, Milašinović R, *Osnovi teorije konflikata*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, 2007.
23. Milašinović S, *Neoliberal totalitarism*, University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, 2006.
24. Milašinović S, *Teorijski modeli i mogućnosti razrešavanja društvenih konflikata*, Zbornik radova Fakulteta bezbednosti u Beogradu, 2006.
25. Modood T, *Etnic Minorities in Britain: Diversity and Disadvantage*, PSI, London, 1997.
26. Osborn H. F, *The Evolution of Human Races*, Published C. Scribner's Sons, 1917.
27. Park E. R, *Race and Culture*, The Free Press, Glencoe, 1950.

28. Polšek D, *Američka eugenika*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2002.
29. Plumelle R.A, *La ferocite blanche, des non-blancs aux non-aryens, genocides occultes, de 1492 a nos jours* Paris, 2001.
30. Schwarz B, *Mit o raznolikosti: američki vodeći izvozni artikal*, Sociološki pregled, No. 1/96.
31. Stöss R, *Bestimmungsfaktoren des Rechtsextremismus*, u Klingemann H. D, Erbring L, Diedrich N. hrsg., Zwischen Wende und Wiedervereinigung – Analysen zur politischen Kultur in West und Ost-Berlin 1990 Opladen: Westdeutscher Verlag.
32. Thierry A, *Lettres sur l’Histoire de France*, Paris, 1828.
33. Trepagnier Barbara, *Silent Racism: How Well-Meaning White People Perpetuate the Racial Divide*. Paradigm Publishers, 2006.
34. Trebješanin Ž, Rečnik psihologije, odrednica *Eugenika*, Stubovi kulture, Beograd, 2001.
35. Werbner P, Modood T, "Difference", *Cultural Racism and Anti-Racism*, Debating Cultural Hybridity: Multi-Cultural Identities and the Politics of Anti-Racism, ur. London, Zed Books, 1997; *Debating Cultural Hybridity: Multi-Cultural Identities and the Politics of Anti-Racism*.
36. Wohlgemuth Bettina, "Racism in the 21st century – How everybody can make a difference", Saarbrücken, DE, VDM Verlag Dr. Müller e.K., 2007.
37. Internet, 28/01/09, www.eugenicsarchive.org

Dr. Srđan Milašinović
Dalibor Kekić, M.A.

A CONTEMPORARY SECURITY PROBLEM - RACIAL POSTMODERNA

ABSTRACT

Racism, racial affiliation, identity and inter-racial conflicts that have been present on the threshold of the new millennium are a continuous and inexhaustible socio-political and security topic. With their complex nature, these issues are a subject of numerous discussions and interpretations within various contexts and for various purposes, whose contents are more or less ideological. This is an attempt to analyse and impartially present security aspects of theoretical and doctrinal roots, factors and consequences of modern racism, racial division and interracial conflicts in developed and other societies, this particularly including transition ones. The paper also endeavours to find out the causes and mechanisms of racism transformation from the biological to the cultural level.

Key words: racism, cultural racism, racial identity, racial conflicts, security threats.

UDK: 339.9(4+470)
Biblid 0543-3657, 61 (2010)
God. LXI, br. 1137, str. 53–68
Izvorni naučni rad
Primljen: 12. januar 2010.

Nikola Marić¹

Inicijativa za formiranje „Nove bezbednosne arhitekture Evrope“ kao deo spoljne politike Ruske Federacije

SAŽETAK

U članku je analizirana inicijative Ruske Federacije za uspostavljanje Nove bezbednosne arhitekture u Evropi. Učinjen je pokušaj da se utvrdi „mesto“ ove inicijative u ruskoj spoljnoj politici. Inicijative je objavljena u junu 2008. i od tada je postala deo sveukupnih razmišljanja od Vankuvera do Vladivostoka. Autor zaključuje da Ruska Federacija ima snažan i dugoročan interes za uspeh ove inicijative, što bi značjano stavilo u prvi plan svaku grupu ruskih spoljnopolitičkih ciljeva. Štaviše, autor smatra da nastavak samog ovog procesa ima pozitivan uticaj na rusku spoljnu politiku.

Ključne reči: Nova bezbednosna arhitektura u Evropi, inicijativa za formiranje NVAE, spoljnopolitički interesi Ruske Federacije.

Uvod – hronologija dosadašnjeg procesa formiranja NVAE

Inicijativa za formiranje Nove bezbednosne arhitekture u Evropi (u daljem tekstu NVAE) javno je izneta od strane Ruske Federacije u Berlinu 5. juna 2008. Tokom bilateralnog samita Nemačke i Rusije, predsednik Ruske Federacije Dmitrij Anatoljević Medvedev (Dmitry Anatolyevich Medvedev) izrazio je stav da se „problemi Evrope ne mogu rešiti dok ne dostignemo svest o identitetu i organskom jedinstvu svih njenih činilaca koje uključuje i Rusku Federaciju.“² Predsedničkim „Govorom na sastanku sa nemačkim političkim, parlamentarnim i civilnim vođama“ zvanično je

¹ Nikola Marić, poslediplomac, Fakultet političkih nauka, Beograd. E-mail: nikolamaric@gmail.com.

² Dmitry Anatolyevich Medvedev, Speech at Meeting with German Political, Parliamentary and Civic Leaders, http://eng.kremlin.ru/speeches/2008/06/05/2203_type82912type82914type84779_202153.shtml, 20/01/2010.

otpočeo i dalje aktuelni proces razmatranja, pre svega među akademskim i političkim krugovima u Severnoj Americi, Evropi i Rusiji, postojećih i budućih mehanizama, institucija i vrednosti koje će odlikovati odnose među zemljama obuhvaćenim NBAE-om.

Ubrzo nakon inicijalnog bilateralnog samita, u javnosti je 12. jula 2008. proklamovan novi „Koncept spoljne politike Ruske Federacije”, kao zvanični dokument koji je „odobren” od strane predsednika Ruske Federacije i predstavlja „sistem gledišta o sadržaju, principima i glavnim područjima spoljnopoličkih aktivnosti Ruske Federacije”.³ „Govor” iz juna 2008. i „Koncept” iz jula 2008. dva su politička realiteta koji značajno mogu pomoći u razumevanju pozicije Rusije u vezi sa procesom formiranja NBAE. Oba su izneta u javnost kao zvanični elementi spoljne politike Ruske Federacije, u ime istog političkog subjekta (predsednika Ruske Federacije koji po Ustavu zemlje „utvrđuje osnovne ciljeve spoljne politike”), u istom, inicijalnom periodu procesa razmatranja NBAE i oba tretiraju strateška pitanja budućih odnosa Ruske Federacije i ostalih država između Vankuvera i Vladivostoka.⁴

Sledeći događaj koji je neposredno uticao na proces razmatranja i formiranja NBAE usledio je u avgustu 2008. *Oružani sukob na Kavkazu* u kojem su učestvovale oružane formacije Gruzije, Rusije, Južne Osetije i Abhazije negativno je uticao na odnose Ruske Federacije i zemalja NATO-a, što se odrazilo i na predmetni proces tako što je suspendovana mogućnost javnog multilateralnog dijaloga među svim vodećim zemljama „između Vankuvera i Vladivostoka“. Ruska inicijativa je stavljena u stranu. Međutim, priliku da inicijativu za formiranje NBAE vrati u diskurs Dmitrij Medvedev je iskoristio u Francuskoj, u oktobru 2008. u Evianu na „Konferenciji o svetskoj politici“ i u novembru iste godine na „22. Samitu Rusije i Evropske unije“ u Nici.⁵

Na pomenutim samitima iskorišćen je uzlazni trend međusobnih odnosa predsednika Rusije i predsednika Francuske, Nikole Sarkozija (Nicolas Sarkozy) koji je posredovao u pregovorima između Rusije i Gruzije o prekidu avgustovskog sukoba i imao ulogu domaćina u Nici; isposlovan je dogovor da se sredinom 2009. godine, pod okriljem OEBS-a održi konferencija posvećena NBAE-u.⁶ Na toj konferenciji bi učestvovali predstavnici svih zemalja i međunarodnih organizacija (posebno NATO, EU, ODZB i ZND) obuhvaćenih postojećom bezbednosnom arhitekturom teritorije između „Vankuvera i Vladivostoka“. Krajem 2008. Sjedinjene Američke Države nisu javno aktivno uticale na predmetni proces i bile su „zaokupljene“

³ „Foreign policy concept of the Russian Federation“, Oficijalni sajt predsednika Ruske Federacije, <http://eng.kremlin.ru/text/docs/2008/07/204750.shtml>, 20/01/2010.

⁴ „Constitution of Russia“, 4. poglavље, član 80, tačka 3, Oficijalni sajt predsednika Rusije, <http://eng.kremlin.ru/articles/ConstEng4.shtml>, 20/01/2010.

⁵ William Horsley, NATO wary of Russian treaty plan, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7861248.stm>, 20/01/2010.

⁶ Ibid.

predsedničkim izborima. Pitanje NBAE-a je počelo učestalije da biva razmatranim u uglednim akademskim krugovima u SAD, EU i Rusiji.

Dogovorena konferencija je održana od 27-28. juna 2009. na Kritu u relativno uzdržanoj formi „neformalnog sastanka ministara inostranih poslova OEBS-a“. Na konferenciji su učestvovali predstavnici svih 56 zemalja OEBS-a, kao i predstavnici EU, NATO, ODZB i ZND. U završnoj izjavi za medije predsedavajuća, ministarka inostranih poslova Grčke Dora Bakojani (Dora Bakoyannis) navela je da: „...smo se (predstavnici učesnica konferencije) dogovorili da je potreban otvoren, uzdržan, opširan i uključujući dijalog o bezbednosti, kao i da je OEBS prirodan forum koji će pružiti oslonac ovom dijalogu...“⁷ Do detaljnije rasprave o NBAE nije došlo. Učinak „Krfske konferencije“ u vezi sa NBAE-om bio je taj da su se učesnice složile da je *postojeća bezbednosna arhitektura nesavršena* i da bi dijalog u okviru OEBS-a bio poželjan od strane svih. Sa druge strane, tokom konferencije nije iznet precizniji predlog novog bezbednosnog sporazuma.

Rusija je to učinila 29. novembra 2009. javno iznevši predlog „Evropskog bezbednosnog sporazuma“ koji u 14 članova reguliše odnose potpisnica na pravnoj osnovi, u pitanjima koja po mišljenju bilo koje od njih „utiču na njenu sigurnost“.⁸ Kako je predlog iznesen samo dva dana pred „17. Ministarski savet OEBS-a u Atini“, na ovoj dvodnevnoj konferenciji (1-2. decembar 2009) *izostala je opširna javna rasprava* o predlogu Rusije. Međutim, ostale članice OEBS-a su izjavile da će proučiti inicijativu Ruske Federacije. Takođe, u „Ministarskoj deklaraciji o Krfskom procesu“ pod nazivom: „Ponovo ohrabriti, kritički preispitati i osnažiti bezbednost i saradnju od Vankuvera do Vladivostoka“ ministri zemalja OEBS-a su se opredelili (u tački 6) da „Krfski proces bude preuzet od strane stalnih predstavnika pri OEBS-u“ čime su dalji proces formiranja NBAE uveli u fazu kontinuiranog, institucionalizovanog, javnog razmatranja od strane zvaničnih predstavnika država između Vankuvera i Vladivostoka.⁹

Karakteristike procesa formiranja NBAE

Analizirajući dosadašnji tok procesa formiranja NBAE moguće je identifikovati pojedine karakteristike samog procesa i pojedine uticaje na dalju dinamiku menjanja odnosa među državama i međunarodnim organizacijama između Vankuvera i Vladivostoka. Na prvom mestu, može se uočiti teritorijalno prostiranje NBAE-a koje *nadilazi geografsko prostranstvo evropskog kontinenta*. NBAE je zamišljena kao sistem artikulisanja odnosa

⁷ Dora Bakoyannis, OSCE Press release, <http://www.osce.org/item/38493.html>, 20/01/2010.

⁸ “European Security Treaty” draft, Oficijalni sajt predsednika Ruske Federacije, <http://eng.kremlin.ru/text/docs/2009/11/223072.shtml>, 20/01/2010.

⁹ “Ministerial Declaration on the OSCE Corfu Process”, oficijalni sajt OEBS-a, http://www.osce.org/documents/cio/2009/12/41848_en.pdf, 20/01/2010, str. 2.

političkih subjekata i mogućeg specifičnog integriranja Evrope sa evropskim kulturno-civilizacijskim „produžecima“ u Severnoj Americi i Severnoj Aziji, ali i na svom južnom delu sa pojasom zemalja koje imaju većinsko muslimansko stanovništvo, od Zapadnog Balkana do Kirgistana (Bosna i Hercegovina, Albanija, Turska, Azerbejdžan i pet centralnoazijskih članica ZND-a). Ovom projektu bezbednosnog približavanja i rasta međuzavisnosti unutar jednog fascinirajućeg prostranstva i bezbednosnih kapaciteta unutar njega dat je daleko skromniji naziv od onog koji zaslužuje teritorijom obuhvatanja i globalnim bezbednosnim implikacijama koje može prouzrokovati.

Drugo, postojeća bezbednosna arhitektura na području NBAE karakterisana je množinom multilateralnih bezbednosnih aranžmana, kao i mnoštvom multilateralnih političkih i ekonomskih integracija. Prava i obaveze koje svojim članicama ispostavljaju ove grupacije (kao i njihovi „partikularni“ nacionalni interesi) dovode različite države sa teritorije NBAE u odnose koji se kreću u rasponu od saveza i savezništava sve do sukobljenosti i oružanih konflikata. Ova činjenica čini bezbednosnu strukturu predmetnog područja izuzetno složenom i teško predvidljivom, aktere procesa formiranja NBAE-a relativno nepoverljivim i opreznim, a sam *proces stvaranja NBAE* koji bi odnose, vrednosti, mehanizme i institucije izmenio u pravcu približavanja i integriranja političkih subjekata, izuzetno *komplikovanim*. Dodatni faktor komplikovanja procesa formiranja NBAE tiče se zemalja koje će se nalaziti sa druge strane aranžmana dogovorenog NBAE-om.

Treće, proces formiranja NBAE-a predstavlja za svoje aktere *pitanje od strateškog značaja*. Ono je izuzetno važno za učestvujuće političke zajednice i očekuje se da ostvaruje efekte na veliki broj nacionalnih politika u dugom vremenskom periodu. Prvo, radi se o do sada nezabeleženom procesu mirnodopskog menjanja bezbednosne strukture koje bi ostvarilo globalni efekat u domenima „vojne, političke, ekonomske, ekološke i socijetalne“ bezbednosti.¹⁰ Te činjenice su svesni donosioci relevantnih političkih odluka i ona će se odražavati na ponašanje političkih subjekata tokom čitavog procesa kreiranja NBAE, bez obzira na to kakvi će rezultati biti ostvareni. Pre nego što započnu sa manipulisanjem novostvorenom BAE, politički subjekti će manipulisati stvaranjem NBAE, jer i sam proces stvaranja ostvaruje značajan efekat na bezbednosnu strukturu. Drugo, kompleksnost postojeće bezbednosne strukture područja između Vankuvera i Vladivostoka zajedno sa izuzetnom opreznošću, sa kojom akteri stvaranja NBAE izvesno pristupaju ovom procesu, onemogućava da NBAE bude stvorena brzo. Naravno, ukoliko sam proces ne bude prekinut

¹⁰ Misli se na „Prošireni koncept bezbednosti“ profesora Barija Buzana (Barry Buzan) koji obuhvata vojne, političke, ekonomske, ekološke i socijetalne aspekte bezbednosti. Videti: Filip Ejodus, Teorije bezbednosti: Socijalni konstruktivizam, prezentacija, http://www.fpn.bg.ac.rs/pages/p_id3/data/3_ginb_tb_sk.ppt#256,1, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, školska 2006/2007. godina, 20/01/2010, str. 9.

dramatičnim zaoštravanjem odnosa pojedinih država ključnih za uspeh NBAE, ili istrajanjem nekog od ključnih subjekata u nameri da se sporazum o NBAE ne postigne.

Četvrti, neizostavni uslov za uspeh formiranja NBAE je sadržan u iskrenoj nameri (i delanju spram takve namere) *ključnih država* između Vankuvera i Vladivostoka da NBAE bude formirana. Pod ključnim državama ovde se podrazumeva skup država koje svojim političkim, bezbednosnim, ekonomskim i kulturnim uticajem mogu podstići, ubediti i/ili prisiliti ostale zemlje i organizacije obuhvaćene NBAE-om da postanu konstruktivni činioci željene strukture. U tu ključnu grupu spadaju SAD, Nemačka i Rusija. Takođe, izuzetno mesto u ovom procesu zauzimaju i Francuska i Turska, prva uglavnom zbog svog političkog kapaciteta, a druga zbog kulturno civilizacijskog domaćaja u međunarodnim odnosima južnog pojasa NBAE. Navedenih pet država u sadašnjoj logici odnosa i doglednom periodu „pokrivaju“ lojalnost ispunjenju relevantnih obaveza svih ostalih zemalja NBAE. Izuzetak sa izvesnim efektima po proces formiranja NBAE jesu centralnoazijske članice Šangajske organizacije za saradnju, koje poslednjih godina razvijaju značajniju energetsko-bezbednosnu saradnju sa Narodnom Republikom Kinom.

Peto, iako je postojeća bezbednosna arhitektura teritorije između Vankuvera i Vladivostoka karakterisana jednom mrežom multilateralnih organizacija i konferencija, ona je građena na temeljima hladnoratovskih sukobljenosti i partikularnih interesa različitih država i saveza. Takođe, tokom poslednje decenije došlo je do formiranja brojnih međunarodnih organizacija i foruma na teritoriji između Vankuvera i Vladivostoka čije koordiniranje ne vrši nijedan međunarodni, zajednički priznati autoritet. Tu se javlja *problem institucionalizacije saradnje* u mogućoj odmakloj fazi formiranja NBAE. Zajedničke institucije doprinose izgrađivanju poverenja. Izgrađivanje poverenja je uslov formiranja takve NBAE kakva bi zemlje NBAE dugoročno približila i njihove odnose učinila međusobno predvidljivijima. Na osnovu dosadašnjeg procesa formiranja NBAE može se zaključiti da će predmetni proces u sledećem periodu biti vođen unutar postojećih mehanizama OEBS-a. Eventualni uspesi u približavanju brojnih zemalja (njih gotovo 60) između Vankuvera i Vladivostoka dovešće ih u situaciju u kojoj će nastavak uspešnog integrisanja i građenja poverenja biti omogućen jedino pod uslovom stvaranja *javnog sistema prava i obaveza, kao i institucija* koje će tim sistemom upravljati ili ga izvesnije, koordinirati.

Tajni dogovori izuzetno velikog broja subjekata bi se pretvorili u igru gluvih telefona i održanje tajnosti ne bi bilo dugog trajanja. Tajni dogovori ključnih država bi isuviše lako mogli da naglo povećaju i ubrzaju spiralu jedne bezbednosne dileme sa globalnim prostiranjem, i svet odvuku u oružane sukobe (slično procesu izbijanja Prvog svetskog rata). Zbog toga je uslov javnog institucionalizovanja saradnje u procesu NBAE neizostavan za uspeh ovog procesa kojim bi bezbednost aktera postala veća i održiva na duži rok. Međutim, tu se javlja *problem*

intenziteta javne institucionalizacije i posledičnog izmeštanja nepoverenja. Nedovoljno institucija i javnih dogovora unutar NBAE ostavljaju previše nepoverenja unutar NBAE. Previše institucija i javnih dogovora unutar NBAE izmeštaju nepoverenje u odnose između zemalja NBAE i ostalih. To može negativno uticati na ukupne mogućnosti država NBAE da pokrivaju bezbednosne solucije država izvan NBAE. Na primer, uzimimo situaciju u kojoj bi se na Bliskom istoku, podsaharskoj Africi ili u Latinskoj Americi pojavio novi vladar koji bi želeo da bezbednosne kapacitete svoje zemlje poveća npr. sticanjem nuklearnog naoružanja. Tada bi npr. SAD preuzele aktivnost u cilju neuspeha dotičnog vladara u svojoj nameri. Onda bi taj vladar tražio moćnog saveznika u vidu, primera radi, Rusije, ali Rusija tada više ne bi mogla verodostojno da igra ulogu saveznika tog vladara. Vladar bi se obratio nekoj trećoj sili koja nije ograničena okvirima NBAE-a i tako doprineo mogućnosti širenja bezbednosnog domaćaja te treće sile, na račun zemalja NBAE-a.

Šesto, u postojećoj bezbednosnoj arhitekturi prostora između Vankuvera i Vladivostoka najjači vojni savez je NATO. Ovaj savez obuhvata samo neke države NBAE-a i uspeva da tokom 60 godina svog postojanja osigurava bezbednost svojim članicama. Izvesno je da će članice NATO-a čuvati opstanak samog saveza i da eventualno ponuđene bezbednosne dobiti za njih od strane NBAE ne mogu premašiti gubitke koje bi napuštanje NATO-a, ili neki kreativni mehanizam sticanja kvantiteta u članstvu na račun održanja kvaliteta u osiguranju bezbednosti doneo. Sa druge strane, mogućnost da Rusija i druge zemlje Organizacije dogovora o zajedničkoj bezbednosti postanu punopravne i punoobavezne članice NATO-a, u aktuelnoj logici odnosa zemalja između Vankuvera i Vladivostoka u domenu je fantazije. Veliki problem za formiranje NBAE će biti u tome kako stvoriti bezbednosni aranžman u kojem bezbednost jednih neće biti garantovanja od bezbednosti drugih. Ovu činjenicu je bitno identifikovati u cilju razlikovanja verovatnih domaćaja procesa NBAE u domenima regulisanja i integrisanja predmetnog područja.

Sedma bitna karakteristika procesa formiranja NBAE koja će ovde biti navedena je ta da je opravdano verovati da su svi relevantni akteri procesa *svesni* prethodnih šest navedenih karakteristika i da svoje spoljnopoličke interese opažaju sa obzirom na svoju obaveštenost u vezi sa njima.

Spoljnopolički ciljevi Rusije i NBAE

Da bi se bolje razumela pozicija Rusije u procesu formiranja NBAE, potrebno je staviti taj proces u kontekst spoljnopoličkih ciljeva Ruske Federacije. Koji su to ciljevi spoljne politike Rusije? Na koji način proces formiranja NBAE, uloga Rusije kao inicijatora NBAE i eventualno postizanje NBAE ostvaruju uticaj na ispunjenje tih spoljnopoličkih ciljeva Rusije i njen unutrašnji razvoj? U tom cilju može se pristupiti sekvensijalnoj, funkcionalnoj analizi spoljnopoličkih ciljeva Rusije iznetih u „Konceptu

spoljne politike Ruske Federacije”, proklamovanih neposredno nakon pomenutog, inicijalnog „Berlinskog govora”.¹¹

Glavni spoljnopolitički ciljevi Rusije u predmetnom dokumentu su navedeni u prvom poglavljiju i podeljeni su na osam delova. Prva grupa glavnih spoljnopolitičkih ciljeva imenovana je iskazom: „(Rusija će) da osigura nacionalnu bezbednost, očuva i ojača teritorijalni integritet i suverenitet i dostigne snažne pozicije autoriteta u svetskoj zajednici, koje na najbolji način pogoduju interesima Ruske Federacije kao jednom od uticajnih centara u modernom svetu i koje su neizostavne za jačanje političkih, ekonomskih, intelektualnih i duhovnih potencijala”.¹² Ovde je na prvom mestu izneta grupa ciljeva (osiguranje nacionalne bezbednosti, očuvanje i jačanje teritorijalnog suvereniteta i integriteta) koji su zajednički za sve poznate države i u spoljnim politikama zauzimaju mesto primarnih ciljeva.

Priroda ovih ciljeva je takva da oni nikada ne mogu biti potpuno postignuti, već ih država svojom delatnošću može dostizati u relativno zadovoljavajućoj meri, ili ne. U konkretnom slučaju savremene Rusije imamo bezbednosnu situaciju u kojoj je nakon raspada SSSR-a i perioda izražene nesigurnosti za ruske građane, narod i državu, došlo do perioda obnovljenosti nacionalnih bezbednosnih potencijala, konsolidacije aparata za očuvanje bezbednosti i eliminisanja glavnih i neposrednih pretnji po nacionalnu bezbednost, teritorijalni integritet i suverenitet, u meri u kojoj njihovo narušavanje u aktuelnoj strukturi međunarodnih odnosa neće biti uspešno izvedeno. Međutim, u savremenom periodu se odvijaju četiri procesa koji na duži rok mogu stvoriti situacije u kojima bi navedeni primarni interesi Rusije bili značajno ugroženi.

Ta četiri procesa su: širenje NATO-a na bivše članice SSSR-a (osim baltičkih država), delatnost različitih terorističkih pokreta, jačanje zemalja Azijskog Pacifika i menjanje demografske strukture dalekoistočnih federalnih jedinica Ruske Federacije. Način na koji će Rusija uticati na ove procese bitno će odrediti uspeh ove zemlje u borbi za konstantno dostizanje primarnih ciljeva navedenih u prvom pasusu „Koncepta”. Proces formiranja NBAE je deo spoljne politike Rusije koji ostvaruje efekat na prirodu i intenzitet bezbednosnih pretnji koje mogu prouzrokovati četiri pomenuta procesa.

Širenje NATO-a se odvija u smeru Ruske Federacije i na račun njenih bezbednosnih interesa, što je pojava prema kojoj Kremlj zauzima jasan i nedvosmislen, negativan stav, naročito u slučajevima bivših sovjetskih

¹¹ Misli se na sekvencijalnu, funkcionalnu analizu kako je definišu profesori Slavomir Milosavljević i Ivan Radosavljević u knjizi Osnovi metodologije političkih nauka: „Funkcionalna analiza kojom se saznaće aktivnost, odnosi (veze i međuzavisnost) unutar predmeta istraživanja. Moguće je koncipirati analizu i tako da obuhvata i odnose predmeta i okruženja, ‘funkcije’ i ‘disfunkcije’.” Videti: Slavomir Milosavljević, Ivan Radosavljević, *Osnovi metodologije političkih nauka*, Službeni glasnik, Beograd, 2003, str. 210.

¹² “Foreign policy concept of the Russian Federation”, Oficialni sajt predsednika Ruske Federacije, <http://eng.kremlin.ru/text/docs/2008/07/204750.shtml>, 20/01/2010.

republika Ukrajine i Gruzije. Spoljna i bezbednosna politika Rusije su posvećene zaustavljanju ovog procesa. To dovodi do sukobljavanja Rusije sa Sjedinjenim Američkim Državama koje su predvodnik procesa širenja NATO-a, kao i sa režimima bivših članica Varšavskog ugovora opredeljenim za učlanjenje svojih zemalja u zapadnu alijansu. To dovodi do trošenja značajnih kapaciteta na obe sukobljene strane. Kulminacija sukobljenosti desila se u avgustovskom ratu 2008. Od tada, proces širenja NATO-a na Ukrajinu i Gruziju je postepeno stavljen u drugi plan. Sa druge strane, mogućnost ponovnog iniciranja širenja NATO-a ostaje „kec u rukavu“ SAD-a, u slučaju da odnosi sa Rusijom ponovo krenu silaznom putanjom. Dakle, proces je zaustavljen ali je mogućnost njegovog ponovnog započinjanja opstala, u rukama SAD-a. Dalja dinamika ovog procesa zavisi pre svega od odnosa Rusije i SAD-a u sledećem periodu i njihove saradnje u borbi protiv zajedničke pretnje od globalnog terorizma i uspeha u formiraju novih rukovodećih vrednosti, mehanizama i institucija koji će odlikovati te odnose.

Inicijativa Rusije za formiranje NBAE-a je posredno i sredstvo za sprečavanje ponovnog otpočinjanja širenja NATO-a na bivše sovjetske republike. U aktuelnom periodu, bavljenje ovom miroljubivom inicijativom Rusije olakšava administraciji Baraka Huseina Obame II (Barack Hussein Obama II) da pasivizira pritiske domaćih „jastrebova“ i pro-atlantskih režima u Evropi za nastavkom procesa širenja NATO-a na Ukrajinu i Gruziju. Na duži rok, Rusija izgledno očekuje da NVAE utiče na opuštanje napetosti između nje i grupe zemalja između Vankuvera i Vladivostoka predvođenih SAD-om, da paralelno sa zajedničkom borbom protiv terorizma približi SAD, EU i NATO Rusiji, omogući dalju saradnju u bezbednosnim pitanjima, oslabi bezbednosne pritiske na Rusiju iz pravca zapada i jugozapada i tako omogući izmeštanje dela sopstvenih bezbednosnih potencijala u drugim pravcima što bi sve zajedno značajno doprinelo jačanju strateške pozicije Ruske Federacije.

Drugi proces jeste kontinuirana *delatnost globalnog terorizma* koja narušava nacionalnu bezbednost, teritorijalni integritet i suverenitet savremenih država. Sve postojeće države su u određenoj meri ugrožene od strane različitih terorističkih pokreta. To se dakle odnosi i na Rusku Federaciju koja je u nedavnoj prošlosti bila izložena većem broju terorističkih napada. Rusija je podložna direktnom ugrožavanju od strane terorističkih pokreta iz područja Kavkaza, a na duži rok i iz područja Centralne Azije, koje se naslanja na Avganistan u kojem će izvesno Rusija i NATO u sledećem periodu praktikovati parcijalno savezništvo u borbi protiv terorizma. U Centralnoj Aziji živi više desetina miliona ljudi islamske veroispovesti, podeljenih u više naroda i država. Stanovništvo je siromašno i unutar njega se mogu naći pojedinci i grupe podložni mobilizatorskim potencijalima islamskih terorističkih grupacija.

Režim Vladimira Vladimirovića Putina (Vladimir Vladimirovich Putin) jeste se obraćunao sa čečenskim terorističkim pokretom, ali je u jugozapadnom pojasu post-sovjetskog prostora opstala struktura

društvenih odnosa iz koje se mogu formirati pretnje po nacionalnu bezbednost, teritorijalni integritet i suverenitet Ruske Federacije. Iniciranje formiranja NBAE od strane Rusije zajedno sa saradnjom u borbi protiv terorizma Rusije i SAD-a ostvaruje efekat na gore pomenuti proces. Regulisanjem međusobnih prava i obaveza (i njihovim izvesnijim poštovanjem) Rusija i SAD mogu za sebe pridobiti saveznika sa značajnim vojnim potencijalima, logističkom podrškom i specifičnim uticajima na različite organizacije na Bliskom istoku i kavkaskom području, kao i drugim regionima.

Treći proces jeste *jačanje zemalja Azijskog Pacifika* i posledični rast verovatnoće da ove zemlje, spram procena o svom nacionalnom interesu, bitno ugrožavaju nacionalnu bezbednost, teritorijalni integritet i suverenitet Rusije. Od izlaska na Pacifički ocean Rusija sa suprotne strane svojih jugoistočnih granica nije imala situaciju sličnu savremenoj. Danas se tu nalazi grupa razvijenih država koja napreduje najjačim tempom u globalnoj privredi, ima mnogobrojno stanovništvo i već poseduje značajne vojne konvencionalne snage i određene nuklearne mogućnosti. Takođe, unutar ove grupe zemalja odnosi su karakterisani brojnim međusobnim nerešenim sporovima, kao i pojedinim sporovima sa Rusijom. Ekonomski progres Azijsko-pacifičkog regiona odvija se bržim tempom od ekonomske i političke integracije i rešavanja regionalnih sporova. Postoji mogućnost da Azijsko-pacifički region postane prostor velikog materijalnog prosperiteta i velikih bezbednosnih rizika.

Zemlje Azijsko-pacifičkog regiona na suprotnoj strani granica sa Rusijom identificuju ogromna prostranstva slabo naseljenih oblasti bogatih energentima i sirovinama, kojima su zemlje azijskog pacifika deficitarne i plaćaju visoku ekonomsku i političku cenu za njih. U XXI veku će ekonomski progres uticati na prateći rast tražnje za prirodnim bogatstvima kojih na raspolaganju ima sve manje, naročito unutar suverenih granica azijsko-pacifičkih sila. Tu se otvara mogućnost za razvijanje ekonomske razmene fantastičnih razmera. U aktuelnom periodu Rusija postepeno razvija saradnju sa azijsko-pacifičkim silama na obostranu korist. Može se pretpostaviti da će Rusija na duži rok sticati značajnu dobit prodavanjem prirodnih bogatstava i da će ta saradnja biti stabilna ukoliko Rusija opreznom politikom ne dozvoli da se regionalni bezbednosni problemi „preliju“ i na njenu teritoriju i odnose sa regionalnim silama. NBAE u kontekstu ovog procesa predstavlja način da Rusija obezbedi stabilnost iza svojih leđa, u slučaju da bude morala da aktivira značajni deo svojih bezbednosnih kapaciteta za rešavanje sukobljenosti u Azijsko-pacifičkom regionu.

Četvrti proces koji utiče na bezbednosnu situaciju u Rusiji i njenom okruženju jeste *promena demografske strukture u dalekoistočnim federalnim jedinicama Ruske Federacije*. Ovaj proces utiče na to kakav će biti mogući efekat paralelnog razvoja pojedinih zemalja azijskog Pacifika i masovno doseljavanje kineskog stanovništva na prirodu i intenzitet bezbednosnih pretnji po rusku nacionalnu bezbednost, teritorijalni integritet i suverenitet.

Na poslednjem popisu stanovništva (2002. godine) u Rusiji je živelo svega 34 577 osoba kineske nacionalnosti.¹³ Međutim, druge procene govore o milionskom kineskom življu koji migrira u gradove i okolinu Vladivostoka, Usurijska, Habarovska itd.¹⁴

Bez obzira na to koja je tačna stopa migracije u ruske dalekoistočne federalne jedinice, ostaje mogućnost da se na duži rok na ovim teritorijama naseli milionsko stanovništvo. Među tim novonaseljenim milionskim stanovništvom (u nekadašnjoj Spoljnoj Mandžuriji) koje je svesno svog kineskog porekla, kineska država će moći da održava saradnju sa brojnim kineskim stanovništvom lojalnim kineskoj državi i tako po potrebi koristi različita sredstva za uticaj na Rusiju. Ovde se ne tvrdi da će Kina tu svoju mogućnost koristiti, već se ta mogućnost prihvata kao postojeća. Usled takve mogućnosti, opstajaće i pretnja po rusku nacionalnu bezbednost, teritorijalni integritet i suverenitet. Tema ovog rada nisu strateški odnosi Ruske Federacije i Narodne Republike Kine, ali je u svrhu uočavanja mere u kojoj Rusiji može biti važno da razvija saradnju u okviru NBAE-a, bilo potrebno navesti tu činjenicu.

Druga grupa glavnih spoljnopolitičkih ciljeva Rusije proklamovanih u „Koncepciju“ glasi: „da stvori povoljne spoljne uslove za modernizaciju Rusije, transformaciju privrede duž linija inovacije, rast životnog standarda, konsolidaciju društva, jačanje temelja konstitucionalnog sistema, vladavinu prava i demokratskih institucija, ostvarivanje ljudskih prava i sloboda i kao posledicu toga, osigura konkurentnost zemlje u globalizovanom svetu“.¹⁵ Unutar druge grupe ciljeva mogu se prepoznati dve podgrupe od kojih je jedna ekomska, a druga politička. Njihovo ispunjenje treba da ojača Rusiju i tako pomogne u osiguranju bezbednosti zemlje.

Uslov za konkurentnost Rusije u globalizovanom svetu jeste njena modernizacija. Zarad dostizanja modernizacije Rusija treba da obezbedi optimalne „spoljne uslove“ tj. da dalje razvija svoju ekomsku saradnju sa svetom a naročito sa Evropom, koja je njen „glavni trgovinski, ekonomski i spoljnopolitički partner“.¹⁶ Takođe, uočena je potreba za jačanjem inovacije kao dela proizvodnog procesa. Postojeća ekomska struktura u Ruskoj Federaciji je takva da je naučno intenzivna proizvodnja neznatno zastupljena u komercijalnim granama, u odnosu na njenu zastupljenost u najrazvijenijim ekonomijama. Za zemlju koja je globalni predvodnik u pojedinim oblastima razvoja kosmičkih istraživanja i sofisticiranog naoružanja se ne može reći da je tehnološki zaostala. Međutim, tehnološka

¹³ Russian Census, Federal Service of State Statistics, http://www.perepis2002.ru/ct/html/TOM_04_01.htm, 20/01/2010.

¹⁴ Overseas Compatriot Affairs Commission, The ranking of ethnic Chinese population, <http://www.ocac.gov.tw/english/public/public.asp?selno=1163&no=1163&level=B>, 20/01/2010.

¹⁵ „Foreign policy concept of the Russian Federation“, Oficijalni sajt predsednika Ruske Federacije, <http://eng.kremlin.ru/text/docs/2008/07/204750.shtml>, 20/01/2010.

¹⁶ Ibid.

baza razvijene nacionalne privrede zahteva i razvoj autonomne komercijalno-tehnološke baze, kao i obimniju saradnju sa drugim konkurentnim privredama globalizovanog sveta.

U cilju modernizacije privrede i konkurentnosti zemlje, Rusija razvija saradnju sa komercijalno-tehnološki razvijenim državama i korporacijama, najviše iz EU. Ekonomski kompatibilnost i relativna blizina Ruske Federacije i razvijenih zapadnoevropskih privreda se koristi tako da sa jedne strane EU nudi: investicije, slobodni kapital, komercijalnu tehnologiju, rezultate dobijene u sektoru istraživanja i razvoja, tržište za ruske energente i sirovine, dok Rusija nudi pomenute energente i sirovine, nezasićeno tržište potrošnih dobara, velike infrastrukturne projekte i u poslednje vreme i investicije. Međutim, ekonomski saradnji Rusije i EU, naročito na polju energetike, u bitnoj meri je opterećena političkim odnosima Rusije i grupe istočnoevropskih zemalja. Odnosi Rusije i pojedinih istočnoevropskih režima predstavljaju smetnju i za proces formiranja NBAE. Budućnost bezbednosne arhitekture teritorije između Vankuvera i Vladivostoka biće uslovljena rešavanjem spornih bezbednosnih pitanja na teritoriji između Varšave i Voronježa što je jedan od zahtevnih zadataka koji stoje pred kreatorima NBAE-a.

Navođenjem političkih kriterijuma čijim bi dostizanjem Rusija unapredila svoju konkurentnost, kreatori „Koncepta“ su učinili dve stvari: prihvatili su zapadnu tradiciju „dobre uprave“ i priznali da postojeće stanje u tom domenu u Rusiji nije na zavidnom nivou.¹⁷ Tokom devedesetih godina prošlog veka bilo je pokušaja da se iz haotičnog stanja izazvanog raspadom SSSR-a oformi nov politički poredak zasnovan na pomenutim kriterijumima. Ti pokušaji nisu urodili plodom. Da li je glavni razlog za to u donekle poslušničkom duhu nacije, želji Kremlja za obnovom apsolutizacije, nedostatku istrajnosti zapadnih demokratija u nametanju ovog modela usled prevage realpolitičkih nad opštečovečanskim potrebama, ili strahu međunarodne zajednice od toga da Rusija ne sklizne u potpunu anarhiju obogaćenu nuklearnim mogućnostima, ovde nije tema. Ovde je važno to da određene karakteristike političkog sistema Ruske Federacije odstupaju od kriterijuma navedenih u „Konceptu“ i da to predstavlja kamen spoticanja u razvoju poverenja između partnera u okviru NBAE.

Ovaj problem je izmešten u stranu argumentom da zapadni partneri ne mogu istovremeno osuđivati Rusiju zbog manjkavosti njenog političkog sistema i prečutkivati kršenja ljudskih prava nacionalnih manjina unutar EU (pod čime se podrazumeva politika estonske države prema građanima ruske nacionalnosti). Ovaj argument jeste zasnovan na očiglednim činjenicama, ali on problem nepoverenja u ruske političke mehanizme ne

¹⁷ Misli se na koncept „dobre uprave“ čija razrada se može naći na sajtu „Ekonomski i socijalna komisija Ujedinjenih nacija“, videti: United Nations Economic and Social Commission for Asia and Pacific, <http://www.unescap.org/pdd/prs/ProjectActivities/Ongoing/gg/governance.asp>, 20/01/2010.

rešava, već ga stavlja u stranu što može prouzrokovati probleme u daljem procesu formiranja NBAE i saradnje u okvirima relativno integrisane strukture kakvu bi NBAE trebalo da predstavlja. Takođe, u Centralnoj Aziji egzistiraju politički sistemi koji značajno odstupaju od ustanovljenih demokratskih principa „dobre uprave“. Ti sistemi nisu kritikovani od strane najvećih zemalja između Vankuvera i Vladivostoka u periodima u kojima su vodili odgovarajuću spoljnu politiku. Pitanje demokratizacije istočnog dela NBAE-a (i pojedinih zemalja unutar EU) biće problem kojem će kreatori NBAE-a morati da se posvete tokom procesa formiranja NBAE, ili će on ostati da stvara posledice. Sa druge strane, bitna činjenica koja olakšava rešavanje ovog problema glasi da sve zemlje između Vankuvera i Vladivostoka prihvataju osnovne tradicije „dobre uprave“ i da nijedna od njih ne dela na stvaranju drugaćijeg – konkurentskog političkog poretku.

Treća grupa glavnih spoljnopolitičkih ciljeva Rusije je proklamovana sledećim iskazom: „Da utiče na globalne procese tako da osigura stvaranje pravednog i demokratskog svetskog poretna, zasnovanog na zajedništvu pri rešavanju međunarodnih problema i supremaciji međunarodnog prava, pre svega Povelje UN, kao i odnosima ravnopravnog partnerstva među državama sa centralnom i koordinativnom ulogom UN kao ključne organizacije za vođenje međunarodnih odnosa koja poseduje jedinstveni legitimitet.“¹⁸ Prvo što se može uočiti je to da Rusija smatra da je postojeći svetski poredak nedemokratski, nepravedan i da ga treba promeniti. Navedene zamerke obuhvataju: odsustvo zajedništva, nepoštovanje međunarodnog prava i međunarodnog institucionalnog poretna sa UN na čelu, kao i nepostojanje ravnopravnih partnerskih odnosa među državama. Ruska Federacija sebi proklamuje ulogu jednog od predvodnika borbe za postizanje željenih promena. Inicijativa da se ostvare promene bezbednosnih odnosa između Vankuvera i Vladivostoka je deo ruske politike koji je povezan sa ruskom kritikom postojećeg svetskog poretna.

Inicijativa da se formira NBAE-a pokušaj je Rusije da stvori nov poredak među državama i narodima koji naseljavaju Evropu, Severnu Ameriku i Severnu i Centralnu Aziju. Na ovim teritorijama se prostire sfera primarnih interesa Ruske Federacije, dok se saradnja sa političkim subjektima iz drugih regiona odnosi uglavnom na postizanje ciljeva koji su u funkciji interesa vezanih za Rusiju i njoj susedne teritorije na kojima želi da igra dominantnu ulogu. Kritika manjkavosti postojećeg svetskog poretna je skup javno iskazivanih stavova Rusije upućen najviše u pravcu SAD-a i NATO-a. Treća grupa glavnih ciljeva je u bliskoj vezi sa petom grupom koja glasi: „da iznalaže dogovore i podudarne interese sa drugim državama i međunarodnim udruženjima u procesu nalaženja rešenja za zadatke koji su u skladu sa ruskim nacionalnim prioritetima, da ustanovljava, na toj bazi, sistem bilateralnih i multilateralnih partnerstava sa ciljem osiguranja stabilnosti međunarodne pozicije zemlje u uslovima

¹⁸ "Foreign policy concept of the Russian Federation", Oficijalni sajt predsednika Ruske Federacije, <http://eng.kremlin.ru/text/docs/2008/07/204750.shtml>, 20/01/2010.

nestalnosti međunarodnih politika.¹⁹ Rusija želi partnera sa kojima će moći da razvija odnose u duhu saradnje i poštovanja postignutih dogovora.

NBAE bi trebalo da zameni dosadašnje relativno fleksibilne političke dogovore država između Vankuvera i Vladivostoka u pravcu *pravno obavezujućih dogovora* čiji bi osnov bio u zajedničkom dokumentu koji reguliše „evropsku“ bezbednost. Tako bi odnosi potpisnika bili određeni novim principima, saradnja bi bila olakšana, poštovanje dogovora izvesnije a ponašanje potpisnika predvidljivije. Sa druge strane, moguće je da bi približavanjem zemljama čije je tumačenje međunarodnog prava do sada oštro kritikovala, Rusija zauzela jedan relativno proaktivniji i kompromisu naklonjeniji stav u daljem razmatranju ovog pitanja.

Četvrta i šesta grupa ciljeva proklamovanih u „Konceptu spoljne politike Ruske Federacije“ međusobno su povezane i u bliskoj vezi su sa pitanjem formiranja NBAE-a. One glase: „Da promoviše dobre susedske odnose sa pograničnim državama, da pomaže pri odstranjivanju postojećih legala tenzija i konflikata u regionima susednim Ruskoj Federaciji i ostalim regionima, kao i da sprečava nastanak novih“ i „da osigura obuhvatnu zaštitu ruskih građana i sunarodnika u inostranstvu.“²⁰ Jedna od glavnih zamerki Rusije na postojeću bezbednosnu strukturu između Vankuvera i Vladivostoka tiče se stvaranja, održavanja i neuspela u otklanjanju uzroka za pojavljivanje većeg broja regionalnih konflikata, naročito u južnom pojasu NBAE-a (na crnomorskem, kavkaskom i balkanskom području).

Regionalni konflikti u neposrednom susedstvu Rusije pogoršavaju njene odnose sa EU i NATO, komplikuju projektovanje ruskog ekonomskog i energetskog uticaja na teritorije južnog pojasa NBAE-a i onemogućavaju stabilizaciju prostranstava sa kojih ruska nacionalna bezbednost, teritorijalni integritet i suverenitet mogu biti direktno ugrožavani. Među zemljama OEBS-a je prepoznat zajednički interes za pacifikovanjem trusnih područja obuhvaćenih NBAE-om i proces regulisanja bezbednosne saradnje treba značajno da doprinese tom cilju. Ruski predlog pravno obavezujućeg „Evropskog bezbednosnog sporazuma“ (u članu 5, tačka 3) podrazumeva mogućnost potpisnika da po svojoj želji učestvuju u procesu rešavanja bezbednosnih problema za koje procene da se tiču i njihove bezbednosti.²¹ Taj mehanizam treba da zameni dosadašnje brojne partikularne konferencije i forme u kojima su bezbednosna pitanja razmatrana u skladu sa interesima pojedinih zemalja i organizacija.

Na kraju se nalaze sedma i osma grupa glavnih spoljopolitičkih ciljeva Rusije: „da promoviše širom sveta objektivnu sliku o Ruskoj Federaciji kao o demokratskoj državi posvećenoj socijalno orijentisanoj tržišnoj ekonomiji i nezavisnoj spoljnoj politici“ i „da promoviše i propagira u stranim

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid.

zemljama, ruski jezik i kulturu ruskih naroda, stvarajući jedinstveni doprinos civilizacijskoj i kulturnoj različitosti savremenog sveta i da razvija međucivilizacijska partnerstva". Ruska Federacija je imala problem da se osloboди negativnog imidža SSSR-a kao sistema u kojem država ugrožava svoje susede i vrši teror nad svojim stanovništvom koje je obespravljeno i osiromašeno. Takođe, i vodeći svetski mediji su doprinisili opstanku ovakvog imidža Rusije nakon hladnog rata.

Iniciranje promena postojeće bezbednosne strukture u pravcu saradnje i eliminisanja regionalnih konflikata i bezbednosnih pretnji između Vankuvera i Vladivostoka doprinosi jačanju Rusije tako što umanjuje njenu odgovornost za postojeće sukobljenosti pred međunarodnom zajednicom. To doprinosi stvaranju želenog imidža o demokratskoj zemlji sa kojom je lakše sarađivati u političkim pitanjima, u kojoj je bezbednije investirati, čije se nove inicijative mogu prihvati sa manje skepsise, koja predstavlja progresivnu i miru posvećenu zemlju itd. Bez obzira na ishod procesa NBAE, status inicijatora poboljšava imidž ruske države u inostranstvu i posredno popularizuje zemlju.

Zaključno razmatranje

Analizirajući spoljnopoličke ciljeve Ruske Federacije i stavljajući te ciljeve u kontekst procesa formiranja NBAE, može se zaključiti da NBAE kao specifičan skup vrednosti, mehanizama i institucija koje uređuju odnose zemalja između Vankuvera i Vladivostoka, *daleko više pogoduje nacionalnim interesima Rusije* od postojeće bezbednosne strukture predmetnog prostora. Stvaranjem željene NBAE Rusija bi: unapredila svoju nacionalnu bezbednost, teritorijalni integritet i suverenitet, prepostavke za modernizaciju zemlje, učinila odnose sa zapadnim partnerima predvidljivijim a njihovu politiku približila ruskim interesima, ojačala sebe i svoje kapacitete pred mogućim različitim bezbednosnim implikacijama razvoja Azijsko-pacifičkog regiona, poboljšala međunarodni imidž zemlje, itd.

Složenost postojeće strukture i mnogobrojnost suprotstavljenih interesa zemalja između Vankuvera i Vladivostoka onemogućava aktore da do dogovora o NBAE dodu brzo i ishod samog procesa čine neizvesnim. Međutim, i bez obzira na to da li će do bitnih promena na polju bezbednosne arhitekture Evrope uopšte doći, Rusiji je u nacionalnom interesu da ostane u ulozi glavnog inicijatora promena postojeće bezbednosne strukture. Iniciranjem formiranja NBAE Rusija: poboljšava svoj međunarodni imidž, olakšava zapadnim partnerima odupiranje pritiscima za zaoštravanjem odnosa sa Rusijom, učvršćuje važnu ekonomsku saradnju sa razvijenim evropskim privredama i vojnu saradnju u borbi protiv terorizma, itd.

Iako je ishod procesa formiranja NBAE neizvestan, izvesno je da će proces opstati i trajati relativno dugo. EU je takođe, pored Rusije, važno rešavanje regionalnih konflikata na balkanskom i kavkaskom području, kao i razvoj postojeće energetske saradnje sa Rusijom. Takođe, vodeće evropske zemlje izvesno uviđaju da bi ekonomsko i bezbednosno otuđivanje Rusije

od Evrope ovu prvu primoralo da svoje raznovrsne mogućnosti uticaja na evroazijske procese unapređuje kroz bližu saradnju sa azijskim zemljama. SAD su činilac procesa NBAE koji ima relativno manje razloga za nezadovoljstvo postojećom bezbednosnom strukturom područja između Vankuvera i Vladivostoka. Međutim, SAD izvesno uviđaju meru u kojoj je proces saradnje u okviru NBBAE bitan njihovom najvažnijem savezniku, EU kao i sve važnijem savezniku u borbi protiv globalnog terorizma, Rusiji. Iako se može pretpostaviti da interes za uspeh procesa formiranja NBBAE nije u istoj meri prepoznat u svim zemljama između Vankuvera i Vladivostoka, može se reći da *interes za nadziranje i uticaj na ishod ovog započetog procesa učestvovanjem u njemu*, jeste.

Proces daljeg formiranja NBBAE pred sobom ima brojne prepreke koje će otežavati donošenje kompromisnih rešenja na planu regulisanja odnosa i ustanavljanja zajedničkih vrednosti, mehanizama i institucija. Neke od njih su: postojeća sukobljenost zemalja između Vankuvera i Vladivostoka, veliki uspeh NATO-a da tokom 60 godina garantuje i očuva bezbednost svojih članica, nepoverenje zapadnih partnera u demokratičnost političkih sistema istočnog dela NBBAE, uticaj približavanja zemalja između Vankuvera i Vladivostoka na njihove odnose sa zemljama izvan NBBAE itd. Sa druge strane, proaktivnim akterima NBBAE-a na raspolaganju stoje: razrade fantastičnih mogućnosti koordiniranih kapaciteta prostranstva unutar NBBAE-a u domenima vojne, političke, ekonomске, ekološke i socijalne bezbednosti, relativna kulturno-civilizacijska homogenost većine zemalja NBBAE, integracijski potencijali zajedničke borbe protiv terorizma, potreba za dubljim umrežavanjem u azijsko-pacičke odnose u XXI veku, činjenica da se okvir za raspolaganje bogatstvima Arktika stvara u krugu zemalja koje su obuhvaćene procesom NBBAE, itd...

Bibliografija

1. "Constitution of Russia" 4. poglavlje, član 80, tačka 3, Oficijalni sajt predsednika Rusije, <http://eng.kremlin.ru/articles/ConstEng4.shtml>, 20/01/2010.
2. Dmitry Anatolyevich Medvedev, Speech at Meeting with German Political, Parliamentary and Civic Leaders, http://eng.kremlin.ru/speeches/2008/06/05/2203_type82912type82914type84779_202153.shtml, 20/01/2010.
3. Dora Bakoyannis, OSCE Press release, <http://www.osce.org/item/38493.html>, 20/01/2010.
4. "European Security Treaty" draft, Oficijalni sajt predsednika Ruske Federacije, <http://eng.kremlin.ru/text/docs/2009/11/223072.shtml>, 20/01/2010.
5. "Foreign policy concept of the Russian Federation", Oficijalni sajt predsednika Ruske Federacije, <http://eng.kremlin.ru/text/docs/2008/07/204750.shtml>, 20/01/2010.
6. "Ministerial Declaration on the OSCE Corfu Process", oficijalni sajt OEBS-a, http://www.osce.org/documents/cio/2009/12/41848_en.pdf, 20/01/2010.

7. Overseas Compatriot Affairs Commission, The ranking of ethnic Chinese population, <http://www.ocac.gov.tw/english/public/public.asp?selno=1163&no=1163&level=B>, 20/01/2010.
8. Russian Census, Federal Service of State Statistics, http://www.perepis2002.ru/ct/html/TOM_04_01.htm, 20/01/2010.
9. Slavomir Milosavljević, Ivan Radosavljević, *Osnovi metodologije političkih nauka*, Službeni glasnik, Beograd, 2003.
10. William Horsley, NATO wary of Russian treaty plan, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7861248.stm>, 20/01/2010.

Nikola Marić

THE INITIATIVE FOR ESTABLISHMENT OF “NEW SECURITY ARCHITECTURE OF EUROPE” AS A PART OF THE RUSSIAN FEDERATION’S FOREIGN POLICY

ABSTRACT

This article analyzes Russian Federation’s initiative for the establishment of the New Security Architecture in Europe. It is trying to identify the “place” of this initiative in Russia’s foreign policy. The initiative was made public in June 2008 and since than it has been a part of the overall consideration of political and academic factors between Vancouver and Vladivostok. The author concludes that the Russian Federation has a strong and long reaching interest for success of the initiative, what would significantly put forward almost every group of Russia’s foreign policy objectives. Furthermore, the author finds that the continuation of this process alone has a positive impact on Russia’s foreign policy.

Key words: New Security Architecture in Europe, initiative for establishment of NSAE, Russia’s foreign policy interests.

UDK: 339.9(497.11)''18''
Biblid 0543-3657, 61 (2010)
God. LXI, br. 1137, str. 69-83
Izvorni naučni rad
Primljen: 24. decembar 2009.

Dr Duško Lopandić¹

Od Garašanina do Milovanovića: pedeset godina geostrateškog promišljanja u Srbiji XIX veka

SAŽETAK

Članak je posvećen prikazu dva značajna teksta napisana od strane dva državnika – diplomate srpske spoljne politike XIX veka. *Načertanije* je bilo delo Ilije Garašanina, dugogodišnjeg srpskog ministra spoljnih poslova iz sredine XIX veka. Garašaninovo *Načertanije* je bilo tzv. tajni plan za međunarodno delovanje Srbije, koji je imao značajno mesto u srpskoj istoriji do početka I svetskog rata. Milovan Milovanović je bio srpski ministar spoljnih poslova početkom XX veka, u toku aneksione krize, pre Balkanskih ratova (1908-1912). Milovanovićev članak *Naša spoljna politika* iz 1894. godine dobrom delom predstavlja kontinuitet geostrateškog razmišljanja u Srbiji započetog *Načertanjem*. Milovanović je svojim člankom anticipirao stanje u kome će se Srbija naći i dvadeset godina kasnije – uoči I svetskog rata: savezništvo sa Rusijom, sukob sa Austro-Ugarskom, ključni značaj saveza Srbije i Bugarske za rešavanje „Istočnog pitanja“ na Balkanu. U zaključku, analizira se fleksibilnost i elastičnost Milovanovićeve diplomatske prakse u kontekstu koji je u pojedinim aspektima uporediv sa današnjim položajem Srbije (pozivanje na poštovanje međunarodnog prava, borba mirnim putem za poštovanje interesa male zemlje od strane skepsičnih velikih sila itd.).

Ključne reči: Srbija, spoljna politika, XIX vek, *Načertanije*, Ilija Garašanin, Milovan Milovanović, geostrategija, diplomatiјa, male zemlje i velike sile.

¹ Dr Duško Lopandić, viši naučni saradnik, Evropski pokret u Srbiji. E-mail: dlopandic@yahoo.com. Mišljenja izneta u tekstu predstavljaju isključivo lični stav autora.

„Naša dakle sadašnjost neće biti bez sojuza sa prošlošću“
(Ilija Garašanin, *Nacertanije*, 1844)

U vreme kada se u Srbiji ponovo vodi debata oko dugoročne strategije spoljne politike zemlje, zanimljivo je podsetiti se na neke značajne tekstove koji su se bavili temom strateških ciljeva srpske politike XIX veka u njenom međunarodnom okruženju. U ovom članku pozabavićemo se razvojem srpskog spoljnopolitičkog razmišljanja uzimajući kao primere za poređenje dva značajna dokumenta: *Nacertanije* Ilije Garašanina i tekst pod naslovom *Naša spoljna politika* Milovana Milovanovića. Dva dokumenta deli tačno pola veka: *Nacertanije* je pisano 1844. godine, a *Naša spoljna politika* 1894. godine. Na šta nam ukazuje poređenje ova dva dokumenta u kontekstu razvoja međunarodnog položaja Srbije toga doba?

Istorijski kontekst

Dva dokumenta su nastala u sasvim različitim međunarodnim okolnostima za Srbiju. *Nacertanije*² je pisano u vreme „ustavobraniteljske vladavine“ pod knezom Aleksandrom Karađorđevićem. Srbija je bila autonomna kneževina i još uvek formalno deo Otomanskog carstva. Porta, kao i Rusija, često su se direktno mešale u unutrašnju politiku Srbije, posebno u sporove između kneza i njegovog „Saveta“. Srbija je tada imala oko milion stanovnika, dok joj se granica na jugu završavala kod Aleksinca. U to doba nastavilo se slabljenje „Bolesnika sa Bosfora“, a prva u nizu velikih Istočnih kriza koje su pretile da poremete ravnotežu između velikih evropskih sila, tek je bila završena. Ugovorom o Dardanskim moreuzima potpisanim u Londonu 1841. godine privremeno je regulisano pitanje odnosa na Mediteranu (autonomija Egipta). Kriza je pokazala jačinu uticaja Velike Britanije. Rusija i Francuska su bile donekle potisnute. Iako je Rusija izgubila dotadašnji dominantan uticaj na Portu, njene ambicije u pogledu kontrole Carigrada i prilaza „toplím morima“ su ostale nesmanjene.³

Dok su odnosi među velikim silama tokom četrdesetih godina XIX veka još uvek donekle proizilazile iz svesti o tzv. „evropskom koncertu“ velikih sila uspostavljenom na Bečkom kongresu (1815), situacija u Evropi u kojoj je delovao Milovan Milovanović krajem XIX veka iz korena se promenila. Pojavile su se nove sile, u prvom redu ujedinjene Nemačka, odnosno Italija. „Evropsku ravnotežu“ je postepeno smenjivao

² O *Nacertaniju* postoji ogromna literatura. V. npr. njegov tekst i pregled literature u: Radoš Ljušić, *Knjiga o Nacertaniju, nacionalni i državni program Kneževine Srbije* (1844), Beletra, Beograd, 2004, 240 str. V. takođe Dušan Bataković, *Ilija Garasanin's Nacertanije, A Reassessment* (internet izdanje), <http://www.batakovic.com/nacertanije.html>.

³ O evropskim odnosima u ovom periodu v. Benoit Pellistrandi, *Les Relations internationales de 1800 à 1871*, A. Colin, Paris, 2000, p. 200.

sve rigidniji koncept suprotstavljenih saveza velikih sila. Na jednoj strani formirao se blok oko rusko-francuskog sporazuma, a na drugoj „trojna alijansa“ (Nemačka, Austro-Ugarska, Italija). Sve moćnija Nemačka pokušavala je da postigne ravnotežu snage sa Velikom Britanijom, što će na kraju dovesti do svrstavanja Britanije uz Francusku i Rusiju i do Svetskog rata.⁴

Za Srbiju, najznačajnija je bila promena koja se nakon Bečkog kongresa desila u spoljnoj politici Austro-Ugarske. Potisnuta, prvo iz Italije (poraz iz 1858), a zatim iz Nemačke (poraz iz 1866), Habsburška monarhija je prestala da vodi politiku međunarodne ravnoteže i održanja *status quo-a* (što je bio osnovni zadatak Metternihove diplomatiјe u prvoj polovini XIX veka). Nakon Berlinskog kongresa (1878) austrijski imperijalizam se agresivno okrenuo ka Balkanu (*Drang nach Osten*) što će na kraju izazvati fatalnu konfrontaciju sa Rusijom. Sa svoje strane, Turska je i dalje prolazila od jedne do druge neuspele reforme i iz jedne u drugu krizu (masakri Jermena, ustanački na Kritu 1889. i dr.). Na Balkanu, nakon Berlinskog kongresa pojavila se autonomna kneževina Bugarska, ujedinjena 1885. sa Istočnom Rumelijom, koju su njeni susedi (Srbija, Rumunija, Grčka) videli pre kao potencijalnog konkurenta, nego kao saveznika.⁵

Srbija je krajem veka prolazila duboku ekonomsku i socijalnu transformaciju. Stanovništvo je naglo raslo, kako zbog visokog nataliteta, priliva doseljenika, tako i zbog geografskog proširenja. Srbija je 1895. godine imala 2,3 miliona stanovnika.⁶ Nakon Berlinskog kongresa (1878) postala je nezavisna kraljevina (1882) i proširila se ka jugu (Niš, Vranje, Pirot, Toplica) prostirući se na 48 hiljada km² (do ratova 1875–1878. Srbija je obuhvatala 38 hiljada km²). Političku scenu su karakterisale nestabilnosti i trzavice kojima su ton davala poslednja dva vladara iz kuće Obrenovića. U vreme kralja Milana, Srbija je usko sarađivala sa Austro-Ugarskom, što joj je omogućilo da izbegne veće negativne posledice teškog poraza u ratu sa Bugarskom 1885. Nakon Milanove abdikacije, spoljna politika se postepeno vratila na tradicionalno oslanjanje na Rusiju.⁷

Autori i nastanak njihovih dokumenata

Dva analizirana dokumenta su imala vrlo različit „status“. *Načertanije* je pisalo službeno lice, odnosno visoki državnik. Iako je u to vreme (1844) bio popećitelj (ministar) unutrašnjih dela, Garašanin se bavio i

⁴ Henry Kissinger, *Diplomacy*, Simon and Schuster Paperbacks, New York, 2004, pp. 78–168.

⁵ Georges Castellan, *Histoire des Balkans XIV–XX ciecles*, Fayard, Paris, 1991, pp. 322–347.

⁶ Prema: Radoš Ljušić, *Srpska državnost 19. veka*, SKZ, Beograd, 2008, str. 40. O razvoju Srbije v. i Sima Ćirković, *Srbi među evropskim narodima*, Ekvilibrium, Beograd, 2004, str. 337.

⁷ Između ostalog v. Ilija Pržić, *Spoljašnja politika Srbije (1804–1914)*, Politika, Beograd 1939 (reprint 1991) str. 105 i dalje.

međunarodnim vezama.⁸ Kod malih i zavisnih zemalja, unutrašnja i spoljna politika su posebno blisko povezane i isprepletane. Garašanin je uradio *Načertanje* iz lične potrebe, ocenjujući kao stari administrator da je državi potreban dugoročniji plan aktivnosti, tj. strategija. U jednom pismu se vajkao: „*Nema kod nas nikakve položene sisteme po kojoj se mi u državnim djelima upravljamo, no samo tučemo ovamo, onamo... ni sami ništa neznajući kud i kamo težimo, i ovo su uzroci koji mnoga naša djela oteščavaju...*” *Načertanje* je bilo namenjeno isključivo za potrebe kneza i najviših državnih predstavnika, tj. imalo je interni karakter („tajni plan“). Dokument nije javno objavljen sve do početka XX veka. Danas je detaljno poznata geneza nastanka *Načertanja* čiji značaj je tokom istorije različito ocenjivan („mit“ o *Načertaniju*). Inicijativa za dugoročnu srpsku strategiju je potekla od poljskog kneza i ruskog izbeglice Čartoriskog koji je godine 1843. uputio srpskom knezu dokument sa naslovom: „*Saveti za politiku koju bi Srbija trebalo da sledi*“ za koji će Ilija Garašanin kasnije reći da je pravo političko „remek-del“o. Početkom 1844. izaslanik Čartoriskog u Srbiji, Francišek Zah piše dokument („*Plan za slovensku politiku Srbije*“) koji će Garašaninu poslužiti kao osnov za *Načertanje*.⁹ Dakle direktni inspiratori srpskog „tajnog plana“ bili su jedan antiruski zaverenik i jedan panslovenski „revolucionar“, dok je njegov autor bio konzervativni srpski državnik.

Za razliku od *Načertanja*, Milovanovićev članak *Naša spoljna politika*¹⁰ je poticao od privatnog lica i odmah je publikovan. Tekst je u svoje vreme proglašen „*katehizmom srpske spoljne politike*“. U vreme kada piše svoj tekst, 1894. godine, Milovan Milovanović je aktivni član Radikalne stranke koji je već stekao znatno političko iskustvo iako je u to vreme imao tek 31. godinu. Briljantan intelektualac, doktorant sa Sorbone, Milovanović je bio predavač na Visokoj školi, sekretar komisije za pisanje novog ustava, a u periodu 1891–1892. bio je i dva puta načelnik u ministarstvu inostranih dela.¹¹ Za međunarodne odnose se uvek zanimalo, pa je o tome pisao u časopisima *Odjek*, *Samouprava i Delo*. Devedesetih godina objavio je niz značajnih tekstova na temu spoljne politike: studiju *Istočno pitanje* (1894), članke *Načelo narodnosti u međunarodnom pravu i međunarodnoj politici* (1894), *Naša spoljna politika* (1894), *Naši trgovinski ugovori* (1895), *Srbi i Bugari* (1898), *Srbi i Hrvati* (1895) i drugo. Milovanović će početkom XX veka bitno oblikovati srpsku

⁸ O Garašaninu, između ostalog v. Dejvid Mekenzi, *Ilija Garašanin, Državnik i diplomata*, Prosveta, Beograd, 1987, p. 538; Slobodan Jovanović, *Portreti*, Narodna knjiga, Beograd, 2005, pp. 50–67.

⁹ Svi pomenuti dokumenti su objavljeni u Radoš Ljušić, *Knjiga o Načertaniju*, op.cit., str. 152 i dalje.

¹⁰ Članak je u originalu objavljen kao Milovan Milovanović, *Naša spoljna politika*, posebno izdanje, Beograd, 1894, preštampan je u Milovan Milovanović, *Državno pravo i načela spoljne politike Kraljevine Srbije*, Filip Višnjić, Beograd, 1997, str. 245–265.

¹¹ Najbolju biografiju Milovanovića napisao je Dimitrije Đorđević, *Portreti iz novije srpske istorije (Milovan Milovanović)* BIGZ, Beograd, 1997, str. 493. V. takođe Dejvid Mekenzi, *Milovan Milovanović, Srpski diplomat i državnik*, Beograd, 2007, str. 205.

spoljnu politiku (1908–1912). Kao ministar spoljnih poslova igrao je ključnu ulogu u vreme „aneksione krize“ (1908). Zatim je kao premijer Srbije bio glavni arhitekta srpsko-bugarskog sporazuma koji je predstavljao temelj za nastanak drugog Balkanskog saveza, kao uvoda za konačan obraćun balkanskih naroda sa Ottomanskim imperijom.

Sadržaj Načertanija

Garašanin je krajem 1844. godine predao „*Program spoljašnje i nacionalne politike Srbije*“ (Načertanije) knezu Aleksandru Karađorđeviću. Tekst počinje ovim rečima: „*Srbija se mora u red ostalih evropskih država postaviti, stvorivši jedan plan za svoju budućnost...*“.¹² Dokument se najvećim delom zasniva na nacrtu koji je uradio František Zah ali uz bitne izmene. Zahovljev ambiciozni „Plan“ se pod perom srpskog ministra policije pretvorio u nešto što može da posluži sprovodenju konkretnе državne politike male kneževine. Garašanin je sadržinu Zahovljevog dokumenta izmenio suzivši njegovu osnovnu ideju, odnosno ciljeve. Izbačen je potpuno deo Zahovljevih predloga koji se odnose na unutrašnja pitanja. Međutim, najbitnija promena se odnosi na činjenicu da je Garašanin menjao Zahove napomene oko narodnosti „Južnih Slovena“ (što je poticalo još iz teksta Čartoriskog) rečju „Srbi“, odnosno usmerio plan – ne na formiranje teško ostvarivog „Južnoslovenskog carstva“ – nego na mnogo konkretniju mogućnost delovanja u cilju oslobođanja srpskog naroda od turske vlasti i njegovog ujedinjavanja sa kneževinom Srbijom (ne isključujući pri tome, ni mogućnost kasnijeg okupljanja u jednu državu svih Južnih Slovena).

Osnovna ideja *Načertanija* o budućoj politici polazi od procena da je Turska u procesu raspada; Rusija i Austrija će bez sumnje, podeliti tursku teritoriju, pa i etničke i istorijske srpske prostore (kako su to ranije uradile sa Poljskom) ukoliko se umesto toga, ne stvari jedna jaka i „*nezavisna hristjanska država*“. „*Srbli su se među svim Slavenima u Turskoj prvi sobствenim sredstvima i snagom za svoju slobodu borili... Srbima velika budućnost predstoji i to je ono što je pozornost Evrope na Srbiju navuklo*“.¹³ Srbija dakle treba, na legitimnim temeljima postojanja nekadašnje države – Dušanovog carstva (koje su Turci uništili) – da radi na obnovi slične države „*koja će se moći među Austrijom i Rusijom održati*“. Za razliku od poljskih zaverenika, Garašanin je nalazio da je ipak za Srbiju savez sa Rusijom najprirodniji, ali pod uslovom da i sama Rusija uvidi da joj više odgovara savez sa Srbijom, a ne onaj sa Austrijom. Garašanin istovremeno ističe da „*I koliko god se Srbija samostalnije upravljava bude, to će sve manje povjerenja kod Rusije imati... Rusija ne da sebi od tako male države kao što je Srbija uslovija propisivati; ona zahteva da se njeni sovjeti kao zapovesti*

¹² R. Ljušić, *Knjiga o Načertaniju*, op.cit., Garašaninovo načertanje, str. 187.

¹³ Ibid., str. 191.

bezuсловно slušaju".¹⁴ Stoga se ukazuje na potrebu traženja podrške kod udaljenijih sila, poput Francuske i Engleske.

Najveći deo *Načertanija* posvećen je praktičnim načinima *delovanja* prema pokorenom narodu u Turskoj. Kao glavna načela ove politike, treba da posluže: otvorenost srpskih granica prema okolnom narodu, liberalan odnos (ravnopravnost) prema raznim verama, napor da Srbija radi i u interesu ostalih izvan Srbije („Bošnjaka i ostalih Slavena”), obrazovanje mladih (uzimanje u srpsku službu nekoliko mladih Bošnjaka – misli se prvenstveno na pravoslavne i katolike iz Bosne), štampanje knjiga sa zajedničkom slovenskom istorijom i prodor Srbije ka moru. Pre svega potrebno je poslati *agente* u srpske i južnoslovenske oblasti, kako bi se ustanovilo pravo stanje na terenu i delovalo na raspoloženje naroda. U odnosu na Bugarsku, potrebno je delovati putem obrazovanja, otvarajući škole za mlađe Bugare, kao i putem nacionalizacije crkve u Bugarskoj (koja se tada još nalazila u rukama fanariotskih Grka). Glavne zadatke Srbija je imala, pored Crne Gore, u Bosni, Hercegovini i „severnoj Albaniji“ (tj. Staroj Srbiji). S tim krajevima treba održavati što bliže veze i negovati ljubav i sporazum između pravoslavnih i katolika („*Treba na to ići da se dva naroda, istočnopravoslavni i rimokatoličeski među sobom o svojoj narodnoj politiki razumedu i slože*“). Njihovo ujedinjenje u obliku „državnog sojuza“ ima se izvršiti pod vođstvom Srbije i nasledne dinastije Karađordjevića. Preko Bosne, može se onda uticati i na Dalmaciju i Hrvatsku. Garašanin dalekovido ukazuje da bi „*neuspjeh državnog sojuza među Srbijom i ostalim susjedima*“ vodio ka „*raskomadanju Srba na provincialna mala knjaževstva..koje bi se nepremjeno tuđem i stranom uplivu bile predale*“.¹⁵ U programu je iznesena i misao kasnije srpske politike da Srbija takođe treba da traži izlaz na more (preko Skadra i Ulcinja) kako bi se trgovачki emancipirala od Austrije.

Garašanin je, međutim, izostavio poglavje iz Zahovog teksta koje se odnosilo na Hrvatsku. Nije se mnogo zadržao ni na saradnji sa Srbima iz Srema, Bačke i Banata, svestan da Srbija sa svojim malim snagama ne može istovremeno delovati prema dva carstva, niti bi bilo mudro izazvati podozrenje Austrije, dok se ne postignu uspesi u odnosu na Tursku.

Koncepcije Milovanovićevog dokumenta: „Naša spoljna politika“

„*Velika politika ima svoja dva načela koja se međusobno dopunjaju: umeti čekati i u sačekanom povoljnem trenutku, umeti se odlučiti*“

(Milovan Milovanović)

Milovanovićev tekst je znatno kraći i tematski uži od *Načertanija*, jer se ne bavi metodom postizanja predloženih spoljнополитичких ciljeva, niti ulazi u pojedinosti odnosa i delovanja prema pojedinim južnoslovenskim

¹⁴ Ibid., str. 194.

¹⁵ Ibid., str. 197.

narodima. Članak je koncentrisan na osnovne prioritete spoljne politike Srbije. Milovanović počinje nekim opštim stavovima, poput dvojake zadaće spoljne politike: na unutrašnjem planu, ona ima za cilj da „zadovolji interes koji potiču iz unutrašnjih potreba države“ (tj. nesmetan razvoj); spoljna politika osim toga treba da „dođe do tačnog saznanja sviju onih spoljašnjih struja, sviju tuđinskih potreba i interesa koji idu u prilog opstanku i uspešnom razvijanju države“. Praveći kratak istorijski osvrт, Milovanović ukazuje da je Balkan u srednjem veku bio poprište nadmetanja Slovena i Grka za dominaciju, što je prekinuto turskom najezdom. Za razliku od Garašanina, Milovanović ne pominje države iz prošlosti (Dušanovo carstvo) kao osnov legitimite za stvaranje neke veće države na Balkanu, a umesto toga ukazuje na „etnografski“ (tj. etnički ili nacionalni) princip. On prikazuje trenutno stanje na Balkanu, koje mu izgleda prilično mračno:

„Balkansko je Poluostrvo danas u stanju potpunog, očajnog rastroja. Države i narodi njegovi jedno su drugim potpuno tuđi...Svoje tekovine one sve hoće da pribiraju jedna na račun druge. Srbi i Bugari kao da na tome zlosrećnome putu prednjače drugima.“¹⁶

Milovanović dalje obrazlaže posebnan položaj Austro-Ugarske, koja je okupacijom BiH „unesena u sklop balkanskih država“ i koja „širi svoj uticaj i svoju vlast na Balkanu svim sredstvima i svim načinima“. Zanimljiva je analogija koju Milovanović nalazi između nekadašnjeg ponašanja Austrije na Apeninskom poluostrvu (pre ujedinjenja Italije – politika „zavadi pa vladaj“ i davanje podrške vladarima nasuprot narodu) sa njenim sličnim delovanjem na Balkanu. Govoreći o glavnim spoljnim ciljevima Srbije, Milovanović ostaje na liniji *Načertanija*, odnosno srpskog nacionalnog romantizma koji je sredinom XIX veka u prvi plan stavljao pijemontsku ulogu koju bi trebalo da ima Srbija na Balkanu. On kaže:

„Srbija ima pred sobom zadatak, ne samo da očuva svoju državnu nezavisnost i svoju teritorijalnu celokupnost...već i da posveti sve svoje sile izvršenju srpske nacionalne misli, oslobođenju celokupnoga Srpska i ujedinjenju njegovu u jednu državnu zajednicu. Upravo reči, državni život Srbije vezan je nerazdvojno sa njenom nacionalnom misijom“.¹⁷

U tekstu se, za razliku od *Načertanija*, nigde ne navodi na koje bi se konkretnе oblasti ova srpska misija odnosila. Međutim, Milovanovićeve formulacije u pogledu oslobođilačke misije Srbije su izuzetno jake:

„Srbija ne sme ni za jedan trenutak zatvoriti svoju akciju, svesti svoje poglede u svoje današnje državne granice. Damar životu Srbijinu kuca тамо u tuđini, iza njenih državnih granica, u zemljama где živi Srpstvo“.¹⁸

¹⁶ Milovan Milovanović, *Državno pravo i načela spoljne politike Kraljevine Srbije*, op. cit., str. 253.

¹⁷ Ibid., str. 254.

¹⁸ Ibid., str. 254.

Nakon što je u ovako nepokolebljivim terminima, iz kojih se oseća određeni mladalački entuzijazam, utvrdio visoku misiju Srbije, Miladinović se posvećuje okolnostima koje bi trebalo postići u cilju realizacije navedenih ciljeva. Dve su ključne države od kojih će zavisiti uspeh srpske misije: Bugarska i Rusija. Milovanović smatra da su položaji i interesi Srbije i Bugarske potpuno komplementarni: „*Budućnost Srbije i Srpstva...u prvom redu je solidarna... sa budućnošću Bugarstva*“. Srbiji je potrebna nezavisna Bugarska, kao što je i Bugarskoj potrebna Srbija u cilju držanja velikih sila podalje od Balkana i očuvanja principa „*Balkan balkanskim narodima*“. U suštini, Milovanović zamenjuje ideju stvaranja jedinstvene velike države balkanskih naroda („*Južnoslovensko carstvo*“) koja je nerealna, načelom uspostavljanja čvrstog saveza Srbije i Bugarske. Pri tome, Milovanović ne smatra da je bilo kakva potpuna unija Srbije i Bugarske realistična, što ne treba da spreči njihovu blisku saradnju. „*Na punu državnu zajednicu, na jedinstvo državnog bića između Srpstva i Bugarstva ne može se danas ni pomišljati*“.

U nastavku, Milovanović prelazi na analizu ciljeva Rusije na Balkanu, dokazujući da je ta velika država prirodni saveznik balkanskih naroda. On nema iluzija o ruskim ambicijama, koje proističu, ne iz altruizma ili ljubavi prema Slovenima Balkana, nego iz samih ruskih imperijalnih interesa. Međutim, on ukazuje da su interesi Rusije, koja u prvom redu nastoji da za sebe osigura kontrolu nad morezima (Bosfor i Dardaneli) koji je vode ka toplim morima, sasvim u skladu sa postojanjem i jačanjem nezavisnosti balkanskih država. Pokušaj Rusije da pređe na desnu stranu Dunava bi predstavljao ozbiljan poremećaj evropske ravnoteže. Stoga ruski interes leži u podršci balkanskim državama kao način da se „*podignu barijere protiv najezde srednje-evropske, u čijem će se zaklonu moći utvrditi rusko gospodarstvo nad Moreuzima*“. Dakle iako obe na Balkan usmerene sile – Austro-Ugarska i Rusija imaju interes koji se prepliću i sudaraju, ovi interesi se različito ispoljavaju, odnosno imaju različit krajnji cilj: austrougarski napor su usmereni ka teritorijalnom širenju ka Solunu; ruske težnje su više političke, ispoljavaju se putem proširenja njenog političkog uticaja. Pred Rusijom je izbor: ili da se borи protiv napredovanja Austrije na Balkanu, ili da se pomiri sa tim i da sa Austrijom podeli Poluostrvo. Najzanimljiviji deo Milovanovićeve analize leži u njegovom naporu da pronađe dinamičnu uzročno-posledičnu vezu ispreplitanih interesa balkanskih država s jedne strane, i interesa Rusije s druge strane. On ukazuje da od same Srbije i Bugarske, odnosno od njihove (ne)sloge zavisi kako će se Rusija usmeriti, dakle da aktivna politika manjih zemalja ima direktni uticaj na formulisanje i način realizacije interesa i ciljeva jedne velike zemlje.

U zaključku analize, Milovanović se vraća glavnim tačkama buduće srpske politike: imati koliko je moguće korektne odnose sa Austro-Ugarskom (i pored njenog stalnog pritiska) u iščekivanju finalnog raspleta u budućnosti; postizanje unutrašnje harmonije između vladajuće srpske dinastije i naroda; otklanjanje nesporazuma sa Bugarskom i

stvaranje srpsko-bugarskog saveza; gajenje i produbljivanje bliske veze sa Rusijom. Milovanovićev tekst, pisan dve decenije pre velikih događaja za Srbiju (1912–1918) na izvestan način gotovo da anticipira ono što će se dešavati početkom XX veka. Na kraju teksta, Milovanović ukazuje da Srbija mora neprekidno ali strpljivo da se priprema za „velike događaje“ koje sama ne može izazvati niti preduprediti. „*Na njih valja misliti neprekidno, spremati se za njih u svakom pravcu i u svakom pogledu, tako da nas događaji koji budu izazvali njihovo rešenje ne iznenade i ne nađu nespremne*“.

Pred ocenama istorije

„*Na ovom prostoru naprosto nije bilo ni jedne nacije koja bi umela da svoju spoljnu politiku postavi iznad svojih teritorijalnih interesa*“.¹⁹

(Ištvan Bibo)

Dokumenti Garašanina i Milovanovića su bili „čedo svoga vremena“. „*Garašanin je udario temelj srpskoj državnoj misli, koja je od tada imala neprestano pred sobom ideju ujedinjenja srpskog naroda, a kao mogućnost i južnoslovenskog*“.²⁰ Srpska politička misao druge polovine XIX veka je gotovo sva bila prvenstveno posvećena kolektivnim „nacionalnim“ ciljevima, kako u delima nacionalnih „romantičara“, tako i kod tzv. liberala. Ka nacionalnom oslobođenju je bila orijentisana celokupna energija države i društva.²¹ Spomenimo uzgred radikalnu kritiku ovakvog pristupa spoljnopoličkim i unutrašnjim društvenim pitanjima u delima socijaliste Svetozara Markovića i nekih njegovih sledbenika, čime se ovde nećemo baviti.²²

Devetnaesti vek u Evropi, obilovao je brojnim tajnim i javnim planovima namenjenim realizaciji „nacionalnih“ ciljeva, od kojih je većina ostala tek slovo na papiru,²³ dok su se neki i ostvarili. U istoj godini kada je napisano *Načertanije* u Grčkoj se javlja *Megali Idea* („Velika ideja“) o oslobođenju i objedinjenju svih grčkih teritorija, a u Italiji *Speranza Itaila* („*Nada Italije*“) najavljuje ujedinjenje Apeninskog poluostrva. Praktičan značaj *Načertanija*, kao radnog dokumenta, verovatno je bio donekle precenjen (posebno od strane neprijatelja Srbije),

¹⁹ Ištvan Bibo, *Beda malih istočnevropskih država*, IK Zorana Stojanovića, Novi Sad, 1996, str. 75.

²⁰ Radoš Ljušić, *Knjiga o Načertaniju*, op.cit., str. 124. Sa svoje strane, stari istoričar i nekadašnji zaverenik u „Mladoj Bosni“ Vasa Ćubrilović je napisao da su Garašaninova „zapažanja bila tako oštra, zaključci tako duboki i svestrani, da ih se srpska politika držala do 1918. godine“.

²¹ V. npr. Sima Ćirković, *Srbi među evropskim narodima*, op.cit., str. 212 i dalje.

²² Svetozar Marković, *Srbija na Istoku*, BIGZ, Beograd, 1973, str. 155.

²³ Garašanin je na primer, zajedno sa srpskim kapućehajom u Carigradu Konstantinom Nikolajevićem razradio i plan o *Srpskim sjedinjenim državama* koji je 1848/1849 predložen Porti (v. Radoš Ljušić, *Knjiga o Načertaniju*, op. cit., str. 126–137).

iako je ono sasvim realno odražavalo položaj i dugoročne ciljeve Srbije.²⁴ S druge strane, Milovanovićevi tekstovi su uglavnom zaboravljeni. Ipak, postoji nesumnjiv kontinuitet u konceptima strategije spoljne politike Srbije u poluvekovnom periodu koji razdvaja dokument Garašanina od Milovanovićevog članka. Oba koncepta su se zasnivala na eksplisitnom ili implicitnom prihvatanju činjenice da je samo pitanje vremena kada će doći do definitivnog raspada Turske i do situacije u kojoj Srbija treba da igra ključnu ulogu na Balkanu. „Oslobodenje i ujedinjenje“ srpskog naroda (ne isključujući tu ni šire južnoslovensko objedinjavanje) bili su osnovni ciljevi Srbije koji se podrazumevaju kod oba autora. Pri tome se u tekstu Garašanina više insistira na pripremama za ove događaje „na terenu“ (stvaranje mreže tajnih agentura sa ciljem priprema za ustank, razvoj odnosa sa južnoslovenskim narodima i dr.) dok se kod Milovanovića položaj Srbije razmatra više u čisto diplomatskim okvirima (odnos snaga u međudržavnim odnosima) uz posebno razmatranje ključnih interesa velikih sila. Oba autora implicitno podrazumevaju da se budući „veliki događaji“ neće ostvariti bez jednog većeg rata. Ipak, oni relativno malu pažnju posvećuju unutrašnjim preduslovima i potencijalima zemlje za realizaciju njene ambiciozne spoljnopoličke strategije, iako ih ne zanemaruju baš u potpunosti. Primetne su i razlike u naglašavanju pojedinih pitanja u dva dokumenta – razlike koje su i logične imajući u vidu evoluciju *Istočnog pitanja* u periodu od pedeset godina. Tako je Garašanin mnogo oprezniji i neodređeniji u odnosu na moguću podršku Rusije i negativne strane te podrške (jer se Rusija u to vreme mnogo neposrednije i otvorenije mešala u unutrašnje stvari Srbije). Može se u celini istaći da je Milovanovićev pristup odnosima Srbije prema velikim silama – bar na papiru – donekle direktniji i „tvrđi“ u poređenju sa *Načertanjem*. To je u prvom redu bila posledica pozicije iz koje je autor pisao, kao i širih okolnosti, odnosno određenog „okoštavanja“ evropskog sistema krajem XIX veka, sve više baziranog, ne na principu *koncerta* sila (usaglašavanja interesa na međunarodnim konferencijama), nego na principu *konfrontacije* velikih sila i njihova dva saveza. Posebno treba istaći Milovanovićevu suptilno isticanje da mala zemlja (tj. Srbija) uključi ili podvede svoje nacionalne interese pod šire ciljeve i interesе velike sile (tj. Rusije). Posebna novina u njegovoj analizi, kako ističe njegov biograf D. Đorđević nalazi se u „utilitarizmu“ njegovih stavova. *Staroj romantičarskoj školi, on je kao jedinu dogmu suprotstavio interes... Smatruјући da mala država ne može voditi aktivnu politiku širih razmera, Milovanović je više istraživao nego određivao, više koristio nego naturao. Stoga je njegova politika mnogo elastičnija: ona ide za interesom i traži ga svuda...*²⁵. U ovom smislu,

²⁴ Austrijska propaganda je isticala *Načertanje* kao dokaz suberzivnog i „velikosrpskog“ delovanja srpske države. Videti Andreja Radenić, *Spoljna politika Srbije u kontraverznoj istoriografiji, Od Načertanja 1844. do stvaranja Jugoslavije 1914–1918*, Službeni glasnik, Beograd, 2006, str. 636, posebno str. 9 i dalje. V. takođe Milorad Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja, Istorija Srba u Novom veku (1492–1992)*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2007, str. 219 i dalje.

Milovanović je pravi predstavnik pragmatične realpolitičke škole međunarodnih odnosa kod Srba.

Za razliku od mnogih drugih komentatora međunarodnih odnosa ili pisaca nacionalnih strategija, Garašanin i Milovanović su imali priliku da svoje ideje primene u praksi. Garašanin je za vreme vladavine dva srpska vladara i u periodu od četvrt veka (1842–1867) igrao ključnu ulogu u srpskoj (spoljnoj) politici. „*Bistar i uman čovek, Garašanin je postao prvi državnik Srbije većeg stila*“.²⁵ On je u prvom redu zaslужan što je Srbija prešla iz faze okrenutosti ka unutra (borba za autonomiju) u fazu aktivne (iako često tajne) i delotvorne spoljne politike. Garašaninova diplomacija se ogledala u diversifikaciji veza sa silama-potencijalnim saveznicima (pored Rusije – Francuska, Pruska, Pijemont), a posebno u razvoju drugih kontakata (delovanje na južnoslovenskom prostoru i na Balkanu, veze sa poljskom, mađarskom i italijanskim emigracijom itd.) i aktivnim pripremama za promenu na Balkanu. U svoje doba, Garašanin je važio kao srpski državnik sa najviše domaćih i stranih kontakata. Ipak, Garašanin nikada nije dočekao ono što je godinama strpljivo pripremao: opšti rat sa Turskom. Knez Mihailo ga je 1867. godine smenio, čime je najavio i promenu spoljnopolitičkog kursa. Garašaninova spoljnopolitička aktivnost je zbog toga na izvestan način ostala nezavršena, kako je to u svoje vreme primetio Slobodan Jovanović.²⁶ Garašanin je ipak utemeljivač aktivne srpske spoljne politike na Balkanu, kakva je manje ili više otvoreno vođena sve do konačnog raspleta u periodu 1912–1918.

I karijera Milovana Milovanovića ostavlja utisak nečega nezavršenog, posebno zbog njegove prerane smrti u 49. godini života. Milovanović je spretno, iako mukotrpno vodio srpski brod kroz bure evropske krize nastale aneksijom Bosne i Hercegovine (1908). Njegova suptilnost, prilagodljivost, spremnost na kompromise, suštinska miroljubivost, maštovitost u kombinacijama i traženje rešenja za svaku priliku, donela mu je reputaciju „*najvećeg Evropljanina među balkanskim političarima*“. Međutim, Milovanović nije dočekao onoga što je pripremio kroz srpsko-bugarski savez 1912. godine: umro je samo nekoliko meseci pre početka Prvog balkanskog rata.

Zaključak: Garašanin i Milovanović kao predstavnici pragmatične „realpolitike“ u srpskoj diplomatiji

„*Ne postoji nešto kao što je političko bratstvo nego samo sebičnost. Neće (velika) sila jednakost, nego nadvisija... Napredak i naš spas zavise samo od naših napora*“
(Ilija Garašanin, *Iz pisma Knićaninu, 1852*)

Zašto su primeri razmišljanja i delovanja dva državnika i diplamate iz XIX veka i danas interesantni? Bez obzira na radikalnu promenu

²⁵ Vladimir Čorović, *Istorija Srpskog naroda*, Glas srpski i Ars Libri, Beograd, 1997.

²⁶ V. Slobodan Jovanović, *Spoljašnja politika Ilije Garašanina*, u: *Portreti*, op. cit., str. 66.

međunarodnog okruženja i pojavu novih oblika međunarodne saradnje, poput evropske integracije, neki osnovni principi odnosa među državama, posebno odnosa velikih i malih država ostaju slični. Sila je i danas prisutna kao poslednje merilo u odnosima među državama; nasilje i rat su široko rasprostranjeni. Međudržavni odnosi su zasnovani prvenstveno na realizaciji nacionalnih interesa zasnovanih na očuvanju bezbednosti, obezbeđivanju stabilnosti i blagostanja društva, povećanju moći i uticaja država. Nemamo ni danas ništa da dodamo komentaru koji je napisao I. Bibo 1946. godine: „*Kako je uopšte i moguće zamisliti da u procesu sklapanja jednog mirovnog ugovora ne prevagnu stanovišta sile, nego principijelna gledišta? Odgovor je krajnje jednostavan: nikako.*”²⁷ Ipak, imperializam i dominacija s početka XXI veka nisu oni isti od pre stotinu godina. Nešto se u međuvremenu i promenilo. Snaga jedne države se, na primer, ne povećava automatski njenim geografskim širenjem, kako se to podrazumevalo ranije. Umesto dokazivanja moći putem proširenja granica i aneksije teritorija ratom, danas su više u upotrebi suptilnije politike kontrole i nametanja uticaja. Saradnja velikih i malih država je danas pre norma nego izuzetak. Evropski „poredak“ (EU) doneo je znatne promene u ponašanju država na evropskom kontinentu, iako evropski „podsistem“ ne utiče bitnije na i dalje haotičan karakter svetskog međudržavnog sistema.

Položaj Srbije u XXI veku je delimično radikalno drugačiji, a delimično sličan onom u kom se nalazila Srbija pre stotinu i više godina: mala evropska zemlja nasuprot većim silama, susedima i nadnacionalnim procesima, nerazvijena i zakasnela u modernizaciji, u stalnom naporu da izbegne međunarodnu izolaciju, bez izlaza na more, suočena sa brojnim spoljnim, kao i unutrašnjim društvenim, nacionalnim i ekonomskim problemima, uključujući i pitanja njenih granica i odnosa sa susedima.

Značaj Garašanina i Milovanovića leži prvenstveno u njihovoj sposobnosti da u praktičnoj, dnevnoj spoljnoj politici razdvoje strateške ciljeve od taktike i da vode računa o načelima i usred političkih kriza u kojima je neophodan visok stepen pragmatičnosti i fleksibilnosti.²⁸ Garašanin je mogao biti u jednom slučaju ruski protivnik (1853), a drugi put ruski saveznik (1867), a da ni za milimetar nije promenio svoja osnovna načela i glavne političke ciljeve. Milovanović je mogao da u mukotrpnim pregovorima postigne srpsko-bugarski sporazum oko Makedonije (1912) samo zato što je jasno razdvajao cilj („Balkan Balkancima“) od sredstva (srpsko-bugarska podela/granica u Makedoniji). On je jasno razlikovao taktiku od strategije u diplomatskoj akciji.

Garašaninovo značajno i dugoročno delo, čije se nasleđe direktno osećalo sve do 1918. godine, danas pripada istoriji. S druge strane,

²⁷ Istvan Bibó, *Beda malih istočnevropskih država*, op. cit., str. 110.

²⁸ “*Yet any pragmatic policy – indeed, especially a pragmatic policy – must be based on some fixed principle in order to prevent tactical skill from dissipating into a random trashing about*”, in: Henry Kissinger, *Diplomacy*, op. cit., str. 98.

smatramo da je proučavanje Milovanovićeve diplomatske veštine i prakse iz perioda uoči Balkanskih ratova, i danas korisno, jer ono deluje vrlo savremeno. Milovanovićovo delovanje u praksi je možda čak i značajnije od njegovih briljantno pisanih članaka. Srbija se u njegovo vreme susretala sa pitanjima koja su delimično uporediva sa današnjim. Na primer, kao mala zemlja, Srbija je u vreme „aneksione krize“ branila princip poštovanja međunarodnog prava (akta Berlinskog kongresa) u odnosu na politiku sile (pravo jačeg i politika svršenog čina). Srpska diplomatička praksa je u to vreme morala da prolazi međunarodne prepreke koje su izgledale nerešive. Morala je da svoje probleme nametne međunarodnoj zajednici – gde je dominirala arogancija velikih sila koje su interes malih zemalja, najčešće, ili ignorisale ili smatrале iritantnim i nebitnim činjenicama. Milovanović je bio izuzetno kreativan diplomata: on se nikada nije statično vezivao za jednu moguću kombinaciju ili rešenje u traženju diplomatskog izlaza, nego je paralelno opipavao i testirao razne kombinacije – nikada ne zaboravljajući one bitne strateške ciljeve, koji se moraju realizovati u nekoj daljoj perspektivi. Kao predstavnik fizički slabe zemlje, vrlo uporno je tražio način i priliku da izvuče maksimum iz međunarodne situacije za Srbiju, oslanjajući se na analizu interesa velikih sila. Na primer, u vreme „aneksione krize“, polazeći od različitih stavova i raspoloženja velikih sila, on je podesio srpske stavove svakoj od njih: kod Rusije je apelovao na slovensku solidarnost, kod Turske na ugroženost vere u Bosni, kod Francuske, Engleske i Italije srpsko pitanje je prikazivao kao evropski problem, odnosno kao potrebu da se postavi neophodna brana germanskom prodiranju na istok.²⁹ On je takođe maksimalno potencirao one varijante u rešavanju složene situacije koje su se mogle ostvariti mirnim putem (iako nije isključivao mogućnost ratnog sukoba, ali u okolnostima povoljnim za Srbiju). Znao je da se povuče (pred jačim) kada je trebalo, ali da čak i iz (diplomatskog) poraza izvuče neku buduću korist, u čemu je pomalo podsećao na kneza Miloša.³⁰ Najzad, Milovanovićovo delovanje je često moralno da se realizuje nasuprot radikalnom domaćem javnom mnjenju, kome on nikada nije povlađivao nauštrb dugoročnijih državnih interesa. Kao delo predstavnika realpolitičkog načina razmišljanja i elastične i fleksibilne diplomatske prakse, neopterećene šematizmom ili uskom ideologijom, Milovanovićeva diplomatska praksa može i danas da posluži kao inspiracija.

Bibliografija

1. Bataković, Dušan, *Ilija Garasanin's Nacertanje, A Reassessment* (internet izdanje), <http://www.batakovic.com/nacertanje.html>.
2. Bibo, Ištvan, *Beda malih istočnevropskih država*, IK Zorana Stojanovića, Novi Sad, 1996.

²⁹ Prema: Dimitrije Đorđević, *Portreti iz novije srpske istorije (Milovan Milovanović)* BIGZ, Beograd, 1997.

³⁰ Ibid.

3. Đorđević, Dimitrije, *Portreti iz novije srpske istorije* (Milovan Milovanović), BIGZ, Beograd, 1997, str. 493.
4. Ekmečić, Milorad, *Dugo kretanje između klanja i oranja, Istorija Srba u Novom veku (1492–1992)*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2007, str. 600.
5. Jovanović, Slobodan, *Portreti*, Narodna Knjiga, Beograd, 2005, str. 260.
6. Castellan, Georges, *Histoire des Balkans XIV–XX ciecles*, Fayard, Paris, 1991, str. 532.
7. Kissinger, Henry, *Diplomacy*, Simon and Schuster Paperbecks, New York, 2004, str. 912.
8. Ljušić, Radoš, *Srpska državnost 19. veka*, SKZ, Beograd, 2008, str. 497.
9. Ljušić, Radoš, *Knjiga o Načertaniju, nacionalni i državni program Kneževine Srbije (1844)*, Beletra, Beograd, 2004, str. 240.
10. Mekenzi, Dejvid, *Ilija Garašanin, Državnik i diplomata*, Prosveta, Beograd, 1987, str. 538.
11. Mekenzi, Dejvid, *Milovan Milovanović, Srpski diplomata i državnik*, Beograd, 2007, str. 205.
12. Milovanović, Milovan, *Državno pravo i načela spoljne politike Kraljevine Srbije*, Filip Višnjić, Beograd, 1997, str. 271.
13. Pellistrandi, Benoit, *Les Relations internationales de 1800 à 1871*, A. Colin, Paris, 2000, str. 200.
14. Pržić, Ilija, *Spoljašnja politika Srbije (1804–1914)*, Politika, Beograd 1939 (reprint 1991), str. 163.
15. Radenić, Andreja, *Spoljna politika Srbije u kontraverznoj istoriografiji, Od Načertanija 1844. do stvaranja Jugoslavije 1914–1918*, Službeni glasnik, Beograd, 2006, str. 636.
16. Čorović, Vladimir, *Istorija Srpskog naroda*, Glas srpski i Ars Libri, Beograd, 1997.
17. Ćirković, Sima, *Srbi među evropskim narodima*, Ekvilibrium, Beograd, 2004, str. 337.

Dr. Duško Lopandić

**FROM GARAŠANIN TO MILOVANOVIĆ:
FIFTY YEARS OF GEOPOLITICAL THINKING IN SERBIA
OF THE 19TH CENTURY**

ABSTRACT

The article “From Garašanin to Milovanović – Fifty years of geopolitical thinking in XIX Century Serbia” deals with two important texts written by two well known Statemen and diplomats in Serbian foreign policy of XIX Century. The “Načertanje” (The Project) was the work of Ilija Garasanin, a long-term serving Serbian Prime minister and Foreign affairs minister in the middle of XIX Century. It was the “secret project” designed at the foreign activities of Serbia and having in aim the liberation and unification of Serbian

and South Sčavs lands. This policy had a crucial role in Serbian history until the 1th World War. Milovan Milovanović was Serbian Foreign affairs minister in the beggining of XX Century, during the well-known “annexation crisis” of Bosnia and on the wake of two Balkans wars (1908–1912). Milovanović’s article “*Our foreign policy*” from 1894. represents the continuity of geostrategic thinking in Serbia of that time, which have been started by the “*Nacertanije*”. Milovanović have anticipated in detail the context in which Serbia will find itself two decades later – in the wake of 1th World War: coalition with Russia, conflict with Austria-Hungary, the key issue of relationship between Serbia and Bulgaria for the outcome of the “Eastern question” in the Balkans. In conclusion, the text shows the flexibility of Milovanović’s diplomatic practice, which, put in the context, may be compared with some aspects of today’s Serbian international situation (claim for application of international law and legality in international relations, struggle by peaceful means for interests of a small country, facing sceptical great powers, etc).

Key words: Serbia, foreign policy, 19th century, Načertanije, Ilija Garašanin, Milovan Milovanović, geostrategy, diplomacy, small countries and great powers.

UDK: 338.244.4
Biblid 0543-3657, 61 (2010)
God. LXI, br. 1137, str. 84–104
Izvorni naučni rad
Primljen: 24. decembar 2009.

Dr Ljubica M. Zjalić¹

Institucijalizacija kao ključ za razvoj privrede i društva

SAŽETAK

U radu se razmatra institucijalizacija sa stanovišta doprinosa unapređenju, kako privrednog tako i društvenog razvoja. To podrazumeva „javni sistem pravila“ koja određuju službe i položaje s njihovim pravima i obavezama, moćima i imunitetima i tome slično. Razlikuju se formalne institucije, koje određuju politički sistem (strukturu vlasti, građanska prava, upravljačku strukturu), ekonomsku strukturu (svojinska prava, ugovore) i neformalne institucije, koje određuju neformalne norme ili kulturno-istorijske vrednosti. Povećanje blagostanja stanovništva bila je krajnja preokupacija razvoja, pa se verovalo da privredni rast automatski obezbeđuje realizaciju toga cilja, čime se dugo manifestovala svojevrsna „opijenost“ rastom proizvodnje. Do otrežnjenja je došlo kada se pažnja teoretičara razvoja prenela sa privrednog rasta na probleme zaposlenosti, raspodele dohotka i siromaštva. To potvrđuje da bez valjanih, legitimnih i na znanju i stručnosti zasnovanih institucija nije moguće postići progresivne društvene promene. Rast zaposlenosti je najsigurniji pokazatelj razvoja.

Ključne reči: institucionalizacija, transformacija društva, formalne i neformalne institucije, tržište, privredni rast, ekonomski razvoj, zaposlenost, raspodela dohotka.

1. Uvod

Ako je institucijalizacija centralno pitanje koje pokušavamo da razumemo, onda se može početi pitanjem – koje su institucije od ključnog značaja za ekonomski i društveni razvoj?² Sledeća pitanja su: Kako

¹ Dr Ljubica M. Zjalić, naučni savetnik Ekonomskog instituta Beograd, Kralja Milana 16.

² „Ekonomiju je užasno teško približiti javnosti“, Robert M. Solow, dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju (1987), citirano prema: Paul A. Samuelson i William D. Nordhaus, *Ekonomija*, MATE, Zagreb, 2007, str. 564.

institucije treba da budu isprojektovane, kao i koje su to formalne, a koje neformalne institucije? Uobičajeno je zamisliti *formalne* institucije i neformalne norme ili kulturološke vrednosti kao potpuno odvojene, kako konceptualno, tako i metodološki. Formalna se pravila mogu lako promeniti kao deo javne politike, dok to ne važi za kulturološka pravila iako se i ona menjaju tokom vremena, ali je njihovim razvojem teže upravljati.³ Moraju se zato posmatrati i definisati u odnosu jedne prema drugima, kao i prema društvenom delovanju koje se kroz njih odvija. One su obrazac društvenog delovanja.

Najvažnija ustanova civilizovanog društva, čija je osnovna uloga zaštita društvenog poretka i *globalno usmeravanje* društvenih procesa je, svakako, država. Osnovno sredstvo državne vlasti jeste na *pravu* zasnovan monopol sile kojim raspolaže poseban aparat hijerarhijski ustrojenih civilnih i vojnih organa.⁴ Temelj institucionalnog sistema su društvene ustanove i organizacije. Dobra (državna) institucija je ona koja transparentno i efikasno služi potrebama svojih klijenata – građanima države.

Za Maksa Vebera (Max Weber) institucije su tipične „društvene činjenice“ jer su *iznad pojedinaca*, vrše na njih *prinudu* i usmeravaju njihovo delovanje. Weber primećuje da „*birokratska administracija* uvek ima tendenciju da bude neka administracija ‘tajnih sastanaka’: sve dok može, ona skriva svoje znanje i akcije od kriticizma“.⁵ (Naime, reč *birokratija* ima specifično značenje u *društvenim* naukama; ona se odnosi na *organizacije* sa hijerarhijskom strukturom autoriteta u kojoj se *odnosi* između članova zasnivaju na *položaju* i u kojoj formalna pravila diktiraju kako stvari treba da se *rade*. A, birokratija se koristi da se ukaže na načine na koje članovi prenose *odgovornost* na druge, što otežava da se dođe do informacija, tj. odgovara svakodnevnom izrazu „*birokratizam*“. Ukratko, koncepti poput otuđenosti i birokratije imaju jasno određeno značenje u društvenim naukama; njihovo nepoželjno korišćenje otkriva nedostatak razumevanja njihovog dubljeg, tehničkog značenja.⁶) Institucijalizaciju u globalnom društvu, prema osnovnim funkcijama, razlikuju brojne vrste društvenih institucija.⁷ Institucije su okvir unutar koga se odvijaju ustaljene interakcije između ljudi. Njihova je osnovna uloga da se smanji *neizvesnost* i omogući

³ Frensis Fukuyama, *Građenje države – upravljanje i svetski poredak u dvadesetprvom veku*, Filip Višnjić, Beograd, 2007, str. 41.

⁴ www.ius.bg.ac.yu/prof/Materijali/vujdra/TREC..., str. 9.

⁵ Gerth i Mills, 1976, str. 233, citirano prema: Li Kuba i Džon Koking, *Metodologija izrade naučnog teksta*, CID, Podgorica i ROMANOV, Banja Luka, 2004, str. 155.

⁶ Vidi: Li Kuba i Džon Koking, *Metodologija izrade naučnog teksta – kako se piše u društvenim naukama*, op. cit., str. 189.

⁷ Političke institucije (država, političke partije); *biološko-reprodukтивne* (brak i porodica); *ekonomiske* (roba, novac, tržište, gazdinstvo, svojina, domaćinstvo, preduzeće); *kulture* (sa različitim kulturnim ulogama); *verske* (crkve, sekte); *obrazovno-vaspitne* (škole); *zdravstvene* (bolnice, ambulante); *informativne* (štampa, radio, TV, internet); *naučne* (instituti, fakulteti, akademije, zavodi); *umetničke* (pozorište, opere, muzeji, galerije); *zabavno-rekreativne* (klubovi, diskoteke, kafane).

predvidivost odluka privrednih aktera uspostavljanjem stabilne (mada ne nužno i efikasnije) strukture ljudskih interakcija. Institucije su, pored ostalog, *kulture tvorevine*.

„Privredni odnosi uslovljavaju, opet, oblikovanje pravnog poretku. Pa, ako su ekonomski fenomeni postali bitno drukčiji i ne odgovaraju više ranijim privrednim pojavama, onda oni zahtevaju i novo pravo. Naučno saznanje ekonomskih fenomena uči da se njihovo biće nalazi u protivrečnosti s važećim pravom, koje se zasniva na posebnoj proizvodnji posebnim oruđima, ali nikako nije u skladu sa socijalizovanim privredom.“⁸

U nadziranju privrednih aktivnosti države mogu posegnuti za zapovedima ili tržišnim podsticajima. Glavni oblik regulacije, istorijski gledano, bio je direktni pristup, gde države izdaju *zapovedne i kontrolne naloge*. U novije vreme ekonomisti su uveravali državu da pokuša sa sasvim novim oblikom regulacije: oslanjanjem na *tržišne podsticaje*. *Regulacija* se, tako, sastoji od državnih pravila ili tržišnih podsticaja oblikovanih radi nadzora cenovnih, prodajnih ili proizvodnih odluka preduzeća.⁹ A *glavni* zadatak formalnih i neformalnih institucija je da olakšaju odvijanje društvenog života.¹⁰

Ukoliko su formalna pravila uskladjena sa neformalnim, ona će međusobno pozitivno uticati i jačati, a transakcioni troškovi će biti niži. Tako se ekomska analiza prava odnosi na primenjivanje ekonomskih metoda na pravne probleme i institucije.¹¹ („Institucionalni sistem je – globalna normativno-pravna organizacija koju čine relativno stabilni privredni, politički i kulturni podsistemi koji u sebe uključuju aktere društvenog delovanja, određene društvene odnose, društvene procese i društvene tvorevine.“¹²) Za mnoge je, na primer, draž ekonomije u njenoj važnosti za javnu politiku. Efikasnost i stabilnost institucija, takođe, mora

⁸ Rudolf Štampler, *Privreda i pravo – prema materijalističkom shvatanju istorije*, JL Službeni list SRJ, Beograd i CID, Podgorica, 2001, str. 41.

⁹ Paul A. Samuelson i William D. Nordhaus, *Ekonomija*, 18. izdanje, op. cit., str. 342.

¹⁰ U formalna pravila ubrajaju se ustavi, statuti, običajno pravo, zakonski i drugi propisi. *Formalne* institucije određuju politički sistem (strukturu vlasti, građanska prava, upravljačku strukturu), ekonomsku strukturu (svojinska prava, ugovore), mehanizam i sistem prinude, odnosno institucije koje obezbeđuju njihovo poštovanje (sudstvo, policija). Kada su u pitanju *neformalne* institucije one obuhvataju skup društvenih normi poput *tradicije, običaja, moralnih vrednosti, religijskih verovanja, kao i sve druge forme ponašanja usvojene tokom vremena*. Vidi: Dr Srđan Golubović, *Proces globalizacije i razvoj institucionalne infrastrukture u balkanskim zemljama u tranziciji*, str. 71-76. www.komunikacija.org.rs/komunikacija/časopisi

¹¹ Reč je o Pokretu prava i ekonomije (*Law in Economics*), relativno novom polju istraživanja, čiji je utemeljitelj Ronald Coase sa svojim glasovitim člankom (1960) „Problem društvenog troška“. Vidi: Dr Deša Mlikotin Tomić i Ana Šegan, *Ekonomска analiza prava: razvoj i aktuelnost*, Zbornik Ekonomskog fakulteta, Zagreb, Vol. 4, No. 1, Prosinac 2006, str. 365-376.

¹² Vidi: (08. 04. 2009) www.ius.bg.acyu/prof/Materijali/vujdra/TREC...

proizilaziti iz njihovog legitimiteta. Uvek se mora tražiti „svoj put“.¹³ A, temeljni problem *normativne ekonomije* je, u stvari, predlaganje propisa i institucija koje vode ka efikasnoj upotrebi resursa. Ekomska analiza prava je primena merila i koncepta efikasnosti na propise, pravna pravila. „Pretpostavka je da i pravna znanost i judikatura moraju ocenjivati pravna pravila i propise upotrebom kriterija o tome *podstiču* li oni ili sprečavaju efikasnu upotrebu resursa.“¹⁴ Ovo područje pruža i ekonomistima i pravnicima potrebna znanja kako bi objasnili koje su to veze između pravnih institucija i ekonomskog života. Pa, bez valjanih a to, pre svega, znači legitimnih i na znanju i stručnosti zasnovanih institucija nisu moguće nikakve progresivne društvene *promene*. Vašingtonski (Washington) konsenzus (1989) svoje teorijsko utemeljenje našao je u neoklasičnoj doktrini koja je slobodno tržište promovisala u *panaceju*,¹⁵ a država je viđena kao osnovna prepreka ekonomskom i društvenom razvoju. Tržište se, tako, smatralo lekom za sve. U osnovi su dve ključne zamisli u ekonomiji: prvo, da su *dobra* oskudna i drugo, da društvo mora svoje *resurse* upotrebljavati delotvorno. Bit ekonomije je spoznati realnost *oskudnosti* i tada odgonetnuti kako organizovati društvo na način koji dovodi do *najdelotvornije* upotrebe resursa. Ekonomija tako daje svoj jedinstven doprinos, jer kako ljudska društva rastu, nauka (ekonomija) pomaže da se razumeju spoljne okolnosti povezane sa *ekonomskom* aktivnošću i zatim da analizira različite pristupe kojima bi se ljudska društva učinila usklađenima sa prirodnim sistemima. Zato stvaranje institucija i nije isto što i stvaranje nekog drugog proizvoda: neophodan je veoma veliki broj malih, naizgled beznačajnih doprinosa da bi se pojavio izuzetno mali broj veoma značajnih. Pritom je najproduktivnije da svaki sledeći korak bude diktiran, prvenstveno, unutrašnjom logikom razvoja, a ne nekim drugim razlozima. Pa, kao što se za ekonomiju kaže da je (tokom prošlog stoleća) „narasla od sićušnog žira u moćni hrast“,¹⁶ tako i društvo mora naći pravilnu ravnotežu između pravila tržišta i državnih (socijalnih) programa, da bi imala udela u osiguravanju prosperitetnog i pravednog društva, stvaranjem odgovarajućih institucija. Moglo bi se reći i da postoji stalna potreba kako da se pronađe pravi naučni metod za slobodno i jedno temeljnije ispitivanje na području *pravnih nauka i ekonomije*. „Nauka je pregnute koje se zasniva na poverenju.“¹⁷ Danas se nauka o socijalnom životu ljudi

¹³ Vidi: Dr Danilo Šuković, „Institucije – ključna poluga reformi“, Institut društvenih nauka, *Tranzicija i institucije*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2002, str. 23.

¹⁴ Dr Deša Mlikotin Tomić, Ana Šega, *Ekomska analiza prava: Razvoj i aktualnost*, op. cit., str. 365–367.

¹⁵ Panceja (grčka reč *panakeia* – čudotvorni lek, opšti lek, lek za sve), Milan Vujaklija, *Leksikon stranih reči izraza*, Prosveta, Beograd, 1980, str. 657.

¹⁶ Paul A. Samuelson i William D. Nordhaus, *Ekonomija*, op. cit., str. 6 i 7

¹⁷ Vidi: Li Kuba i Džon Koking, *Metodologija izrade naučnog teksta*, op. cit., str. 169.

nalazi u *nesigurnom* i kolebljivom položaju. Zato „uvek treba tražiti vezu u kojoj se pravno regulisanje nalazi sa duhovnim životom ljudi“.¹⁸

2. O Vašingtonskom konsenzusu

Ako bi se institucijalizacija (izgradnja institucija) uključivanjem u strukturiran i često veoma formalizovan sistem mogla smatrati ključnom za uspeh reformi, onda treba sagledati Vashingtonski konsenzus, koji je bio osnovni model za promene (na početku tranzisionog procesa) i preporučivan je (od strane međunarodnih finansijskih institucija – MMF i WB) kao univerzalni recept za izgradnju *tržišne privred*. Koncept se, u osnovi, zasniva na pretpostavci da je dovoljno svojinska prava preneti iz državnih u privatne ruke i time izvršiti promenu alokativnog mehanizma, premeštajući ga iz okrilja države u domen sistema *otvorenog slobodnog tržišta*. Smatralo se, naime, da će se liberalizacijom, dominantnim privatnim vlasništvom i tvrdim budžetskim ograničenjem postići cilj. Pretpostavljalо se i da će se Vašingtonskim konsenzusom (kome izgradnja institucija novog sistema *nije* bila primarni cilj) stvoriti uslovi za delovanje *slobodnog tržišta*, a da će se institucije neophodne za njegovo funkcionisanje formirati same od sebe. Svoje teorijsko utemeljenje Vašingtonski konsenzus je našao u neoklasičnoj doktrini koja je slobodno tržište promovisala (u *panaceju* – čudotvorni lek), a država je viđena kao osnovna prepreka ekonomskom i društvenom razvoju. Preporuke za ekonomski razvoj zasnivale su se (za nerazvijene zemlje) na *opreznoj* makroekonomskoj politici, uvođenju jedinstvenog i konkurentnog deviznog kursa, trgovinskoj i finansijskoj liberalizaciji, privatizaciji i deregulaciji. To je, ujedno, značilo minimalnu ulogu države, koja treba da se uzdržava od intervencija u privredi i svoje funkcije usmeri na zdravu monetarnu politiku, sigurnost svojinskih prava, obezbeđenje osnovnog obrazovanja i infrastrukturu. Rezultat ovih promena trebalo je da bude brz i *kvalitetan* razvoj. Ipak, do toga nije došlo. Jednostavno se pokazalo da je koncept nekompletan, samim tim što je *zanemarena izgradnja institucija* i zapostavljeno je rešavanje problema *neravnomerne raspodele dohotka* (siromaštvo), što su i bili ključni nedostaci Vašingtonskog konsenzusa. Postalo je sasvim jasno da za efikasan privredni sistem nisu dovoljni *liberalno* tržište, privatna svojina i tvrdo budžetsko ograničenje već, takođe, i adekvatne *institucije, redefinisana* uloga države, korporativno upravljanje i sl. Ispostavilo se da su institucije neophodne da nadomeste *nedostatak* tržišta.¹⁹ Pokazalo se i da *efikasne* promene ne mogu biti nametnute *izvana*. Razvoj shvaćen kao

¹⁸ Rudolf Štamlер, *Privreda i pravo*, op. cit., str. 13.

¹⁹ Vašingtonskom konsenzusu je bila glavna manjkavost što je bila zanemarena izgradnja *institucija* i to kako stvaranje novih tako i podizanje kvaliteta funkcionisanja institucija u celini. Vidi: Dr Danilo Šuković, „Institucije – ključna poluga reformi“, Institut društvenih nauka, *Tranzicija i institucije*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2002, str. 24.

transformacija društva znači, u suštini, očigledan otklon od *tradicionalnog poimanja promena* kao i načina razmišljanja o njima. Promene nisu same sebi cilj, već tek sredstvo dostizanja širih društvenih ciljeva. „Ukoliko su one bile povezane sa *razvojem*, treba omogućiti pojedincima i društvu veću kontrolu nad njihovom sudbinom.“²⁰ A, da bi razvoj koji podrazumeva *transformaciju društva* bio moguć, u državi mora da postoji *institucionalna razvojna strategija* kao doprinos unapređenju društvenog i ekonomskog razvoja.

Dugo se u teoriji razvoja manifestovala svojevrsna „opijenost“ rastom proizvodnje. Smatralo se da privredni rast *automatski* obezbeđuje povećanje blagostanja stanovništva, zbog čega se i našao u prvom planu. Do otrežnjenja je došlo, tek, kada se pažnja teoretičara *razvoja* prenela sa *privrednog rasta* na probleme *zaposlenosti, raspodele dohotka i siromaštva*. A, „tržište postoji kao snažan koordinirajući mehanizam jedino, kada je podržan sa ostalim koordinirajućim mehanizmima *netržišnog karaktera*“.²¹ Još je Adam Smit prepoznao da se odluke tržišnog mehanizma u potpunosti ostvaruju samo kada su prisutni *nadzori* i uravnoteženja savršene konkurenциje. To znači da sva dobra i usluge imaju cenu i da se razmenjuju na tržištu. Možda je *iznenadjuće*, da ni jedan pojedinac, organizacija ili *država* nisu odgovorni za rešavanje ekonomskih problema u tržišnoj privredi. Umesto toga milioni preduzeća i potrošača sudeluju u dobrovoljnoj razmeni s namerom da poboljšaju svoju ekonomsku situaciju, a njihova delovanja *nevidljivo* usklađuje sistem cena i tržišta.²² Niko nije izmislio tržište, a ono, opet, odlično funkcioniše. Da bi tržište bilo efikasno, nisu dovoljne samo formalne institucije koje regulišu njegovo funkcionisanje, već i neformalne institucije – širok splet društvenih normi i konvencija, bez čijeg bi prisustva tržišne manjkavosti došle do većeg izražaja. Institucije, opet, zavise ne samo od države i od toga da li će ona doneti nove zakone, već i od samih građana koji treba da prihvate nove norme. Kenneth Arrow (Keneth Arrow) je posebno izdvojio norme „uzajamnog poverenja“ koje treba da pruže netržišnu alokativnu podršku i tako podignu kvalitet funkcionisanja sistema. U tom kontekstu poverenje je osnovni, obični, ali snažan primer *društvenog kapitala*.²³

Tržište može biti centralizovano (poput tržišta deonica), može biti decentralizovano (poput tržišta rada) ili postojati samo *elektronski*, što je sve više slučaj sa „e-trgovinom“ na internetu.²⁴ U tržišnom sistemu sve

²⁰ J. Stiglitz, (1998:2), citirano prema: Mirjana Dragičević, *Konceptualni okvir razmišljanja o budućem razvoju* (Hrvatske), Serija članaka za nastavu, str. 9.

²¹ Gregor, Kolodko: „Ten Years of Postsocialist Transition: Lessons for Policy Reforms“, The World Bank, Policy Research Working paper 2095, citirano prema: Dr Danilo Šuković: „Institucije – ključna poluga reformi“, op.cit., str. 24.

²² Paul A. Samuelson i William D. Nordhaus, *Ekonomija*, op. cit., str. 26.

²³ Vidi: Dr Danilo Šuković, „Institucije – ključna poluga reformi“, op. cit., str. 25.

²⁴ Paul A. Samuelson i William D. Nordhaus, *Ekonomija*, op. cit., str. 26.

ima svoju cenu. Cene su ravnotežni *točak* tržišnog mehanizma. I dok se uravnotežuju sve sile koje deluju u privredi, tržišta pronalaze tržišnu *ravnotežu* ponude i potražnje. Konkurenčija između različitih proizvođača određuje kako se *stvari proizvode*.²⁵ Ideologiju tržišnog fundamentalizma, tj. jednostranu, isključivu i bezobzirnu težnju za maksimizacijom profita valja zameniti širim, *holastičnim* shvatanjem ekonomije, uzimajući u obzir socijalne, demografske, ekološke i psihološke posledice ekonomskih odluka.²⁶ (Tržišna privreda razrađen je mehanizam za usklađivanje ljudskih aktivnosti i poslovanja putem sistema cena i tržišta.) Emil Dirkem (Dirkheim) *sukob* pojedinca i društva prenestio je u *zaraćene* elemente u *osobi*. Po njegovom mišljenju, početna greška je u tome što se *poriču* društveni koreni individualnog mišljenja. Osećaj *apriori ispravnosti* nekih ideja i *besmislenosti* drugih, *razdaje* se kao deo društvenog okruženja. Družući ulogu *društva* u organizovanju mišljenja na *viši* stupanj, Emil Dirkem je na *niži* stupanj *spustio* ulogu pojedinca.²⁷ Ovo treba da podstakne dublje proučavanje odnosa između *mišljenja i institucija*. Istinska *solidarnost* moguća je, na primer, samo u onoj meri u kojoj pojedinci imaju zajedničke kategorije mišljenja. Sve je fokusirano na interesu. Podjednako se ističe društvena osnova *kognicije*. To je posebna vrsta *moralne* nužnosti koja je za intelektualni život ono što je moralna obaveza za volju.²⁸ („Pojedinac u kolektivu nije nikad, ili je jedva ponekad, svestan preovlađujućeg stila mišljenja koji na njegovo mišljenje, gotovo, uvek deluje apsolutno prinudnom silom, i s kojim je nemoguće ne slagati se.“) Pojedinci dele svoje mišljenje i zaista do izvesne mere usklađuju svoje preferencije, i nemaju drugog načina da donose krupne odluke osim u delokrugu institucija, koje su izgradili.²⁹ Od posebog su značaja *političke i ekonomiske institucije*, jer se u njima, u principu, koncentriše dominantna moć.³⁰)

Institucije moraju biti osigurane od zloupotrebe političkih položaja i funkcija, (mada nema institucija koje se mogu apsolutno obezbediti). To se vidi i po tome kako se stvara jedan poseban stil ponašanja koji je tipičan samo za birokratiju. „Pa, nasuprot sužavanju funkcija, država jača stvaranjem novih državnih *institucija*.“³¹ Na pitanje kako pojedinac misli – uglavnom misli institucionalno. A, bit ekonomije je spoznati realnost

²⁵ Paul A. Samuelson I William D. Nordhaus, *Ekonomija*, op. cit., str. 27.

²⁶ M. Mesarić, *Obris novog, socijalno pravednog, ekonomski učinkovitog i ekološki održivog modela*, Ekonomski pregled, br. 57 (12) 939-969 (2006), str. 942.

²⁷ Mary Douglas, *Kako institucije misle*, Samoizdat FreeB92, Beograd, 2001, str. 20.

²⁸ Vidi: Dirkem, 1912, str. 29-30, citirano prema: Mary Douglas, *Kako institucije misle*, Samizdat Free B92, Beograd, 2001.

²⁹ Vidi: Mary Douglas, *Kako institucije misle*, op. cit., str. 135.

³⁰ Dr Zoran Vidojević, „Institucionalni nered i reforme društva“, Institut društvenih nauka, *Tranzicija i institucije*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, maj 2002, str. 153.

³¹ Frensis Fukujama, *Građenje države – upravljanje i svetski poredak u dvadesetprvom veku*, Filip Višnjić, Beograd, 2007, str. 7.

oskudnosti i tada odgonetnuti kako *organizovati* društva na način koji dovodi do najdelotvornijih upotreba *resursa*. U tržišnoj privredi samo je *porast zaposlenosti* prava mera uspeha ekonomske politike – one zaposlenosti od koje se ubiru porezi i doprinosi i koja je temelj dobrobiti pojedinca i države.³² (Privredni rast pri kome sve manje ljudi radi u suštinskom smislu je *recesija*, bez obzira na to što ekonomska nauka recesiju drugačije definiše.) Zato je neminovna izgradnja *institucionalnog sistema* polazeći od uzajamnosti *prava i ekonomije* radi obezbeđivanja usluga esencijalnih za funkcionisanje tržišta i makroekonomske stabilnosti.

3. Institucionalni kao regulativni i normativni sistem

„Institucionalni sistem kao globalna normativno-pravna organizacija koju čine relativno stabilni privredni, politički i kulturni podsistemi, koji u sebe uključuju aktere društvenog delovanja, određene društvene odnose, društvene procese i društvene tvorevine“³³ podložan je regulaciji. Regulacija se sastoji od državnih pravila ili tržišnih podsticaja oblikovanih radi nadzora cenovnih, prodajnih ili proizvodnih odluka preduzeća. Država je tek mali deo sve integriranije globalne ekonomije u kojoj su zemlje povezane trgovinom robama i uslugama, kao i finansijskim tokovima. Obično se razlikuju dva oblika regulacije: *Ekonomski regulacija* uključuje nadzor cena ulaznih i izlaznih uslova, te standarde pružanja usluga. Vrlo je važna u delatnostima koje su prirodni monopolisti. Međunarodna trgovina i finansije visoko su na popisu prioriteta svake države.³⁴ *Društvena regulacija* koristi se radi zaštite prirodne sredine te zdravlja i sigurnosti radnika i potrošača. Regulacije se preduzimaju radi smanjenja preterane tržišne moći. Konkretno, vlade bi trebalo da regulišu delatnosti u kojima je premalo preduzeća za osiguravanje snažnog *rivalstva*. Država ima ključnu ulogu u uspostavljanju i održavanju zdravog ekonomskega okruženja. Ona mora osigurati poštovanje zakona, osnažiti izvršavanje ugovora i usmeriti svoje propise prema konkurenциji i inovaciji. Država često igra vodeću ulogu u ulaganju u ljudski kapital kroz obrazovanje, zdravlje i promet, ali bi trebalo da se osloni na privatni sektor tamo gde nema komparativnu prednost. I prirodni monopol se mora regulisati, jer prirodni monopolisti, uživajući veliku troškovnu prednost nad potencijalnim konkurentima (i suočavajući se sa cenovnom-neelastičnom potražnjom), mogu znatno povisiti svoje cene, ostvariti ogromnu monopoličku dobit i stvoriti velike privredne neefikasnosti.³⁵

Regulacija je bila opravdana i u prošlim vremenima dvostrukim razlozima, da je potrebna zbog sprečavanja nesmišljene ili destruktivne

³² Nebojša Katić, finansijski konsultant, London, prnla Politika od 28. 10. 2009, str. 15.

³³ Vidi: (08. 04. 2009) www.ius.bg.acyu/prof/Materijali/vujdra/TREC...

³⁴ Paul A. Samuelson i William D. Nordhaus, *Ekonomija*, op. cit., str. 420.

³⁵ Paul A. Samuelson i William D. Nordhaus, *Ekonomija*, str. 343.

konkurenциje. „Ponekad se postavlja pitanje da li *pravo* treba da reguliše i nešto drugo osim *socijalne* privrede; da li mu je osim zadatka uređivanja privrede dodeljen i još koji samostalni zadatak?“³⁶

Jedno od područja u kojima je *regulacija* osiguranja informacija osobito važna, danas su *finansijska tržišta*. Kada ljudi kupuju deonice ili obveznice privatnih preduzeća, oni daju svoje bogatstvo u ruke ljudi o kojima *ne znaju* gotovo ništa. Ovde uskače državna regulacija finansijskih tržišta. Tako poslovne knjige moraju biti overene od strane nezavisnog revizora.³⁷ (To su normativno javno-interesna opravdanja za državne regulacije.) Ponekad, zbog međudelovanja regulacije i politike, regulacija daje iskrivljen rezultat ograničavanjem ulaska u *regulisanu* delatnost i zapravo *diže cene i zarade* za uhodana preduzeća.³⁸ Dobro oblikovana *regulacija* pomoću cenovne kape ohrabruje preduzeća da smanje troškove, dopušta uvođenje konkurenциje i smanjuje neekonomsko poprečno subvencionisanje. Pokazalo se da ekonomska analiza može pomoći u raznim oblicima organizacije *upravljanja* privredom. Ekonomska analiza može funkcionalno upravljati javnim vlasništvom. Udruženje korisnika može efikasno da upravlja zajedničkom imovinom. Elinor Ostrom³⁹ je dovela u pitanje *uvreženo mišljenje* da se zajedničkom imovinom loše upravlja i da je potrebno da se ona *privatizuje* ili da upravljanje regulišu *centralne* vlasti. Na osnovu brojnih istraživanja prirodnih resursa, međutim, zaključila je da je rezultat upravljanja znatno bolji nego što je predviđano standardnim teorijama. Oliver Williamson (Williamson) je istraživao oblast rešavanja sukoba u korporacijama. Založio se „za teoriju da tržišta i druge hijerarhijske organizacije, poput firmi, predstavljaju različite strukture *upravljanja* koje se razlikuju u pristupu rešavanja sukoba interesa“. Smatra da je hijerarhijsko upravljanje, kakvo postoji u firmama, paralelni oblik upravljačke strukture. Upravljanje privredom, odnosno pravila kojima država *reguliše* funkcionisanje kompanija i privrede, zbog ekonomske krize, dobilo je na značaju.⁴⁰ Ali, od svih makroekonomskih pokazatelja,

³⁶ Rudolf Štamler, *Privreda i pravo – prema materijalističkom shvaćanju istorije*, JP Službeni list SRJ, Beograd i CID, Podgorica, 2001, str. 136.

³⁷ Paul A. Samuelson i William D. Nordhaus, *Ekonomija*, str. 343.

³⁸ „Pionirski rad na ovom području napisao je George Stigler sa Univerziteta u Čikagu, koji je za ovo i za druge doprinose osvojio Nobelovu nagradu. A, čikaška škola bila je iznimno uticajna u svom pogledu da državna intervencija u privredi često uzrokuje više štete nego koristi.“ Vidi: Paul A. Samuelson i William D. Nordhaus, *Ekonomija*, op. cit., str. 344, f�snota br. 1.

³⁹ Elinor Ostrom i Oliver Williamson, dobili su Nobelovu nagradu za ekonomiju 2009..za *proučavanje ekonomskog gazdovanja i rešavanje korporativnih sukoba*. Vidi: Elinor Ostrom, *Upravljanje opštim dobrima*, Politika od 18. 10. 2009, str. 9. www.danas.org/content/nobelova_nagada_ekonomija/1849828.html i Politika 13. 10. 2009, str. 02.

⁴⁰ Za upravljanje privredom Nobelovu nagradu za ekonomiju 2009. dobili su Elinor Ostrom i Oliver Williamson. Elinor Ostrom je „pokazala da udruženje korisnika može

pojedinci najdirektnije osećaju uticaj *zaposlenosti i nezaposlenosti*. (To su ciljevi visoke zaposlenosti koja je *naličje niske nezaposlenosti*.)⁴¹ Važna je i stabilnost cena. Ekonomisti *mere* stabilnost cena *stopom inflacije*. A, inflacija se javlja kada raste opšti nivo cena.⁴² Inflacija utiče na raspodelu dohotka i bogatstva, pre svega, zbog razlika u imovini i obavezama ljudi. Kada ekonomisti žele da utvrde nivo ekonomskog razvoja neke zemlje, izračunaće indeks ljudskog razvoja, HDI - *Human development index*,⁴³ za razliku od ranije BDP po glavi stanovnika. (BDP-om se naziva ukupna tržišna vrednost finalnih roba i usluga proizvedenih u državi u jednoj godini. BDP je jednak ukupnoj proizvodnji potrošačkih i investicijskih dobara, državnoj potrošnji i neto izvozu u ostale zemlje.⁴⁴)

Glavne funkcije *finansijskog* sistema su prenos resursa, upravljanje rizikom, skupljanje i deljenje novčanih sredstava, te čiste transakcije. A, glavna prepreka *institucionalnom prestrukturiranju* je sistem *verovanja*, nastao kao rezultat kumulativnog iskustva, koji nije osposobio članove zajednice da se suočavaju sa novim problemima i uspešno ih rešavaju. „Monetarna teorija pripisuje poslovna kolebanja ekspanziji i krizi novca i kredita.“⁴⁵ Prema tome su pristupu monetarni činoci osnovni izvor kolebanja agregatne tražnje. Ukratko, za neke je država *problem*, nije rešenje problema.⁴⁶ I zato se činilo da su aktivne makroekonomске⁴⁷ mere (politike) uspele da pobede *veliku depresiju* (1929–30),

efikasno da vodi i upravlja zajedničkom imovinom”. Ona je dovela u pitanje *uvreženo mišljenje* da se zajedničkom imovinom loše upravlja i da je potrebno da se ona privatizuje ili da upravljanje regulišu *centralne* vlasti. Na osnovu brojnih istraživanja prirodnih resursa, zaključila je da je rezultat upravljanja znatno bolji nego što je predviđeno standardnim teorijama. Oliver Vilijamson dobio je Nobelovu nagradu „za teoriju da tržišta i druge hijerarhijske organizacije poput firmi predstavljaju različite strukture *upravljanja, koje se razlikuju* u pristupu rešavanja sukoba interesa“. Vidi: *Politika* od 13. 10. 2009, str. 02.

⁴¹ „Nezaposlenost je dosegla razmjere elementarne *nepogode* za vrijeme Velike depresije 1930-ih kada je čak četvrtina radne snage bila nezaposlena (USA)“, Paul A. Samuelson i William D. Nordhaus, *Ekonomija*, op. cit., str. 409. To se opet događa i sada.

⁴² Tri su vrste inflacije: niska inflacija (kada cene rastu sporo i predvidivo), galopirajuća inflacija (vrlo visoka inflacija – u zemljama koje imaju slabe vlade, vode ratove ili se u njima događaju revolucije), hiperinflacija (cene su haotične a proizvodnja dezorganizovana). Paul A. Samuelson i William D. Nordhaus, *Ekonomija*, op. cit., str. 671.

⁴³ Vidi: Dr Ljubica M. Zjalić, *Ljudski faktori i razvoj*, BMG, Beograd, 1996.

⁴⁴ Vidi: Paul A. Samuelson i William D. Nordhaus, *Ekonomija*, op. cit., str. 424.

⁴⁵ Milton Friedman, citirano prema: Paul A. Samuelson i William D. Nordhaus, *Ekonomija*, op. cit., str. 471

⁴⁶ Paul A. Samuelson i William D. Nordhaus, *Ekonomija*, op. cit., str. 41.

⁴⁷ *Makroekonomija* je nauka koja proučava ponašanje privrede kao *celine*. Proučava sile koje istovremeno utiču na firme (preduzeća), potrošače i radnike za razliku od *mikroekonomije* koja se bavi pojedinačnim cenama, količinama i tržištima. Prvi znaci makroekonomije pojavili su se 30-ih godina kada je John Maynard Keynes (svestrani genije koji se posebno istakao u području matematike, filozofije i književnosti) pokušao razumeti ekonomski mehanizme Velike krize. Makroekonomija nudi i moguća rešenja poput povećanja agregatne potražnje ili *reformu institucija tržišta rada*. Njegov je najveći

konzervativnu ideologiju slobodnog tržišta podupirala je samo manjina profesionalnih ekonomista slobodnog sveta (F. Hayek i M. Freedman). Ali, nijedan tržišni mehanizam ne daje automatsko rešenje koje može brzo ukloniti makroekonomski kolebanja, pa vlade stoga preuzimaju odgovornost za obuzdavanje kolebanja poslovnih ciklusa.⁴⁸ „Budi dobar prema ljudima na svom putu prema gore jer će ih sresti na svom putu prema dolje.“⁴⁹

Pojedinci dele svoje mišljenje i zaista do izvesne mere usklađuju svoje preferencije, i nemaju drugog načina da donose krupne odluke osim u delokrugu institucija. Neoliberalna doktrina na kojoj počiva svetska (pa delimično i srpska) ekonomija, po kojoj privatizacija, liberalizacija i tržište treba da reše sve probleme, doživela je slom. Potrebne su nove *ideje* i regulativne mere na kojima će počivati nova ekonomski i razvojna politika – politika *održivog razvoja*. Ipak, pod institucijama se podrazumeva „javni sistem pravila“ koji određuje službe i položaje s njihovim pravima i obavezama, moćima i imunitetima i tome slično.⁵⁰ Institucionalizacija je temelj institucionalnog sistema.

Tako je temeljni problem *normativne ekonomije*, u stvari, predlaganje propisa i institucija koje vode prema efikasnoj upotrebi resursa. Ekonomski analiza prava odnosi se na primenjivanje ekonomskih metoda na pravne probleme i institucije.

4. Kako institucionalizacija utiče na razvoj?

U ovom vremenu kada se nameće potreba da se izgrade društvene institucije i obezbedi njihova efikasnost, odnosi institucija i razvoja su od izuzetne važnosti. „Ljudi moraju da koriste sopstvenu inteligenciju da bi haosu nametnuli red, inteligenciju koja se ne sastoji u rešavanju naučnih problema, već u jednom užem smislu pronalaženja i održavanja međusobnog slaganja.“⁵¹ Celishodnost i kvalitet institucija odrediće

doprinos novi pogled na *makroekonomiju* i *makroekonomsku politiku*. Solovljev model je okvir unutar kojeg se može razvijati moderna makroekonomija. Paul A. Samuelson i William D. Nordhaus, *Ekonomija*, op. cit., str. 405-406-407 i 563.

⁴⁸ „Kratkoročne promene u privrednoj aktivnosti nazivaju se *poslovnim ciklusima* ili poslovnim kolebanjima. Razumevanje poslovnih ciklusa dokazano je jedan od najtrajnijih problema makroekonomije. Međunarodna politika za stabilizovanje poslovnog ciklusa mora, prvenstveno, delovati preko svoga uticaja na agregatnu tražnju.“ Paul A. Samuelson i William D. Nordhaus, *Ekonomija*, op. cit., str. 550.

⁴⁹ Wilson Mizner, citirano prema: Paul A. Samuelson i William D. Nordhaus, *Ekonomija*, op. cit., str. 645.

⁵⁰ J. Rawls, *A Theory of Justice*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1971, p. 55, Citirano prema dr Zoran Vidojević, „Institucionalni nered i reforme društva“, Institut društvenih nauka, *Tranzicija i institucije*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2002, str. 153.

⁵¹ James Buchanan, *The Limits of Liberty: Between Anarchy and Leviathan*, The University Press of Chicago, 1975, No. 1.

domete i kvalitet razvjeta, kao i meru u kojoj će biti iskorišćene buduće šanse razvoja. Generalno se može reći da institucijalizacija dolazi da regulatorsku ulogu *ekonomije* ponudi teoriji ponašanja da bi ova predviđala kako ljudi reaguju na promene u pravu. (Ukoliko bi to kanalisanje bilo u svim sferama društva, sve bi manje bilo korupcije i kriminala, što bi razvoju omogućilo bolji prosperitet.) Ekonomija, tako, postaje važno *teorijsko* uporište za izučavanje prava i pravnih *institucija*.⁵²

Sa aspekta pokreta *prava* i *ekonomije*, to je relativno novo polje istraživanja, a odnosi se na primenjivanje ekonomskih metoda na pravne probleme i institucije. Radi se o novom intelektualnom i naučnom izazovu dvaju velikih društvenih područja. Puni učinak zavisi od međusobnog prožimanja i razumevanja još uvek zatvorenih i nespremnih za kompromise i nove proboje tradicionalnih pristupa i sadržaja. „Ova teorija nadmašuje *instituciju* kao što znanost nadmašuje zdrav razum.“⁵³ Ali, pravo nije nešto što postoji za sebe i što bi socijalnom zajedničkom životu bilo protivstavljeni kao samostalno i na taj određen način uticalo; nego se u svakom pravnom normiranju uvek i nužno nalazi regulacija socijalne privrede koja predstavlja podlogu. Najuže gledano, institucija je samo *konvencija* (sporazum, pogodba, ugovor). „Konvencija se pojavljuje kad sve strane nalaze zajednički interes u postojanju nekog pravila koje će obezbediti koordinaciju, kad ničiji interesi nisu sukobljeni i kad niko neće skrenuti, inače će željena kordinacija biti izgubljena.“⁵⁴ A, konvencija je po definiciji samouređujuća. Ne postoji nijedan pravni propis koji kao sadržinu ne bi imao neku određenu regulaciju socijalnog zajedničkog delovanja ljudi.

Pravo po sebi predstavlja samo jednu vrstu ljudskog htenja koje je usmereno na regulaciju socijalne privrede. Svaka pravna norma, dakle, sadržinski sasvim sama od sebe ima neku *određenu regulaciju* zajedničkog života ljudi. „Sve one zajedno, najpre u svakom datom jedinstvu nekog određenog pravnog kruga, daju celokupnu regulaciju neke socijalne privrede. Ali one ne vode zaseban život da bi, potom, uticale na dotičnu *socijalnu privredu*.“⁵⁵ Ekonomisti, opet, sve više ispituju odrednice dugoročnog rasta, nedavni oporavak rasta produktivnosti i stvaranje inovacija te novih tehnoloških znanja. Potrebno je, istovremeno, razumeti trajna ekonombska načela kako bi se mogla bolje primeniti i kako bi se svet učinio boljim za sebe i svoje zajednice.

Institucije treba graditi i razvijati kontinuirano, kao što se to radi u nauci, obrazovanju, kulturi ili bilo kojoj drugoj aktivnosti od koje zavise

⁵² Deša Mlikotin Tomić i Ana Šega, *Ekonomski analiza prava: razvoj i aktuelnost*, Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu, Vol. 4, No. 1. Prosinac 2006, str. 367.

⁵³ Cooter, R., Thomas, U., *Law and Economics*, (4th edition), Pearson Addison Wesley, Boston, MA, 2000, p. 3. Citirano prema: Deša Mlikotin-Tomić, Ana Šega, *Ekonomski analiza prava: Razvoj i aktuelnost*, str. 368 (f.7).

⁵⁴ Lewis, 1968, citirano prema: Mary Douglas, *Kako institucije misle*, op. cit., str. 55.

⁵⁵ Rudolf Štamler, *Privreda i pravo*, op. cit., str. 193.

društvene ustanove (institucije).⁵⁶ Institucijama je, ionako, svojstven spor razvoj kojim dominira *prerastanje kvantiteta u kvalitet* – dugi periodi akumulacije malih koraka rezultiraju skokovitim, manje ili više revolucionarnim napretkom⁵⁷ Zato stvaranje institucija (proizvodnja naučnog rezultata) nije isto što i stvaranje nekog drugog proizvoda: neophodan je veliki broj malih, naizgled beznačajnih doprinosa da bi se pojavio izuzetno mali broj veoma značajnih. Pri tome je najproduktivnije da svaki sledeći korak bude diktiran, prvenstveno, unutrašnjom logikom razvoja, a ne nekim drugim razlozima. Na taj način se *normativna ekonomija* uključuje u vrednosne sudove.⁵⁸ Većina ekonomskih odluka se rešava preko tržišta. Rešavaju se tri temeljna pitanja – *šta, kako i za koga* – u tržišnoj privredi. U toj situaciji faktički se nameću volja i interesi (naj)jačeg.

Red sadržan u tržišnoj privredi prvi je prepoznao Adam Smit (Adam Smith). Tvrđio je da svaki pojedinac „smjera samo na svoju vlastitu sigurnost, samo na vlastiti probitak (...) rukovoden je *nevidljivom rukom* da postigne cilj koji nije bio dio njegove namjere. Slijedeći svoj vlastiti interes često efikasnije promiče javne interese nego kad bi ih stvarno namjeravao promicati.“⁵⁹ Adam Smit je otkrio čudesno svojstvo konkurentne tržišne privrede. Prema mišljenju Adama Smita, svakog pojedinca vodi *nevidljiva ruka*. „U uslovima savršene konkurenkcije i bez tržišnih neuspeha, tržišta će iz raspoloživih resursa istisnuti onoliko korisnih roba i usluga koliko je moguće. Tamo gde se pojave monopol, zagađenja ili slični nedostaci tržišta čudesna efikasna svojstva nevidljive ruke mogu biti uništena.“⁶⁰ Međutim, tržišna se privreda od toga vremena snažno razvijala. Naprednu privredu, tako, karakteriše razgranata mreža *trgovine* između pojedinaca i države, koja zavisi od pojedinačne *specijalizacije* i zamršene podele rada. Specijalizacija se ostvaruje kada ljudi usmeravaju svoje napore na poseban skup zadataka i omogućuje svakoj osobi i zemlji da najbolje iskoristi prednosti svojih specifičnih veština i sredstava. Jedna od činjenica ekonomskog života je da je bolje izvršiti *podelu rada*, da specijalizovani stručnjaci obrađuju pojedine karike ili zadatke, nego da svako radi sve osrednje.⁶¹ (Ovo se gradi na saznanju koje obezbeđuje da viša *elastičnost supstitucije* između rada i kapitala bude rezultat većeg

⁵⁶ „Nastava je prezentacija fakata, a istraživanje je traganje za faktima.“ Glavna uloga nauke trebalo bi da bude naučno opismenjivanje društva u celini. „Naravno da mi ne veruju, jer ja mogu nešto što oni ne mogu.“ Vidi: Naučna (ne)pismenost, godišnjak *Petnica*, br. 23/Avgust 2007, str. 60 i 54.

⁵⁷ *Politika* od 9. 09. 2009, str. 14.

⁵⁸ Veliki engleski ekonomist Alfred Maršal (Alfred Marshall 1842-1924) izumeo je mnoge *alate* moderne ekonomije, ali se najviše bavio primenom tih alata na probleme društva. „Moja će najveća ambicija biti povećati broj onih (...) koje šalje u svet (...) koji će biti spremni dati sve od sebe kako bi se uhvatili u koštač sa društvenim pitanjima oko njih.“ Vidi: Paul A. Samuelson i William D. Nordhaus, *Ekonomija*, op. cit., str. 16.

⁵⁹ Vidi: Paul A. Samuelson i William D. Nordhaus, *Ekonomija*, op. cit., str. 29-30.

⁶⁰ Paul A. Samuelson i William D. Nordhaus, *Ekonomija*, op. cit., str. 30.

⁶¹ Paul A. Samuelson i William D. Nordhaus, *Ekonomija*, op. cit., str. 31.

nivoa produktivnosti u stabilnoj državi. Veličina elastičnosti supsticije aktuelno određuje rang mogućnosti raspolaganja poslodavaca.⁶²⁾

Adam Smit je prepoznao da se odlike tržišnog mehanizma u potpunosti ostvaruju samo kada su prisutni *nazori* i uravnoteženja *savršene konkurenčije*. Nisu bile dovoljne reči K. Polania (Polany 1944) da je „put ka slobodnom tržištu prokrčen i održavan otvorenim ogromnim *naporima* doslednog, centralizovanog i kontrolisanog intervencionizma.“⁶³⁾

„Nisu dovoljni poražavajući rezultati primene neoliberalnog modela kao promašene *ekonomiske mudrosti*.“ Nije dovoljno ni najnovije priznanje autora „Vašingtonskog konsenzusa J. Vilijamsona (Williamson) o ograničenosti recepta koji je Štiglic (Stiglitz) nazvao *tržišnim fundamentalizmom*.“⁶⁴⁾ Čak je i okoreli liberal P. Krugman (dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju 2008) izjavio: „Slobodno tržište ponekad vodi na potpuno pogrešan put (...) i dovodi do skandaloznih lomova“.⁶⁵⁾ To navodi na razmišljanje da se osnovni *uzrok* i barijera *institucionalizacije* nalazi u sferi *političkog sistema*. Iako se ne dovodi u pitanje uspešnost kapitalizma, postoji zalaganje za „prelazak na drugačiji model“ i da jednostranu, isključivu i bezobzirnu težnju za maksimilizacijom profita valja zameniti širim *holističkim* shvatanjem ekonomije, uzimajući u obzir socijalne, demografske, ekološke i psihološke posledice ekonomskih odluka. Potreban stepen društvene kohezije, konsenzusa i participacije ne može se ostvariti ako koristi od razvitka nisu *pravedno raspodeljene*. S tim u vezi veoma je bitno osigurati punu *zaposlenost*, što mora biti glavni cilj razvojne politike,⁶⁶⁾ ako se želi popraviti kapitalizam a, posebno, efikasniji razvoj.

Prisutnost *nedobrovoljne* nezaposlenosti u tržišnoj privredi podstiče mnoga problematična pitanja. Kako milioni ljudi mogu biti nezaposleni⁶⁷⁾ kada ima toliko posla koji treba obavljati? Koji je to nedostatak koji u

⁶²⁾ Arnaud Dupuy, Andries de Grip, *Elasticity of substitution and productivity, capital and skill intensity differences across firms*, Economics Letters No 90/2006, pp. 340-347. Available online at www.sciencedirect.com; science@ direct.

⁶³⁾ Veselin Drašković, Mimo Drašković, *Neoinstitucionalizam, neoliberalizam i globalna finansijska kriza*, Montenegrin Journal of Economics, No. 9. www.mnje.com/IX/023-032.pdf.

⁶⁴⁾ Vidi: Veselin Drašković i Mimo Drašković, *Neoinstitucionalizam, neoliberalizam i globalna finansijska kriza*, Montenegrin Journal of Economics, No. 9. www.mnje.com/IX/023-032.pdf.

⁶⁵⁾ Vidi: Veselin Drašković i Mimo Drašković, *Neoinstitucionalizam, neoliberalizam i globalna finansijska kriza*, op. cit., No. 9.

⁶⁶⁾ M. Mesarić, *Obrisi novog, socijalno pravednog, ekonomski učinkovitog i ekološki održivog modela*, Ekonomski pregled, br. 57 (12)/2006, str. 942.

⁶⁷⁾ „Ljudi koji imaju posao su zaposleni; ljudi bez posla, a koji traže posao su nezaposleni – nezaposlenost nije ograničena na nekvalifikovane – nakon što budeš odbijen toliko puta, počinješ sumnjati u svoje vrednosti; ljudi bez posla koji ne traže posao su izvan radne snage. *Stopa nezaposlenosti* je broj nezaposlenih podeljen s radnom snagom.“ Paul A. Samuelson i William D. Nordhaus, *Ekonomija*, op. cit., str. 651; 653.

modernoj mešovitoj privredi prisiljava toliko ljudi željnjih rada da ostanu *besposleni*? U kojoj meri visoka nezaposlenost, koja je prvenstveno odraz pogrešnih vladinih programa (poput osiguranja u slučaju nezaposlenosti) koji smanjuju motivisanost za rad? Ili je uzrok ukorenjen u dinamici nadnica i cena?⁶⁸

Mnogi oblici neoliberalnih deregulacija doveli su do sadašnje globalne finansijske i ekonomске krize koja je demistifikovala kapitalizam, zasnovan na teorijskom postulatu da su tržišta najbolji način alokacije društvenog bogatstva i resursa. Zato globalizacija i postavlja mnoga nova pitanja pred nosioce ekonomске politike. Da li bi zemlje trebalo da spreče ulagače da unose i povlače sredstva tako brzo da se ugrožavaju domaća finansijska tržišta? Da li bi međunarodne institucije trebalo da budu pružatelji poslednjeg utočišta za zemlje s finansijskim problemima?⁶⁹ Ta su pitanja u mislima nosilaca ekonomске politike koji pokušavaju da se nose s globalizacijom širom sveta. Ali, ako specijalizacija dopušta ljudima da se usmeravaju na specifične zadatke, *novac* omogućava ljudima da razmenjuju svoju specijalizovanu proizvodnju za veliki raspon roba i usluga koje proizvode drugi. Tako je kapital jedan od tri glavna faktora. Ostala dva su *rad* i *tehnološki progres* (ranije zemlja). Kapital se mora proizvesti pre nego što se može koristiti. Temeljno se pitanje ekonomskog razvoja odnosi na stav zemlje prema međunarodnoj trgovini. Tako je doktrina ekonomskog *neoliberalizma* i bila ideološki temelj globalizacije i tranzicije, a zasniva se na paradoksalnim i protivurečnim principima minimalne (veoma ograničene) države i maksimalnih (neograničenih i nekontrolisanih) ekonomskih sloboda i prava privatne svojine.

Okrećući se sada *procesu rasta* ekonomisti naglašavaju potrebu za povećanjem *kapitalne opremljenosti*, procesom kojim se količina kapitala po radniku povećava (učestaliju i veću upotrebu računara u bankarstvu).⁷⁰ Inače se kroz makroekonomiju provlače dve osnovne teme: (1) kratkotrajna kolebanja proizvodnje,⁷¹ zaposlenosti i cena koje nazivamo *poslovnim ciklusom* i (2) dugoročniji trendovi u proizvodnji i životnom standardu⁷² poznati kao *privredni rast*.⁷³ Razumevanje

⁶⁸ Paul A. Samuelson i William D. Nordhaus, *Ekonomija*, op. cit., str. 651.

⁶⁹ „Na mnogo načina države, poput roditelja, uvek govore ‘ne’.“ Paul A. Samuelson i William D. Nordhaus, *Ekonomija*, op. cit., str. 37.

⁷⁰ „Do povećanja kapitalne opremljenosti dolazi kad *kapital* raste brže od radne snage. Ako nema tehnoloških promena, povećanje kapitalne opremljenosti doveće do rasta proizvodnje po radniku, rasta graničnog proizvoda rada i realnih nadnica; doveće do *opadajućih prinosa na kapital*, a time i do pada stope povrata na kapital.“, Paul A. Samuelson i William D. Nordhaus, *Ekonomija*, op. cit., str. 565.

⁷¹ „Industrijska revolucija nije bila epizoda s početkom i krajem... Ona još uvijek traje.“, E. J. Hobsbawm, *The Age of Revolution*, (1962), citirano prema: Paul A. Samuelson i William D. Nordhaus, *Ekonomija*, op. cit., str. 555.

⁷² „Dobar život je onaj koji je inspirisan ljubavlju, a rukovođen znanjem.“ Martino Ardit, *Zagonetka Makijeveli*, Paidea, Novi Sad, 2001, str. 16.

⁷³ Paul A. Samuelson i William D. Nordhaus, *Ekonomija*, op. cit., str. 405.

poslovnih ciklusa dokazano je jedan od *najtrajnijih* problema u makroekonomiji. Politike za stabilizaciju poslovnog ciklusa moraju prvenstveno delovati preko svoga uticaja na agregatnu tražnju. Ali, jedan od najfascinantnijih delova ekonomije je proučavanje *novca*. Drugim rečima, primaran način na koji se vlade mogu suprotstaviti *recesijama* ili usporiti inflaciju jeste upotreba njihovih monetarnih i fiskalnih poluga kako bi uticale na rast agregatne tražnje. Ekonomisti uglavnom nisu znali odgovor na ovo pitanje do 1930. godine. Kada se shvati kako središnja banka⁷⁴ određuje *ponudu novca*, moći će se doneti potpuna ocena vladinih *ukroćivanja* poslovnih ciklusa koji su obeležili istoriju kapitalizma.⁷⁵ Svaka moderna zemlja ima središnju banku. Njena je najvažnija uloga *nadzor nacionalne ponude novca i uslova kreditiranja*.⁷⁶ „Prema odredbama sistema saveznih rezervi banke moraju držati fiksni deo svojih depozita po viđenju kao rezerve. Taj se deo zove *stopa obavezne rezerve*. Bankovne rezerve poprimaju oblik gotovine u blagajni (gotovine u posedu banke) i depozita banaka saveznih rezervi.“⁷⁷ „Nadzor središnje banke nad bankovnim rezervama *osetljiv* je na spoljne smetnje. Tako su revolucionarne ekonomске teorije Džona Majnarda Kejnsa (John Maynard Keynes) ukazale na važnost sila agregatne tražnje u određivanju poslovnih ciklusa. Osnovna je poruka da „promene u agregatnoj tražnji mogu kratkoročno imati snažan efekat na opšti nivo proizvodnje, zaposlenosti i cenu.“⁷⁸ Važno je reći da je *tehnološka promena* proizvod *ekonomskog sistema*.⁷⁹ Tvrdi se da je za *inovaciju* ključan razvoj *inicijativa i institucija*.⁸⁰

5. Zaključna razmatranja

Današnja iskustva ukazuju na to da je zadatak moderne politike bio da se ukroti moć države i da se njene aktivnosti usmere ka ciljevima koje ljudi smatraju legitimnim, kao i to da vladavina *prava* ograniči to korišćenje moći. Insistiralo se na skupu mera namenjenih smanjenju upitanja države u ekonomski poslove – paketom mera koji je označen kao Vašingtonski konsenzus ili kao *neoliberalizam*. Rezultat je bio da liberalizirajuće ekonomski reforme u mnogim zemljama nisu uspele da

⁷⁴ „Od postanka svijeta pojavila su se tri velika izuma: vatra, točak i središnje bankarstvo (1913).“ – Will Rogers, citirano prema: Paul A. Samuelson i William D. Nordhaus, *Ekonomija*, op. cit., str. 531.

⁷⁵ Ibid., str. 498.

⁷⁶ Ibid., str. 534.

⁷⁷ Ibid., str. 539.

⁷⁸ Ibid., str. 466.

⁷⁹ Edisonova sijalica rezultat je godina istraživanja različitih oblika sijalica. Paul A. Samuelson i William D. Nordhaus, *Ekonomija*, op. cit., str. 566.

⁸⁰ William Baumol i istoričar ekonomije Joe Mokyr, citirano prema: Paul A. Samuelson i William D. Nordhaus, *Ekonomija*, op. cit., str. 560. i www.jstor.org. na str. 575 iste knjige.

ostvare obećano. Neke zemlje je nedostatak *institucionalnih mreža* doveo u stanje gore od onog u kome bi one bile da reforma nije ni obavljena. Problem se nalazio u osnovnom konceptijskom neshvatanju i u nerazumevanju u kojem su *odnosu* te dimenzije sa ekonomskim razvojem. Očigledno je da ne postoji opšte prihvaćena mera moći državnih institucija. (Meksiko ili Argentina, na primer, relativno su uspešno izvršile reforme određenih državnih *institucija* kao što su *centralno bankarstvo*, ali su imale manje uspeha u kontrolisanju *fiskalnih politika* ili pružanju višeg nivoa kvaliteta zdravstva ili obrazovanja.⁸¹) Rezultat može biti jako variranje kapaciteta državnih funkcija. Sužavanjem svoga delokruga, mnoge države su se morale suočiti sa dilemom, ili da smanje moć države ili da stvore potrebu za onim državnim sposobnostima koje su bile ili slabe ili još nepostojеće.⁸² Mnoge pristalice Vašingtonskog konsenzusa kažu (sada) da su, *naravno*, razumeli značaj institucija, vladavine prava i adekvatnog raspoređivanja reformi. Ipak, političari vezani za Vašingtonski konsenzus malo su upozoravali na opasnosti od liberalizacije u odsustvu pravih *institucija*. Smatralo se, naime, da je bilo koji stepen liberalizacije bolji od nedostatka liberalizacije.⁸³ Ipak je deset godina (kasnije) - nakon hladnog rata zaključeno da neke od najvažnijih varijabli, koje utiču na razvoj, *nisu ekonomskog karaktera*, već se tiču *institucija* i politike. *Institucije* postaju tako ključne varijable u razvoju.⁸⁴ Ali, „glavna pogreška ekonomske zajednice (pa i naše zemlje) jeste *nemogućnost* ostvarenja *pune zaposlenosti* te njena *proizvoljna* i *nepravedna* raspodela bogatstva i dohotka. Tako iz te proizvoljne i nepravedne raspodele proizilazi siromaštvo i nejednakost u svetu, koja ugrožava ono što je najdragocenije, ljudske slobode“.⁸⁵

Sposobnost zemlje da unapredi svoj životni standard tokom vremena zavisi, gotovo u potpunosti, od *njene* sposobnosti da unapredi tehnologije i kapital koji *upotrebljava* radna snaga. Zato je znatna uloga države da, putem svojih institucija, osigura (slobodna) tržišta, zaštiti snažna prava intelektualnog vlasništva, podrži snažnu konkureniju, te podupire bazičnu nauku i tehnologiju. „Sudbina čoveka je u njegovom neprestanom usavršavanju.“⁸⁶

⁸¹ Francis Fukujama, *Građenje države*, op. cit., str. 20-21.

⁸² Francis Fukujama, *Građenje države*, op. cit., str. 26.

⁸³ Južna Koreja je, na primer, liberalizovala kapitalne bankovne aranžmane, kao uslov za ulazak u OECD, bez odgovarajućeg otvaranja tržišta nekretnina ili većeg direktnog stranog kapitala. Vidi: Francis Fukujama, *Građenje države – upravljanje i svetski poredak u dvadesetprvom veku*, Filip Višnjić, Beograd, 2007, str. 29.

⁸⁴ Vidi: Francis Fukujama, *Građenje države – upravljanje i svetski poredak u dvadesetprvom veku*, op. cit., str. 33.

⁸⁵ Amartya K. Sen, *Razvoj kao sloboda*, Filip Višnjić, Beograd, 2002, i dr Ljubica M. Zjalić, *Prikaz knjige*, objavljen u listu *Politika* od 08. 03. 2003, str. B 20

⁸⁶ Lav Nikolajević Tolstoj, citirano prema: Romen Rolan, *Život Tolstojev*, Matica srpska, Novi Sad, 1948, str. 16.

Iako se već istinski napređovalo u informacionim tehnologijama i ušlo u 21. vek, još uvek je dilema na koji način bi trebalo *redefinisati* državnu ulogu u privredi? 1. Pitanje nije da li bi država trebalo da upravlja privredom, nego gde i kako bi trebalo da interveniše; 2. Države imaju monopol na političku moć i to im nameće posebnu odgovornost za efikasan rad. A, glavna je prepostavka ekonomije da su *resursi* oskudni – i to se odnosi i na državu i na privatni sektor. Zato bi *razvojna strategija* (što znači i institucionalizacija)⁸⁷ trebalo da polazi od *vizije transformacije* društva, od toga kakvo će ono biti za narednih deset do dvadeset godina. To, svakako, ne bi trebalo da bude kruti, definisani plan, već živi dokument koji se neprestano menja. Vizija bi morala imati i kvantitativne ciljeve. Tako u strategiju razvoja treba uključiti *transformaciju institucija*, smanjenje siromaštva, stvaranje novog socijalnog kapitala i novih sposobnosti, kao elemente procesa transformacije. Temeljno je, dakle, pitanje kako stvoriti takvu *razvojnu strategiju*? Po svojoj temeljnoj prepostavci i odrednicu, transformacija društva podrazumeva *participaciju* svih relevantnih sudsionika razvoja i njihovo partnerstvo i to na konsenzusnoj osnovi. Participacija prepostavlja otvorenost i sudelovanje poslovnog, javnog i civilnog sektora. Ona ne samo da ima veliku ulogu u stvaranju *socijalnog kapitala*, već i socijalne uključenosti i kohezije. „Participacija je nužna za jačanje motivisanosti, za promenu svesti, što su prepostavke da *razvoj* transformiše društvo.“⁸⁸ Važno je i da otvorenost zemlje bude u funkciji razvoja kao transformacije društva, a ne stvaranja dualne ekonomije i društva u kojem mogu postojati samo pojedinačni projekti koji podstiču razvoj. Strategija bi tako predstavljala fleksibilne „putokaze“ koji se stvaraju i menjaju učešće svih strana zainteresovanih za promene. Za takav razvoj potrebne su *ne samo* inicijative, već i strateške sposobnosti institucija (države, vlade) u osmišljavanju, koordiniranju i vođenju ovog složenog procesa. Jer, razvoj nije *tehničko* pitanje. Razvoj kao *transformacija društva* postaje, istovremeno, *javno dobro*. Fundamentalne razlike u ekonomskom razvoju između pojedinih zemalja su u razlikama *ekonomskih institucija*.⁸⁹ Tako su minijaturne pribaltičke zemlje (Belgija, Holandija, Danska) danas najuspešnije nove članice Evropske unije, dok minijaturne balkanske zemlje još *ne* mogu da ispune ekonomske i političke uslove za pridruženo članstvo.⁹⁰

⁸⁷ Dr Zoran Vidojević, „Institucionalni nered i reforme društva“, Institut društvenih nauka, *Tranzicija i institucije*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2002, str. 159.

⁸⁸ Stiglitz, 2002:165, citirano prema: Mirjana Dragičević, *Konceptualni okvir razmišljanja o budućem razvoju – Hrvatske*, (4) Razvojna strategija kao transformacija društva, str. 9.

⁸⁹ Daron Acemoglu, Johnson Simon, Robinson James A.: “Institutions as a Fundamental Cause of Long-Run Growth”, in *Handbook of Economic Growth*, 2005, ed. 1, vol. 1, ch. 6, pp. 385-472, Elsevier i www.ideas.repec.org/h/eee/grochp/1-06.html

⁹⁰ „Tek intenzivna uporedna proučavanja mogu odgonetnuti da li mala Švicarska konfederacija može svoj opstanak da zahvali samo spletu slučajnih sretnih okolnosti ili je u njenom političkom sistemu *sadržan recept* koji može biti spasonosan za slične male višenacionalne zemlje.“ „Zašto proučavamo političke sisteme. Glava I, str. 6., www.unibl.rs/sr/pf/sajt/doc/File/Glava%20I_Z...

Tako je, na primer, „ako je poduzeće u pokretu, bogatstvo se akumulira bez obzira što se događa *štednji*; ako poduzeće *spava*, bogatstvo *nestaje* što god štednja radila“.⁹¹

Da li je ovo kraj *neoliberalizma*, ekonomske filozofije koja je vladala svetom protekle tri decenije? Da li se država na velika vrata vraća regulisanju tržišta, koje je početkom 80-ih godina 20. stoljeća prepustila samom sebi u veri da će ono na najbolji način upravljati sobom? „Tvrdi se da osnovu celokupnog ljudskog društva i kulture čine ‘privredni odnosi’.“⁹² Pa, pitanje o uzrocima i posledicama u promenama društvenog života traži da mu se *drugačije* pridje.

Treba zameniti većinu uvoza domaćom proizvodnjom, unaprediti efikasnost i konkurentnost, osvajajući inostrana tržišta i odražavajući trgovinske prepreke niskima. To samo potvrđuje da bez valjanih, legitimnih i na znanju i stručnosti zasnovanih institucija, nije moguće postići progresivne društvene promene. A, za razvoj efikasnog institucionalnog poretku od izuzetne važnosti je poštovanje načela vladavine prava. Poštovanje ovog načela u ekonomskoj sferi znači, između ostalog, upućivanje jasnog signala ekonomskim akterima da će se na primeni novouspostavljenih formalnih pravila istrajati, s obzirom da je do krize došlo jer se za nju nije bilo adekvatno institucionalno pripremljeno. Institucionalizacijom se razvoj mora ponovno *otkrivati*, ne samo zbog ciljeva koji postaju znatno širi i složeniji, već zbog sveobuhvatne i dugoročne *trasformacije* privrede i društva. Samo *rast* zaposlenosti može dovesti do oporavka privrede i društva.

Bibliografija

1. Amartja K. Sen, *Razvoj kao sloboda*, Filip Višnjić, Beograd, 2002.
2. Danilo Šuković, „Institucije – ključna poluga reformi“, Institut društvenih nauka, *Tranzicija i institucije*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2002.
3. Daron Acemoglu, Johnson Simon, Robinson James A., *Institutions as a Fundamental Cause of Long – Run Growth*, in *Handbook of Economic Growth*, 2005, ed. 1, Vol. 1, ch 6, pp. 385-472, Elsevier www.ideas.repec.org/h/eee/grochp/1-06.html.
4. Deša Mlikotin Tomić, *Ekonomска analiza prava: razvoj i aktualnost*, Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu, Vol. 4, No. 1, Prosinac 2006.
5. Emilija Vukadin, „Institucionalne osnove tranzicije i globalizacije“, Prilozi projekta: Institucije pravne države u uslovima tranzicije, *Pravo, privreda i procesi integracije*, Pravni fakultet u Beogradu, Beograd, 2003.
6. Francis Fukuyama, *Gradjenje države – upravljanje i svetski poredak u dvadesetprvom veku*, Filip Višnjić, Beograd, 2007.

⁹¹ Paul A. Samuelson i William D. Nordhaus, *Ekonomija*, op. cit., str. 726.

⁹² Robert Štimler, *Privreda i pravo*, op. cit., str. 244.

7. Li Kuba i Džon Koking, *Metodologija izrade naučnog teksta*, CID, Podgorica i Romanov, Banja Luka, 2004.
8. Ljubica M. Zjalić, *Ljudski faktor i razvoj*, BMG, Beograd, 1996.
9. M. Mesarić, *Obris novog, socijalno pravednog, ekonomski učinkovitog i ekološki održivog modela*, Ekonomski pregled br. 57 (12)/2006.
10. Mary Douglas, *Kako institucije misle*, Samizdat B92, Beograd, 2001.
11. Mirjana Dragičević, *Konceptualni okvir o razmišljanju o budućem razvoju Hrvatske*, Serija članaka za nastavu, str. 9.
12. Paul A. Samuelson i William D. Nordhaus, *Ekonomija*, Mate, Zagreb, 2007.
13. Roman Rolan, *Život Tolstojev*, Matica srpska, Novi Sad, 1948.
14. Rudolf Štamljer, *Priroda i pravo – prema materijalističkom shvatanju istorije*, Službeni list SRJ, Beograd i CID, Podgorica, 2001.
15. Srđan Golubović, *Proces globalizacije i razvoj institucionalne infrastrukture u balkanskim zemljama u tranziciji*, www.komunikacija.org.rs/komunikacija/casopisi.
16. Veselin Drašković i Mimo Drašković, *Neoinstitucionalizam, neoliberalizam i globalna finansijska kriza*, Montenegrin Journal of Economics, No. 9. www.mnje.com/IX/023-032pdf.
17. Zašto proučavamo političke sisteme, Glava 1, www.unibl.rs.sr/ph/sajt/doc/File/Glava%20I_Z.
18. Zoran Vidojević, „Institucionalni nered i reforme društva“, Institut društvenih nauka, *Tranzicija i institucije*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2002.
19. www.ius.bg.ac.yu/prof/Materijali/vujdra/TREC. str. 9.
20. www.en.wikipedia.org/wiki/occams_razor

Dr. Ljubica M. Zjalić

INSTITUTIONALISATION AS A KEY FOR DEVELOPMENT OF ECONOMY AND SOCIETY

ABSTRACT

The paper examines institutionalisation as the contribution to upgrading of both economic and social development. This implies a "public system of rules", which defines agencies and positions with their rules and responsibilities, powers and immunities and the like. The distinction can be made between formal institutions, which determine the political system (government structure, civil rights, and administrative structure), economic structure (ownership rights, contracts) and informal institutions that determine informal norms of cultural values. The increase in the population welfare was the ultimate concern of development and hence, it was believed that economic growth would automatically ensure achievement of that goal. For a long time this had been the expression of a specific "obsession" with economic growth.

Disillusionment came about when development theoreticians shifted the focus of their attention from economic growth to employment, income distribution and poverty issues. This confirms that without sound, legitimate institutions, based on knowledge and professionalism, it is not possible to attain progressive social changes. Employment growth is the most reliable indicator of development.

Key words: institutionalisation, transformation of society, formal and informal institutions, market, economic growth, economic development, employment, income distribution.

PODSJEĆANJE NA KLASIK – GIOVANNI ARRIGHI: „DUGO DVADESETO STOLJEĆE”

(povodom nedavne autorove smrti)

Giovanni Arrighi, *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times*, Verso, London, 1994.

U knjizi *Dugo dvadeseto stoljeće: novac, moć i ishodišta našega vremena* (*The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times*, Verso, London, 1994., 416 str.), Arrighi usredotočuje svoju pozornost na ispitivanje sistemskih kapitalističkih ciklusa akumulacije: njihovu imanentnu logiku, uzajamni odnos novih i starih sila (elemenata sistemskog kontinuiteta i diskontinuiteta), te faktore hegemonijske konsolidacije.

Arrighi identificira rođenje modernog međudržavnog sistema u talijanskom kasnosrednjovjekovnom podsistemu država, kao pretečeg četiri glavne karakteristike suvremenog, kapitalističkog svijeta: impulsa za stjecanje profita ili akumulaciju kapitala, funkciranja „ravnoteže snaga”, „obrambeno-proizvodne industrije” (ratovanje i državno funkciranje, samoperpetuirajući sistem vojnog „kejnezijanizma” ili komercijalizirano nasilje), te razvijene mreže diplomacije (u početnoj fazi najčešće angažirane za prikupljanje informacija povezanih s robnom razmjenom i upravljanjem ravnotežom snaga, poduprтом „diplomacijom batine”).

Kroz cijelu knjigu Arrighi isprepliće analizu dvaju glavnih oblika širenja moći – „teritorijalizma” (koji teritorijalno širenje promatra kao centralni politički zadatak) i kapitalizma (koji teritorijalno širenje prvenstveno promatra kao potencijalni instrument za akumulaciju kapitala). Talijanski gradovi-države bili su prva ilustracija te nove kapitalističke logike, te su temeljili svoju moć na dominaciji trgovinskim tokovima, ili konkretno na svojem evropskom monopolu nad trgovinskom razmjenom s Indijom i Kinom (uz posredovanje islamskog svijeta). Ujedinjene nizozemske provincije, s težištem na jačanju svoje trgovačke pozicije umjesto na širenju kolonijalnih teritorija, drugi su jasan primjer te neteritorijalne kapitalističke logike (rani moderni merkantilizam).

Arrighi također odmah pojašnjava da te razlike nemaju *a priori* utjecaja na intenzitet prisile, kako to suviše jasno pokazuje povijest kapitalističkog nasilja. Nadalje, „kapitalistička i teritorijalistička logika moći nisu djelovale izolirano jedna od druge nego međusobno povezano (...) Uslijed toga

stvarni ishodi znatno odstupaju, čak dijametralno suprotno, od onoga što bi implicirala pojedina od tih logika uzeta apstraktно.” On to, nadalje, potvrđuje ističući da se najekspanzionističkim društvom pokazala kapitalistička Europa, a ne, primjerice, teritorijalistička Kina. Međutim, važno je napomenuti da su se nova teritorijalna otkrića i kolonijalna osvajanja zapadnoevropskih sila odvijala slijedom trgovačkih putova i u skladu s novonastalom logikom profita. Za uzvrat, ta osvajanja ojačala su i generalizirala samu logiku koja ih je potakla. Od svojega začetka, kapitalizam je gazio preko kostiju i duša milijuna „nižih” (tj. slabijih) ljudi. I samo moderno ropstvo bilo je proizvod iste kapitalističke logike koja je kasnije univerzalno kodificirala najamni radni odnos. Iako je ropstvo postojalo mnogo prije klasične antike, punu širinu i intenzitet doživjelo je u ranoj fazi kapitalizma koji je ropstvo u cijelosti integrirao u svoje procese akumulacije kapitala (npr. kroz triangularnu trgovinu robljem), u prvome redu kao način za nadoknađivanje pomanjkanja odgovarajuće radne snage u kolonijama. Arrighi ističe da se „najraniji počeci pokreta za slobodnu trgovinu iz devetnaestoga stoljeća mogu povezati s atlantskom trgovinom robljem” (str. 244).

On tvrdi da je to što Habsburgovci nisu priglili novi postsrednjovjekovni modernizam dovelo do relativno brzog odlaska Španjolske sa scene kao dominantne sile. Druga polovica 16. i prva polovica 17. stoljeća bili su obilježeni naglim porastom militarizacije i nasilnim odmjeravanjem snaga. Taj sistemski kaos doveo je do klasnih buna, kao i do vjerskih (ideoloških) trivenja, čitavoga niza vjerskih reformacija i restauracija. Westfalijskim mirom iz 1648. konačno je inauguirana „uređena međunarodna anarhija” zasnovana na međudržavnom „pravu”, relativnom državnom suverenitetu i ravnoteži snaga. Također su uspostavljene znatne trgovinske slobode mimo političkih granica. Upravo ta „reorganizacija političkog prostora u interesu akumulacije kapitala” prema mišljenju Arrighija označava rođenje kapitalizma kao svjetskog sistema. Za razliku od talijanskog sistema gradova-država koje su dobro funkcionirale kao regionalni podsistem u sklopu šireg srednjovjekovnog sistema, systemska borba 16. i 17. stoljeća (osobito Tridesetogodišnji rat) prisilila je evropske sile da racionaliziraju svoje odnose radi očuvanja zajedničkih klasnih interesa.

Budući da su kolonijalne „kasne pridošlice morale radikalno restrukturirati političku geografiju svjetske trgovine” (str. 49), oni su usvojili novu stratešku sintezu „teritorijalističkog” i „kapitalističkog” pristupa. Britanija, geografski zaštićena of autodestruktivnih kontinentalnih sukoba, kanalizirala je svoje resurse prema prekomorskim kolonijalnim osvajanjima i trgovini, te je relativno brzo ostvarila svjetsku premoć i uspostavila novi međudržavni sistem koji će postati poznat kao „slobodnotrgovinski imperializam”. Jedna od bitnih posljedica tog novog sistema bila je da su „u uvjetima slobodne trgovine i razmjene stradali milijuni Indijaca”, kako to usput napominje Arrighi (citirajući Polanyja).

Jedno od najvećih kršenja uspostavljenih vestfalijskih međudržavnih principa dogodilo se za vrijeme uspona ekspanzionističke napoleonske Francuske, kako izravnim napadom na državni suverenitet tako i ograničenjem trgovinskih i imovinskih prava. Arrighi opisuje kako je britansko predvodništvo pobjedničkog protunapoleonskog saveza, te kasnija obnova i nadogradnja vestfalijskoga sistema (formalizirana na Bečkom kongresu 1815. i kongresu u Aix-la-Chapelle 1818), potvrdilo i produbilo britansku hegemoniju nakon destabilizirajuće američke secesije, kao i Francuske revolucije.

Podsjećajući na Machiavellijeve Gramscijeve koncepte, Arrighi ističe „koalicijsku“ narav međunarodne hegemonije koja se temelji kako na prisili tako i na pristanku, te na sustavu država. Osim vođenja svijeta u svome smjeru, dominacija neke sile može se manifestirati u njezinoj sposobnosti da povuče „druge države na njezin put razvitka“ (str. 29). Upravo je to po njegovom mišljenju uveliko karakteriziralo britansku strategiju (npr. s njezinim jednostranim, samovoljnim uvođenjem neregulirane, „slobodne“ trgovine).

Pogotovo nakon gašenja otvoreno reakcionarne Svete alijanse („Metternichovog doba“), evropski savez kojim je dirigirala Britanija stupio je u prvi plan kao novi „sustav“ međunarodnoga upravljanja. Arrighi tvrdi da je britanska dominacija nad novim transkontinentalnim ekonomskim tržištima poduprla razvitak i izvoz liberalne kapitalističke ideologije u kojoj je konцепција „bogatstva nacija“ služila za legitimaciju svjetskog sistema u nastajanju koji je potkopavao stare nacionalne granice „nevidljivim instrumentima vladavine nad drugim suverenim državama“ (str. 56). Revolucionarna previranja dovele su u prvi plan obnovljeni interes za očuvanje zajedničkih interesa vladajućih. Međutim, „stvaranje dijelom teritorijalističke a dijelom kapitalističke imperijalne strukture u devetnaestome stoljeću (...) pokazuje da kreiranje i širenje kapitalističke svjetske ekonomije nije toliko uključivalo smjenu predmodernih imperijalnih težnji koliko njihov nastavak drugim, učinkovitijim sredstvima.“ (str. 58)

U kombinaciji sa sazrijevanjem Njemačke kao velike sile, koje je započelo 70-tih godina devetnaestoga stoljeća, pojavi Sjedinjenih Država – superiornih po veličini, resursima i potencijalima – snažno je destabilizirala postojeći „Pax Britannica“. Uglavnom su ta dva kontrahegemonijska izazova gurnula svijet u novu fazu sistemskog kaosa. Osobito je nova eksterno ekspanzionistička narav njemačkog imperijalizma dovele do krvavih ishoda u 20. stoljeću. Njemačka je zakasnila s ekspanzionističkim kolonijalnim apetitima, koje je u ranijim razdobljima već bila brutalno utažila Britanija (pretežno) u prekomorskim područjima, te Sjedinjene Države na kontinentu. Rođenje Sjedinjenih Država kao novoga hegemonona ne može se odvojiti od strašnoga genocida nad autohtonim američkim stanovništvom.

Sjedinjene Države dugo su držale vrata svojeg domaćeg tržišta zatvorena za strane proizvode, usredotočivši se na endogenu,

autocentričnu razvojnu strategiju. U potpunosti su se uključile u međunarodna zbivanja tek u Drugom svjetskom ratu (makar oprezno i nedosljedno), „predvodeći međudržavni sistem prema obnovi načela, normi i pravila vestfaliskog sistema, da bi potom nastavile upravljati i preuređivati sistem koji su obnovile“ (str. 65), zgrnuvši usput goleme ratne kredite. Slično kao i u slučaju postnapoleonske Britanije, hegemonistička sila postala je utjelovljenje općeg interesa. Ta objedinjujuća vizija dovela je do izgradnje institucija Bretton Woodsa, Općega sporazuma o trgovini i carinama (GATT), kao i međunarodnog dolarskog sistema. Osim tih inovacija (uključujući i kolosalan uspon i širenje golemih, vertikalno integriranih transnacionalnih korporacija), načelo apsolutnog državnog suvereniteta bilo je neformalno ograničeno tijekom hladnoratovskog razdoblja, što je bio glavni izvor američke političke legitimnosti u poslijeratnom razdoblju (osobito zato što su Sjedinjene Države bile jedina sila sposobna poraziti Sovjetski Savez), ali često i izgovor za globalno nasilno uvođenje kapitalističkih odnosa, što je dovelo do velikih sukoba i krize američke legitimnosti (pogotovo u 60-im i 70-im godinama dvadesetoga stoljeća). Nadalje, SAD su pokrenule regulatorni trend (kao odgovor na razdoblje britanske deregulacije), dok je Marshallov plan stvorio novu priliku za proširenje globalnih tržišta i preuređenje razvijenog svijeta na njihovu vlastitu sliku i priliku, pri čemu je nastanak vojnoindustrijskog kompleksa predstavljao novo sredstvo za održavanje i internalizaciju ekonomске potražnje. Vojnoindustrijski kompleks je za uzvrat pružao snažan poticaj agresivnoj američkoj vanjskoj politici.

U poslednjem dijelu knjige Arrighi se također bavi novim globalnim razvitkom – usponom neoliberalizma, premda mu možda ne posvećuje onu pažnju koju zasluzuje. Specifičnost „američkog“ sistema globalnog upravljanja je u tome što su SAD predvodile i regulatorni trend nakon Drugog svjetskog rata i neoliberalnu preobrazbu koja je proizišla iz sistemske krize 70-ih godina dvadesetoga stoljeća. Nadalje, moglo bi se teoretizirati (kao što to, čini se, potvrđuje čuveni argument Davida Harveya o „akumulaciji putem otimanja“ u *The New Imperialism*) da smo svjedoci povratka na izraženiju teritorijalističku politiku vodeće svjetske sile, što je djelomični „obrat“ prouzročen ratovima za resurse i usponom novih nekooperativnih režima.

Arrighi zaključuje svoj pregled sistemskih ciklusa akumulacije i svjetskog upravljanja, njihovih tendencija i protutendencija, analizom i spekulativnim prikazom uspona Japana i „azijskih tigrova“ (ali ne i Kine). On razmatra mogućnost razvijatka Japana u hegemonističku silu (popularna predodžba u ranim 90-im godinama dvadesetoga stoljeća) koja se nije ostvarila. Međutim, „pripadnost“ Japana dominantnoj trijadi (zajedno s SAD i EU) ukazuje na kontinuiranu ekonomsku snagu Japana, kao i na njegovu duboku integraciju u glavne svjetske političke i kulturne trendove (kao „počasni član Zapada“ – str. 353), što ga stavlja u povoljan položaj prema politički i društveno manje integriranoj Kini, koja je još u procesu

izgradnje snažnog i sveobuhvatnog sistema međunarodnih saveza (te se stoga ponekad čini „nepristrana” u tom kontekstu).

Arrighijev prikaz kapitalističkog razvijatka upečatljiv je ne samo zbog njegovog odličnog oslikavanja golemih i brzih sistemskih inovacija i promjena; on također oslikava temeljni kontinuitet njegova osnovnog poriva za ostvarivanje profita, te osnovne načine i pravila djelovanja. Međutim, Arrighi opetovano propituje granice njegova rasta, očito evocirajući Marxovu vjeru u promjenu i potencijal za prevladavanje postojećeg sistema. Arrighi upozorava: „nema razloga pretpostaviti da u sadašnjim, jednako kao i u prošlim hegemonским tranzicijama, ono što se u jednom trenutku čini malo vjerojatnim ili čak nezamislivim ne bi moglo postati vjerojatnim i vrlo realnim u nekom kasnijem trenutku, pod utjecajem eskalirajućega sistemskog kaosa” (str. 76). To je, u najmanju ruku, poziv na otvorenost i razmatranje, ako ne na akciju.

Mladen JAKOPOVIĆ

INTEGRACIJSKI PROCESI ZAPADNOG BALKANA U KONTEKSTU POLJSKIH INTERESA

Department of Analyses and Strategies, *The Western Balkans and European Integration-Perspectives and Implications*, Office of the Committee for European Integration, Centre of Eastern Studies and Central European Desk, Warsaw, 2008, p. 117.

Pitanje „od kakvog je interesa za Poljsku integracija Zapadnog Balkana u Evropsku uniju”, akcentovano je u uvodnom delu publikacije *Zapadni Balkan i Evropske Integracije*, objavljene u decembru 2008. godine. Podnaslov istoimene publikacije *Perspektive i Implikacije*, izraz je nastojanja grupe autora Odeljenja za analize i strategije (Kancelarije Odbora za evropske integracije u Varšavi), da na sistematičan i sveobuhvatan način, uz razumevanje istorijskog konteksta, prikažu zemlje Zapadnog Balkana na njihovom evropskom putu. U saradnji sa Centrom za Istočne studije, osnovanim u Varšavi 1990. godine, i zanimljive konstatacije, ova plejada autora kroz tri tematska poglavља analizira Zapadni Balkan, kao poseban izazov za EU ali i poljske interese, uz verovanje da će zemlje upravo ovog regiona biti naredna grupa zemalja članica EU u sledećoj deceniji.

U prvom poglavljju, težiste analize nalazi se na načinu angažovanja EU na sistematskoj transformaciji i sociopolitičkoj stabilizaciji regiona, s posebnim osvrtom na poslednju deceniju dvadesetog veka. Hronološkim razmatranjem smernica i instrumenata za Zapadni Balkan, autor Jan Muš (Jan Jakub Muš) nedvosmisleno iskazuje dugoročno opredeljenje Evropske unije za angažman na ovom prostoru, koji po svoj prilici dobija višedimenzionalni karakter.

Države ovog regiona: Albanija, Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Crna Gora, Makedonija i Srbija, obuhvaćene su Procesom stabilizacije i pridruživanja, koji prema mišljenju autora priprema čitav region Zapadnog Balkana za integraciju u EU, i kako Muš navodi „temelji se na četiri pravila: diferencijacija, uslovljavanje, dekoncentracija, decentralizacija”. Politici proširenja, koja se po mišljenju evropskih stručnjaka pokazala kao najefikasnije sredstvo Evropske unije, autor daje nesumnjivo pozitivan ton, potkrepljujući svoju percepciju podatkom da je ova ideja zabeležila najveću podršku upravo u Poljskoj, a najmanju u Austriji, Francuskoj, Nemačkoj i Velikoj Britaniji. No, autor ide korak dalje i opravdano se dotiče nezaobilazne dileme „zamora proširenja”, koji bi po njegovim rečima u kontekstu balkanskih država značio „opredeljenost za unutrašnju koheziju ili spoljašnje proširenje”. Odgovor pronalazi u balansu koji bi sjedinio unutrašnju koheziju i priglio sve beneficije proistekle iz proširenja. Kako autor naglašava da je reč o regionu koji predstavlja „poseban izazov za EU”, očekuje se i od same politike proširenja da pokaže snagu transformacije prema državama, čiji nivo unutrašnje stabilnosti nije još uvek na zavidnom nivou.

U opusu opsežnih analitičkih dela autora, čije se aktuelno interesovanje vezuje za savremen politički razvoj Bosne i Hercegovine, posebno mesto

zauzimaju publikacije *Multilateralna kooperacija u regionu i Finansijske implikacije Evropske politike susedstva*.

Drugo poglavlje knjige nudi realni pregled faktora koji značajno utiču na pridruživanje regionala, gde se u sedam potcelina analizira ostvaren napredak svake pojedinačne države regionala, ali i ključne barijere koje se pred njima postavljaju, prvenstveno zbog složenih problema tranzicije. Autori ovog poglavlja znalački objedinjuju svoje mišljenje u nekoliko činilaca koji postaju predmet uporedne analize: politička i ekonomska situacija u državi, dostignut nivo u procesu integracije, podrška javnog mnjenja, glavni izazovi i problemi sa kojima se države suočavaju, reforme različitih institucija, prava etničkih manjina, uz posebne naznake za pojedine države. U svojoj argumentovanoj analizi, autori ukazuju na pomalo inertan stav balkanskih zemalja na polju reformskih procesa, u prvom redu sociopolitičkih, prepoznajući u tome eventualni problem za prevazilaženje „balkanskog zamora”.

Makedonija i Hrvatska, kao trenutno jedine države sa statusom kandidata za članstvo, našle su se u fokusu ispitivanja Marte Cpale (Marta Szpala), koja na temelju svog profesionalnog iskustva smatra da nije moguće još uvek dati preliminarne ocene o okvirnom datumu prijema Hrvatske u članstvo EU, no, uprkos rastućem evroskepticizmu u Hrvatskoj, ona veruje u optimističan scenario u pogledu brzine prijema. Autorka koja se ovih dana bavi analizom uticaja globalne finansijske krize na Balkan, ne usuđuje se da predviđi ni termin makedonskog prijema u članstvo, primereno makedonskom stavu da bi uslovljavanje promena imena države, odvratilo građane umnogome od članstva.

Rangiranje država prema pomenutim faktorima usklađeno je sa mišljenjem autora da zemlje regionala treba posmatrati prema njihovoj spremnosti da pristupe EU, što odslikava učinak svake zemlje na tom polju, i samim tim, dostignut nivo u procesu integracije.

Najzad, sadržaj trećeg poglavlja svodi se na procenu efekata integracije Zapadnog Balkana, posmatrano kroz prizmu poljskih interesa. Uprkos tvrdnji da je prerano odrediti posledične učinke pridruživanja, autori ovog poglavlja razmatraju sedam sfera u kojima će se rezultati novog proširenja EU očitovati: političke i bezbednosne posledice, ekonomske posledice, poljoprivreda, migracije, energetska politika i finansijski aspekti proširenja.

U punoj integraciji Zapadnog Balkana u EU, autori nalaze priliku za iskupljenje iste za neefikasnost koju je pokazala na ovom prostoru 90-ih godina. Pridruživanje regionala, pored širenja zone bezbednosti i stabilnosti, utrće put mnogim promenama i rešavanju problema „geopolitičke praznine”, otvarajući perspektivu postepenog sjedinjavanja neintegrisanog dela evropskog kontinenta. U razmatranju brojnih posledica pridruživanja, posebna pažnja posvećena je rešavanju institucionalnih pitanja. Na tragu svojih studija, autori predviđaju da bi novi talas proširenja nametnuo potrebu revizije ugovora o EU i redefinisanje pravila odlučivanja, u cilju širenja oblasti odlučivanja kvalifikovanom većinom.

U razmatranju ekonomskih posledica proširenja, autori dolaze do zanimljivih konstatacija, prvenstvenim oslanjanjem na komparativna istraživanja o makroekonomskim indikatorima, koji ukazuju na nejedinstven ekonomski razvoj balkanskih zemalja, uz navođenje brojnih specifičnosti. Uočavajući nereciprocitet na polju ekonomske razmene na relaciji EU-Balkan, autori jasno stavljaju do znanja da „Zapadni Balkan nije glavno tržiste za robu iz EU, uključujući i Poljsku, zbog relativno malog broja stanovnika Zapadnog Balkana i niske kupovne moći”, ali isto tako podvlače važnost dalje ekonomske saradnje regiona sa EU, kao ključnim trgovinskim partnerom, racionalnim obrazlaganjem dobiti koje iz nje proizlaze.

Autori nisu skloni da demografski i migracioni potencijal zemalja ovog regiona prepoznaaju kao izazov koji bi mogao opteretiti tržište rada i socijalni integritet EU. Šta više, postoji realno očekivanje da će zemlje Zapadnog Balkana u predstojećem periodu, biti izložene povratku emigranata iz bivše Jugoslavije. Sliku o tome upotpunjuju brojnim statističkim pokazateljima, prema kojima populacija svih sedam zemalja regiona iznosi 4,77% populacije EU, a 61,98% populacije Poljske. Potom, pobija se pretpostavka, koja možda uliva strah, da su narodi jugoistočne Evrope skloni kretanju na zapad u meri u kojoj se predviđa, na osnovu čega se migracioni trendovi ovog regiona ne moraju okategorisati kao pretnja bezbednosti EU i Poljske, ali bi zato, kako se uočava, marginalizovane manjine Balkana, mogle predstavljati potencijalni rizik.

U daljim razmatranjima aktuelizira se problematika energetskog razvoja, uz racionalno isticanje da strateški značaj Balkana može biti adekvatno iskorišćen, i između ostalog uticati na snabdevanje Poljske različitim energetskim resursima, a finansijski aspekti pridruživanja, kako se uočava, nesumnjivo će doneti višestruke koristi svim stranama, uključujući i Poljsku. Akcenat je stavljen na način ublažavanja troškova od strane EU, koji preovlađuju u procesu integracije, ali se daju na uvid i koristi, koje od prijema u članstvo postaju značajnije.

Pre stupanja Poljske u članstvo EU 2004. godine, osnovne odgovornosti Kancelarije Odbora za evropske integracije (UKIE) bile su se priprema zemlje za članstvo, koordiniranja rada svih institucija uključenih u proces integracije, kao i rada na harmonizaciji propisa Poljske sa *aquis communautaireom*. Danas u njen domen delovanja ulazi: vrednovanje novih događaja, strategija, tendencija u EU, učešće u kreiranju i implementaciji evropskih zakona, priprema Poljske za predsedavanje Savetom EU, od prvog jula 2011. godine, kao i priprema brojnih analitičkih studija za potrebe formulisanja proevropske politike. Poslednji zadatak nametnuo je potrebu osnivanja Odjeljenja za analize i strategije u okviru UKIE čiji se istraživačko-analitički doprinos ne zadržava samo na Zapadnom Balkanu, te u njegovom sadržajnom opusu značajnu pažnju zavređuju i publikacije *The EU Strategy for the Baltic sea region* i *Treaty of Lisbon – Provisions, Evaluation, Implications*, objavljene takođe 2008. godine.

Kao što se da primetiti, publikacija *Zapadni Balkan i Evropske Integracije* rasvetljava problematiku integracijskih procesa na temeljan i ingeniozan način, i sagledavanjem kompleksnosti samog regiona koji protivureči jednostranom određenju, indirektno argumentuje potrebu ubrzanog hoda u Evropu. Lepeza mišljenja na koju se ova brošura oslanja, čine da analitička svojina Odeljenja za analize i strategije, postane korisno štivo za produbljivanje svesti o praktičnim implikacijama pridruživanja Zapadnog Balkana, kako za sam region, tako za EU i konačno Poljsku.

Nevena PROLOVIĆ

SAVREMENA DIPLOMATIJA

Prof. dr David Dašić, *Savremena diplomacija*, Multidisciplinarni centar za podsticanje integracionih procesa i harmonizaciju prava, Privredni savetnik d.o.o, Beograd, 2008, 529 str.

Prof. dr David Dašić nakon diplomiranja na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, magistrirao je i doktorirao na Pravnom fakultetu istog Univerziteta. Biran je za docenta, vanrednog i redovnog profesora. Predavao je Ekonomsku politiku na Pravnom fakultetu u Beogradu, Kragujevcu i Podgorici.

Bio je savetnik Predsedništva SFRJ, ambasador SR Jugoslavije u Brazilu, generalni konzul SFRJ u Njujorku i šef Trgovinske misije Crne Gore u Vašingtonu, a i predsednik jugoslovenskog dela Stalne komisije za korišćenje nuklearne energije u miroljubive svrhe pri SEV-u u Moskvi. U Saveznom ministarstvu obavljao je dužnosti zamenika šefa Sektora za ekonomsku bilateralu i pomoćnika šefa sektora za multilateralu, i to u zvanju ambasadora. Bio je član ili šef brojnih delegacija na multilateralnim pregovorima i razgovorima. U tom svojstvu držao je predavanja na više univerziteta u SAD i Brazilu i uzimao učešća na međunarodnim skupovima.

Nakon prestanka bavljenja diplomatijom predavao je Prinike ekonomike i Ekonomsku diplomatu na Pravnom fakultetu Univerziteta Union u Beogradu, Međunarodnu ekonomiju na Fakultetu za trgovinu i bankarstvo BK u Beogradu, Osnove diplomatijske i Savremenu diplomatu na Fakultetu humanističkih nauka u Novom Pazaru, departman u Beogradu, i, po pozivu, na drugim fakultetima u zemlji i okruženju. Bio je i dekan Fakulteta za menadžment malih i srednjih preduzeća u Beogradu.

Autor je brojnih objavljenih i drugih radova iz oblasti međunarodnih ekonomskih odnosa i diplomatijske. Među najnovije spadaju *Tržišna ekonomija*, 2001; *Diplomatija – ekonomski multilatera i bilateralna*, 2003; *Principi ekonomike*, 2005. i *Principi internacionalne ekonomije*, 2007. Kongresna biblioteka SAD sadrži pet njegovih knjiga, deset knjiga koje je recenzirao ili im bio redaktor i više knjiga u kojima su citirani njegovi radovi.

Član je Naučnog društva ekonomista Srbije, Forum za međunarodne odnose i Srpsko-američkog centra (koji je transformisan u Centar za nacionalnu strategiju) u Beogradu.

Prema Uvodnim napomenama autora (str. iii), knjiga je pisana pre svega sa intencijama da posluži kao nastavno sredstvo i literatura na visokoškolskim ustanovama sa nastavom diplomatijske i međunarodnih odnosa i da popuni postojeću prazninu u domaćoj literaturi.

Umesto predgovora, prezentirana su razmišljanja nobelovca Ive Andrića o diplomatijskoj i diplomatama (str. 1-3).

Ovo delo sastavljeno je iz tri dela. U prvom delu (str. 7-125) obrađuju se pojam diplomatiјe, organizacija spoljnih poslova, bilateralna i multilateralna diplomatiјa i diplomatska profesija, a posebna pažnja se poklanja međuzavisnosti diplomatiјe, prava, spoljne politike i diplomatama i sile u savremenim međunarodnim odnosima. Diplomatiјa se određuje kao „skup znanja, obdarenosti, sposobnosti i umešnosti u vođenju razgovora i pregovora o pitanjima spoljne politike subjekata međunarodnog prava, kao i vođenja aktivnosti u razvijanju međunarodnih odnosa“. Ona je „specifičan zanat (profesija) koji se uči, izučava i usavršava kao svaki drugi, veština koja se stiče vremenom, radom i iskustvom, za šta je potrebna i odgovarajuća prirodna obdarenost“ (str. 17).

Drugi deo (str. 129-232) posvećen je obradi oblicima savremenog diplomatskog opštenja: komuniciranje (obaveštavanje) unutar i izvan diplomatske službe, diplomatsko pregovaranje (razgovori i pregovori), diplomatsko lobiranje i zloupotrebe diplomatiјe u špijunske svrhe. Jedan od stavova autora je da „u realnom političkom životu savremenog sveta, pa samim tim i u obaveštajnom i diplomatskom poslu, ne postoji večiti neprijatelji ili prijatelji, večita mržnja ili ljubav – večiti su samo interesi. Sve političke vrednosti, osim interesa, podložne su stalnim promenama“ (str. 299).

U trećem delu (str. 269-426) obrađene su forme tradicionalne diplomatiјe (politička, samit, šatl, vojna, kulturno-informativna i saradnja sa dijasporom), a posebno najvažniji oblici nove diplomatiјe (regionalna, ekonomska, korporativna i globalna diplomatiјa). Istiće se da su danas autentični ekonomski interesi postali alfa i omega savremene diplomatiјe i međunarodnih odnosa u celini. Predviđa se da je „budućnost sveta ... na strani globalnih korporacija. One na svet gledaju kao na globalni prostor.“ Te korporacije su „ekonomska budućnost i Srbije i čitavog regiona zapadnog Balkana. A u 'korporativnoj' Srbiji će sve veći značaj i ulogu, pa i političku, imati korporativna diplomatiјa i korporativne diplome – novi profil diplomatiјe budućnosti“ (str. 379). Zaključuje se da će „spoljnopolička efikasnost pojedinačne nacionalne diplomatske službe direktno ... zavisiti od od stepena njene globalizovanosti, odnosno prilagođenosti globalnim promenama i trendovima“ (str. 426).

Umesto pogovora, prezentiraju se pojedini stavovi Ive Andrića koji se odnose na dodire sa strancima. Slede prilozi: Bečka konvencija o diplomatskim odnosima, Bečka konvencija o konzularnim odnosima i Zakon o spoljnim poslovima Srbije. Na kraju su spiskovi literature i veb-sajtova, vrlo pozitivne recenzije prof. dr Ljubiše S. Adamovića (Beograd), prof. dr Radovana Vukadinovića (Zagreb), prof. dr Čedomira Strbca (Beograd) i dr Đorđa Lopičića (Beograd), lista skraćenica i beleška o autoru (str. 427-501).

Autor iznosi pojedina sopstvena iskustva i saznanja koja je stekao za vreme višegodišnje diplomatske službe (koja je ukratko prikazana u fusnosti broj 1 ovog prikaza), i to – kao i ostale sadržinske elemente knjige

- vrlo tečnim i jasnim stilom izražavanja. Iznesene ocene su zasnovane na argumentima, podacima i činjeničnoj gradi. U stvaranju knjige korišćena je referentna klasična i savremena strana i domaća literatura, značajni veb-sajtovi, a i adekvatni i prilagođeni elementi iz autorovih prethodno objavljenih radova. U knjizi se pozivaju čitaoci da iznose kritička zapažanja, koja će sa najvećom pažnjom i zahvalnošću biti uzeta u obzir u toku pripreme narednog izdanja ove knjige. Jedna od takvih sugestija mogla bi se sastojati u sastavljanju stvarnog i imenskog registra, koji bi omogućili čitaocima lakše snalaženje u okviru ovog vrlo atraktivnog i vrednog dela koje će biti korisno ne samo studentima diplomacije i međunarodnih odnosa, već i predavačima, kreatorima spoljne politike, onima koji učestvuju u njenom sprovođenju, a i ljudima koji imaju interesa za nju iz drugih razloga.

Zlatko ISAKOVIĆ

HAJDE DA RAZGOVARAMO O NATO

U organizaciji Centra za evroatlantske studije, 29. januara 2010. godine, u beogradskom Medija centru, održana je konferencija *Hajde da razgovaramo o NATO*. Cilj konferencije bio je da se sagledaju stavovi u kontekstu političkih polarizacija u Srbiji kada je u pitanju njen moguće priključenje Severno-atlantskom savezu (*North Atlantic Treaty Organisation – NATO*), odnosno da se razmotre prednosti koje pruža članstvo u NATO kada su u pitanju bezbednosne i političke dileme. Isto tako, konferencija je trebalo da otvorи ozbiljniju diskusiju o globalnom problemu humanitarnih intervencija. Posebna svrha konferencije bila je da se po prvi put suoče predstavnici NATO sa predstnikom žrtava NATO bombardovanja.

Konferenciju je otvorila i moderirala Jelena Milić, direktorka Centra za evroatlantske studije, naglašavajući da su članice NATO najsnažnije i najstabilnije zemlje sveta, ali da ulazak Srbije u ovu organizaciju ne zavisi samo od njenih političkih interesa, već i od novih bezbednosnih dilema i promena u samom NATO. Takođe, ona je istakla da cilj ove konferencije nije da započne kampanju koja treba da odgovori na pitanje da li Srbija treba ili ne treba da se priključi NATO, već da pruži što više informacija o NATO i promenama koje se događaju unutar ove organizacije.

Žanka Stojanović, čiji je sin bio žrtva NATO bombardovanja Radio-televizije Srbije (RTS), istakla je da ne postoji saradnja vlasti u Republici Srbiji i NATO u prikupljanju informacija o bombardovanju Savezne Republike Jugoslavije (SRJ) 1999. godine, čime bi se omogućilo stvaranje jasne slike o odgovornostima obe strane u tom sukobu. Ona je iznela svoj stav da bi ulazak Srbije u NATO omogućio reformu nelustriranih bezbednosnih i obaveštajnih struktura u Srbiji. Ovaj stav g-đe Stojanović izazvao je niz podeljenih mišljenja porodica žrtava NATO bombardovanja u medijima nakon konferencije.

Pored Žanke Stojanović, učesnici konferencije, odnosno govornici, bili su, sa jedne strane, predstavnici ključnih međunarodnih aktera – NATO, EU i SAD, a sa druge, predstavnici akademske zajednice i nevladinih organizacija. Iako je pozvan veći broj poslanika u Narodnoj skupštini Republike Srbije, diskusiji je prisustvovao samo g-din Vlajko Senić u ime stranke G17 plus, dok predstavnici Vlade odnosno državne uprave nisu uzeli učešće.

Predstavnici pomenutih multilateralnih i bilateralnih aktera prezentirali su zvanične stavove svojih institucija. Despina Afentouli, regionalna koordinatorka za Evroaziju NATO odeljenja za javnu diplomaciju, istakla je da je NATO vremenom od statične prerastao u aktivnu organizaciju, a najvažnija tačka aktivnosti ove organizacije je pronalaženje puteva za saradnju sa drugim organizacijama i drugim državama, pre svega sa zemljama bivšeg Sovjetskog Saveza, uključujući Rusiju, kao i sa zemljama Jugoistočne Azije. Ona je ukazala da se u NATO razmišlja o novom strateškom konceptu i da određene zamisli postoje, ali da je neophodno njihovo detaljnije oblikovanje. Suštinski, novi strateški koncept NATO treba da bude oblikovan shodno sadašnjim bezbednosnim izazovima, ali i u skladu sa izazovima koji stoje pred NATO u budućnosti. Jan Vlkovski (Jan Vlkovský), iz političkog odeljenja ambasade Republike Češke u Beogradu, koja je kontakt ambasada NATO u Beogradu, njavio je veće angažovanje NATO na polju javne diplomacije u narednom periodu i ukazao da u aktivnosti NATO spada pružanje informacija, saradnja sa nevladinim organizacijama i organizacija seminara, okruglih stolova i konferencijskih sastanaka. Tomas Njoki (Thomas Gnocchi), šef političkog sektora Delegacije Evropske komisije u Srbiji, istakao je da se bezbednosna i odbrambena politika Evropske unije (EU) ne odvija u vakuumu, već da predstavlja sastavni deo širih političkih kretanja. Rešavanje određenih problema uvek je (i) političko pitanje, a neophodna je bolja konsolidacija političke i vojne strategije EU. Upravo uspostavljanje funkcije visokog predstavnika za zajedničku spoljnu i bezbednosnu politiku EU, koji je od stupanja na snagu Lisabonskog ugovora ujedno i potpredsednik Evropske komisije, predstavlja važnu promenu u domenu bezbednosne politike EU. Debora Menuti (Deborah Mennuti), šef političke sekциje ambasade Sjedinjenih Američkih Država (SAD) u Beogradu, ukazala je da slobodno tržište, poštovanje ljudskih prava i demokratske institucije predstavljaju preduslove za članstvo u NATO, ali da se pitanje članstva Srbije u NATO ne odnosi samo na njenu uključenost u neku vojnu organizaciju, već prevashodno na to kako će Srbija izvršiti reformu bezbednosnog sektora. Ona je istakla da nije tajna da bi SAD volele da vide Srbiju u NATO, ali da je ipak na Srbiji da donese odluku o tome.

Profesor Miroslav Hadžić, predsednik Upravnog odbora Centra za civilno-vojne odnose, naglasio je da Srbija kao država nema jasan stav kada su u pitanju vojne integracije, pa je zato neophodan javni dijalog i konsultovanje političkih krugova sa akademskim institucijama, čime bi se omogućila jasnija definicija bezbednosne politike i bezbednosnih potreba. Prof. dr Dragana Dulić, sa Fakulteta za bezbednost Univerziteta u Beogradu, ukazala je da je nakon kraja hladnog rata došlo do pojave većeg broja malih ratova, mahom u „urušenim“ državama, kao i da se vremenom pokazalo da Ujedinjene nacije (UN) nisu uvek u stanju da na efektivan način sprovedu humanitarne operacije. Tim se otvorio prostor da savezi poput NATO efektivno sprovode ovu vrstu operacija sa ciljem sprečavanja humanitarnih katastrofa i stradanja civilnog stanovništva.

Milan Jovanović, direktor Forum za bezbednost i demokratiju, ukazao je da postoji neobjektivno predstavljanje mišljenja javnog mnjenja u Srbiji kada je u pitanju njeno moguće članstvo u NATO, dok, sa druge strane, ne postoji ukazivanje na stratešku vezu između EU i NATO. Jovanović je zaključio da vojna neutralnost iziskuje velike ekonomske napore, dok u okviru NATO postoje razni načini za iskazivanje mišljenja zemalja članica i zauzimanje neutralnog stava po pojedinim pitanjima. Milan Karagaća, iz Forum za međunarodne odnose Evropskog pokreta u Srbiji, naglasio je da ni najveće zemlje nemaju u XXI veku kapacitete da se same suprotstave globalnim izazovima, pa je i za Srbiju najbolja ona opcija koja podrazumeva saradnju sa susedima i zemljama u regionu. Karagaća smatra i da promene koje su nastale nakon završetka hladnog rata i raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, kao i položaj Srbije, isključuju neutralnost kao opciju, a eventualno nepristupanje Srbije NATO moglo bi da dovede do pojačavanja tenzija u regionu.

Tokom konferencije bilo je dovoljno vremena za diskusiju, u kojoj su, pored pristalica priključenja Srbije u NATO, učestvovali i zagovornici drugaćeg mišljenja, kao akademik prof. Svetozar Stojanović, jedan od potpisnika skorašnje inicijative 200 javnih ličnosti za pokretanje rasprave o članstvu u NATO i raspisivanju referendumu o tom pitanju.

U prvom krugu diskusije učesnici su, pored ostalog, razmatrali pitanja vezana za suverenitet država koje su članice NATO. Jedan od zaključaka bio je da su politička volja i opredeljenost važni preduslovi za priključenje Srbije organizaciji poput NATO. Takođe, naglašena je neophodnost informisanosti društva, uspostavljanja javnog dijaloga i analize argumenata „za“ i „protiv“ članstva u NATO, koji bi bili osnov i prethodnica mogućeg referendumu o pristupanju Srbije ovoj organizaciji. Između ostalih, Ivan Vejvoda, direktor Balkanskog fonda za demokratiju, skrenuo je pažnju na poboljšanje odnosa NATO – Rusija, a Svetlana Đurđević-Lukić sa Instituta za međunarodnu politiku i privredu, na potrebu angažovanja Srbije u Evropskoj spoljnoj i bezbednosnoj politici.

U završnoj diskusiji je naglašeno da je u poslednjem periodu primetno jačanje civilnog sektora u Srbiji za šta su, prema mišljenju nekih učesnika, zasluzne nevladine organizacije. Takođe, ukazano je i na povezanost prijema u EU sa priključenjem NATO, mada su prisutni predstavnici EU i NATO izneli zvaničan stav da članstvo u NATO nije uslov za pristupanje EU.

Zatvarajući konferenciju Jelena Milić je istakla da će u narednom periodu Centar za evroatlantske studije više pažnje posvetiti analizi pojedinačnih pitanja koja su ovom prilikom otvorena.

Aleksandar JAZIĆ

ENERGETIKA U JUGOISTOČNOJ EVROPI

U Beogradu je, 19. oktobra 2009. godine, u organizaciji Centra za međunarodne i bezbednosne poslove, održan treći okrugli stol pod nazivom „Energetika u jugoistočnoj Evropi”. Ovaj okrugli stol bio je posvećen ekonomskim odnosima i odnosima na polju energetike između zemalja jugoistočne Evrope i Rusije. Takođe, cilj je bio i da se razmotre naftna i gasna politika, energetska stabilnost i energetska bezbednost u jugoistočnoj Evropi.

Uvodnu reč imao je dr Dušan Reljić, viši naučni istraživač Nemačkog instituta za međunarodnu politiku i bezbednost, koji je govorio o povratku Rusije na Zapadni Balkan i istakao da postoje tri stuba uticaja Rusije u jugoistočnoj Evropi, kao što su pravo veta u Savetu bezbednosti Ujedinjenih nacija, istorijska povezanost sa određenim narodima i državama u jugoistočnoj Evropi i privredni značaj Rusije u jugoistočnoj Evropi.

Moderator okruglog stola bio je Milan Simurdić, predsednik Foruma za međunarodne odnose Evropskog pokreta u Srbiji.

U prvom delu okruglog stola prvi izlagač dr Pavel Baev, profesor-istraživač Međunarodnog instituta za istraživanje mira iz Oslo, ukazao je da nema sumnje da Rusija želi da smanji zavisnost od Ukrajine kada je tranzit gasa u pitanju i da to nastoji da ostvari putem izgradnje „Južnog toka”, „Plavog toka” i „Severnog toka”, ali i da projekat „Nabuko” utiče na umanjivanje značaja Ukrajine u domenu tranzita gasa. Time bi Turska na evropskoj gasno-političkoj mapi postala jedan od glavnih faktora, pa izgleda da je za zemlje jugoistočne Evrope ipak bolje rešenje Ukrajina, jer bi i Turska bila sklona da izvuče maksimum ekonomskih i političkih dobitaka iz ovakve situacije. Dr Andreas Deak, direktor istraživanja Centralnoevropskog univerziteta Centra za studije proširenja Evropske unije (EU) iz Mađarske, istakao je da sve zemlje Balkana opterećuje spora administracija, loš proces privatizacije i nemogućnost povećanja energetske potražnje, što sve zajedno doprinosi da balkanske zemlje nemaju dobru energetsку politiku, poslovanje nije racionalno, odnosno nije moguće ostvarivanje maksimalnog profita na tržištu. Dr Igor Tomberg, rukovodilac Centra istraživanja energetike i transporta Instituta za istočne studije Ruske akademije nauka, zaključio je da je sigurnost potražnje ključna za Rusiju, a da je nivo potražnje iz EU neizvestan, pa ni Rusija nije sigurna po pitanju investicija u svoj energetski sektor, jer uvek postoji očekivanje da se investicije na kraju isplate, što u velikoj meri utiče na sigurnost snabdevanja.

Drugi deo okruglog stola započeo je izlaganjem Nataše Hroneske, istraživača Laboratorije za analitičko razmišljanje (*Analytica Thinking Laboratory*) iz Skoplja, koja je ukazala da u Bivšoj Jugoslovenskoj Republici Makedoniji (BJRM) od devedesetih godina prošlog veka nema investicija u energetskom sektoru, što ovu zemlju čini zavisnom od uvoza energenata i električne energije. Zato se BJRM oslanja na ugalj

i na hidroenergiju koju koristi za proizvodnju električne energije, čime može da zadovolji samo 18% svojih potreba za električnom energijom, a kao moguće rešenje za ove probleme istakla je obnovljive izvore energije. Milan Simurdić, predsednik Foruma za međunarodne odnose Evropskog pokreta u Srbiji, naznačio je da aktuelnu rusku energetsku politiku na Balkanu olicava projekat gasovoda Južni tok i želja Rusije da se što više zemalja priključi na ovaj gasovod. Očigledno je da Balkan ima prevashodnu tranzitnu funkciju, ne samo za Rusiju, već i za EU, jer Rusija želi da smanji tranzitnu zavisnost od Ukrajine, dok EU nastoji da smanji zavisnost od ruskog gasa, pa je ovo nadmetanje u stvari takmičenje dva projekta, odnosno „Južnog toka“ i „Nabuka“. Aleksandar Kovačević, Savetnik za energetiku Oksfordskog instituta za studije energetike, zaključio je da postoji osam suštinskih problema u vezi sa energijom u jugoistočnoj Evropi: pitanje kapaciteta snabdevanja, neophodnost reforme tržišta, energetska bezbednost, energetska efikasnost, zaštita životne sredine i klimatske promene, energetsko siromaštvo i neophodnost izgradnje tranzicionih puteva nafte i gasa u ovom regionu.

Aleksandar JAZIĆ

GOVOR BORISA TADIĆA, PREDSELDNIKA REPUBLIKE SRBIJE NA PROSLAVI DVADESETOGODIŠNICE PADA BERLINSKOG ZIDA

(Beograd, 7. novembar 2009)

Poštovani građani, vaše Ekselencije, dame i gospodo,

Pre dvadeset godina, 9. novembra 1989. godine, pao je Berlinski zid – simbol svih podela ljudi i porodica, simbol sukoba političkih uticaja na evropskom kontinentu, u drugoj polovini prošlog veka.

Pad Berlinskog zida predstavlja stvarni politički kraj XX veka, u kome su ideoološki sukobi i ratna razaranja doveli u pitanje, ne samo budućnost Evrope, već i opstanak čovečanstva. I zato dan kada je pao Berlinski zid nije označio samo novi početak u velikoj nemačkoj istoriji, već je učinio mogućim ostvarenje vizije i nove strateške dimenzije evropskog ujedinjenja, političkog i mirovnog projekta, koji nema uporednika u novijoj istoriji sveta.

Stoga je pad Berlinskog zida toliko veliki i značajan događaj u našoj zajedničkoj povesti da se nije mogao dogoditi samo u tom jednom danu, niti samo voljom političkih savremenika: Mihaila Gorbačova, Džordža Buša starijeg i Helmuta Kola.

Skoro četvrt veka ranije jedan drugi čovek, Džon Kenedi, izgovorio je čuvenu rečenicu, koja je u međuvremenu postala svojevrsni politički spomenik: *"Ich bin ein Berliner"*, poistovećujući se sa čovekom-pojedincem, žrtvom razorne nacističke politike i novih pretećih ideologija.

U godinama koje su prethodile danu koji obeležavamo, milioni ljudi su čvrsto odlučili da povrate svoja suverena demokratska prava i prelaskom preko linije neslobode odbace stege, koje su im nametnuli hladni rat i totalitarni režimi. Pred višedecenijskim talasom svih tih milionskih pojedinačnih odluka Berlinski zid je morao pasti.

Građani Berlina su te noći krenuli jedni prema drugima, baš kao i evropski narodi privučeni idejom mira, slobode, demokratije, otvorenog tržišta i uzajamne solidarnosti.

Međutim, u tom zajedničkom trenutku uzleta evropske civilizacije na prostoru bivše Jugoslavije došlo je do ubrzanog sloma osnovnih vrednosti i novih tragičnih sukoba.

Narodi zapadnog Balkana kretali su se u obrnutom istorijskom smeru: od ujedinjenja ka podelama i stvaranju novih nacionalnih država, od vladavine prava ka bezakonju, od mira ka ratu, podižući nove zidove i uspostavlajući jednodecenijsku izolaciju.

Srbija je 5. oktobra 2000. godine srušila novonastale „berlinske zidove”, koje je podigla razorna politka jednog nedemokratskog režima tokom 90-ih godina, odvajajući nas od čitavog sveta. Danas, našim građanima predstoji uklanjanje još jednog zida u veoma bliskoj budućnosti, koji im je onemogućavao da se slobodno kreću i prisiljavao ih na dugo, ponižavajuće čekanje viza u redovima pred stranim ambasadama.

Čitav zapadni Balkan porušiće sve svoje „berlinske zidove”, tek onda kada sve zemlje našeg regiona postanu punopravne članice Evropske unije, a proces ujedinjenja Evrope biće u tom istorijskom trenutku do kraja zaokružen. Tek tada će dan kome smo svi posvećeni 9. novembar 1989. godine, dobiti svoj puni smisao i političku dimenziju.

Što se Srbije tiče, članstvo u Evropskoj uniji naš je centralni strategijski cilj, a savremena, ujedinjena Nemačka u ostvarenju tog cilja ima posebnu ulogu. Hrabrošću i predanošću građana Nemačke ostvaren je istorijski san o ujedinjenju, a vizija jedinstvene Evrope i dalje živi. Nama je podrška prijateljske Nemačke na evropskom putu od neprocenjive važnosti, a jaka i stabilna Srbija, članica Evropske unije, biće zalog boljeg života njenih građana, ali i temelj stabilnosti zapadnog Balkana, što predstavlja i zajednički evropski interes.

Hvala na pažnji.

UPUTSTVA ZA SARADNIKE

Međunarodna politika je tromesečnik koji izlazi u januaru, aprilu, julu i oktobru svake godine.

Časopis objavljuje recenzirane autorske priloge i prikaze skupova i knjiga iz oblasti međunarodnih odnosa, spoljne politike, međunarodnog javnog prava i međunarodne ekonomije.

Uslov za uzimanje u razmatranje priloga je da budu pripremljeni u skladu sa sledećim uputstvima.

I - Uputstvo za pisanje članaka

1. Autorski prilozi (članci) ne treba da sadrže više od 4 500 reči odnosno do 32 000 znakova sa razmacima.
2. Članke pisati korišćenjem fonta *Times New Roman*, veličine 12, sa brojevima stranica u donjem desnom uglu.
3. Ispod naslova teksta stoji ime i prezime autora članka (i eventualna titula), naziv institucije u kojoj je zaposlen i njeno sedište, kao i lična adresa autora za korespondenciju (poštanska/institucionalna ili elektronska). Ovi podaci se navode u *Italic-u*.
4. Ukoliko autor ima želju da ukaže čitaocima da pojedini pogledi izneti u članku odražavaju njegov lični stav, a ne institucije u kojoj je zaposlen, neophodno je da na kraju naslova teksta stavi posebnu fusnotu sa simbolom * u kojoj će to posebno napomenuti.
5. Apstrakt se prilaže i na srpskom i na engleskom jeziku i u njemu autor treba da ukaže na najbitnije hipoteze na kojima rad počiva. Apstrakt treba da sadrži do 120 reči, a ispod njega autor navodi do 12 ključnih reči.
6. Latinske, starogrčke i druge ne-engleske reči i izrazi u tekstu navode se u *italic-u* (npr. *status quo, a priori, de facto, acquis communautaire*, itd.).
7. U tekstu moraju biti data puna imena, nikako inicijali. Strano ime i prezime treba pisati u srpskoj transkripciji, s tim što se prilikom prvog pominjanja u tekstu mora navesti kako glase u originalu, i to u zagradi posle srpske transkripcije.
8. Fusnote je neophodno pisati na dnu strane (opcija *Footnote*), a oznake za fusnote stavljati isključivo na kraju rečenice.

Podatke o navedenoj bibliografskoj jedinici u fusnotama treba navesti u skladu sa sledećim sugestijama:

a) Monografije

Puno ime i prezime autora, naslov monografije (u *Italic-u*), naziv izdavača, mesto izdavanja, godina izdanja, str. ukoliko se navodi jedna ili više strana izvora na srpskom jeziku, odnosno p. ukoliko se citira jedna strana izvora na engleskom ili pp. ukoliko se citira više stranica. Ukoliko se navodi više stranica koristi se srednja crta bez razmaka pre i posle (npr. str. 123–245; pp. 22–50).

Kada se navodi zbornik radova na srpskom jeziku koji je priredila jedna osoba, stavlja se (ur.) ili (prir.) sa tačkom u oba slučaja. Sa druge strane, kada se radi o više urednika monografije na srpskom jeziku stavlja se (urs), bez tačke.

Kada se navodi priređeni zbornik radova na engleskom jeziku koji je priredilo više priređivača, iza imena priređivača se u zagradama stavlja (eds), bez tačke. Ako se radi o jednom priređivaču, stavlja se (ed.), sa tačkom.

Primeri:

Džon Rols, *Pravo naroda*, Alexandria Press i Nova srpska politička misao, Beograd, 2003, str. 107.

John Gillingham, *European Integration 1950–2003*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, p. 221.

Duško Lopandić (ed.), *Regional initiatives in Southeast Europe: multilateral cooperation programs in the Balkans*, Institute of International Politics and Economics, Belgrade, 2001, pp. 24–32.

Theodor Winkler, Brana Marković, Predrag Simić & Ognjen Pribićević (eds), *European Integration and the Balkans*, Center for South Eastern European Studies, Belgrade & Geneva Centre for the Democratic Control of the Armed Forces, Geneve, 2002, pp. 234–7.

b) Članci u naučnim časopisima

Puno ime i prezime autora, naslov teksta (pod znacima navoda), naziv časopisa (u *Italic-u*), broj toma, broj izdanja, str. (ili pp.) od-do. Brojevi stranica se odvajaju srednjom crticom (-), bez razmaka. Ukoliko su neki podaci nepotpuni neophodno je to i naglasiti.

Primer:

Michael Levi, "The Organisation of Serious Crimes", in: Mike Maguire, Rod Morgan & Robert Reiner (eds), *The Oxford Handbook of Criminology*, Oxford University Press, Oxford, 2003, pp. 878–84. (pp. 878–9 ili p. 878).

Robert J. Bunker & John. R. Sullivan, "Cartel Evolution: Potentials and Consequences", *Transnational Organized Crime*, vol. 4, no. 2, Summer 1998, pp. 55–76.

c) Članci u dnevnim novinama i časopisima

Navesti ime autora (ili inicijale ukoliko su samo oni navedeni), naslov članka – pod znacima navoda, ime novine ili časopisa (u *Italic-u*) datum – napisan arapskim brojevima, broj strane/stranica.

Primer:

John Gapper, "Investor votes should count", *The Financial Times*, 17 April 2006, p. 9.

d) Navođenje dokumenata

Navesti naziv dokumenta (pod znacima navoda), član, tačku ili stav na koji se autor poziva, časopis ili službeno glasilo u kome je dokument objavljen (u *italic-u*, broj toma, broj izdanja, mesto i godinu izdanja).

Primer:

"Resolution 1244 (1999)", Security Council of the United Nations, 10 June 1999.

„Statut Autonomne Pokrajine Vojvodine”, *Službeni list APV*, br. 17/91, Novi Sad, 18. jun 1991, str. 1-14.

e) Navođenje izvora sa Interneta

Ime autora, naziv dela ili članka, puna Internet adresa koja omogućava da se do navedenog izvora dođe ukucavanjem navedene adrese, datum pristupanja stranici na Internetu, broj strane (ukoliko postoji i ako je prilog objavljen u PDF-u).

Primer:

Maureen Lewis, *Who is Paying for Health Care in Eastern Europe and Central Asia?*, IBRD & World Bank, Washington D.C, 2000, Internet,
[http://Inweb18.worldbank.org/eca/eca.nsf/Attachments/Who+is+Payin+g+for+Health+Care+in+Eastern+Europe+and+Central+Asia/\\$File/Who+i+s+Paying+text.pdf](http://Inweb18.worldbank.org/eca/eca.nsf/Attachments/Who+is+Payin+g+for+Health+Care+in+Eastern+Europe+and+Central+Asia/$File/Who+i+s+Paying+text.pdf), 14/09/2004, p. 3.

f) Ponavljanje ranije navedenih izvora

Kada se pozivamo na izvor koji je već ranije navođen u tekstu posle drugih fusnota, obavezno treba staviti ime i prezime autora, naslov izvora, zatim op. cit. I na kraju broj strane (npr. Michael Levi, "The Organisation of Serious Crimes", op. cit., p. 879). Ibid. ili ibidem koristiti isključivo pri navođenju izvora navedenog u prethodnoj fusnoti, uz naznaku broja strane/stranica, ukoliko je novi navod iz tog izvora (npr. Ibid., str. 11).

9. Na kraju članka prilaže se bibliografija koja treba da sadrži sve izvore i literaturu navođene u tekstu, a u formi kakva je navedena u uputstvu za fusnote. Jedina razlika je što se u bibliografiji obavezno navodi prvo prezime pa ime autora citiranog rada, i celokupna bibliografija se organizuje prema abecednom redosledu pocetnog imena navođenih autora (ili naziva korišćenih dokumenata).

II – Uputstvo za pisanje prikaza knjiga i skupova

1. Prikazi skupova i knjiga ne smeju biti duži od dve i po stranice Word formata (pro red *single*), odnosno ne smeju sadržati više od 1.200 reči (8.800 znakova sa razmacima).
2. Na početku prikaza se navode bibliografske odrednice knjige u skladu sa pravilima koja su navedena za navođenje monografija u fusnotama, s tim što na kraju treba navesti ukupan broj stranica (npr. 345 str; p. 345).
3. Prikazi knjiga i skupova ne smeju sadržati fusnote, dok se sve eventualne napomene mogu navesti u zagradi.
4. Autor može navesti i nadnaslov prikaza knjige ili skupa velikim slovima – veličina slova 14, što je podložno izmenama od strane redakcije časopisa.
5. Veličina slova, font i poravnjanje teksta treba da budu u skladu sa ranije navedenim sugestijama za pisanje članaka.
6. Na kraju prikaza se navodi puno ime i prezime autora u *Italic-u*, s tim što se prezime u celini piše velikim slovima (npr. Žaklina NOVIČIĆ).

* * *

Svi prilozi se dostavljaju dr Dragana Đukanoviću, glavnom i odgovornom uredniku *Međunarodne politike* na adresu: Institut za međunarodnu politiku i privrednu, Makedonska 25, 11000 Beograd, ili na e-mail: dragandjuk@yahoo.com.

Rukopisi se ne vraćaju.

Uredništvo

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Народна библиотека Србије, Београд

UDK 327

MEĐUNARODNA POLITIKA – glavni i
odgovorni urednik Dragan Đukanović. – God.
1, br. 1 (1950) –. – Beograd : Institut za
međunarodnu politiku i privrednu, 1950–. –
24 cm

Tromesečno

ISSN 0543-3657 = Međunarodna politika

COBISS.SR-ID 3092482

Primaoci časopisa

MEĐUNARODNA POLITIKA

U zemlji

- diplomatska predstavništva stranih zemalja u Srbiji,
- strana dopisništva novinskih i televizijskih kuća i agencija,
- organi vlasti, vojne institucije, političke partije,
- privredne organizacije i ustanove, banke, komore i instituti i preduzeća,
- univerziteti, instituti i biblioteke,
- izdavačke organizacije, javni mediji,
- istaknute ličnosti iz oblasti politike, naučne, privredne i kulturne delatnosti.

U inostranstvu

- diplomatska, privredna i kulturna predstavništva Srbije u svetu,
- parlamenti i vlade zemalja na svim kontinentima,
- direkcije značajnih političkih parlamentarnih partija u svetu,
- sve veće globalne i regionalne međunarodne organizacije (UN, EU, OEBS, UNESCO, Savet Evrope i dr.),
- privredne komore, veće privredne kompanije u svetu,
- univerziteti, instituti i biblioteke,
- pojedinci iz raznih oblasti i delatnosti.

Časopis *Međunarodna politika* ima Internet prezentaciju na adresi:

<http://www.diplomacy.bg.ac.yu/mp.htm>

Cena oglašavanja u *Međunarodnoj politici*:

- puna strana 30 000 dinara
- 1/2 strane 18 000 dinara
- k3 (unutrašnja korica) 40 000 dinara
- k4 (zadnja korica) 50 000 dinara

Za sve dodatne informacije obratiti se na telefon (011) 3373 832 ili na

e-mail: interaff@diplomacy.bg.ac.yu

INSTITUT ZA MEDUNARODNU POLITIKU I PRIVREDU osnovan je 1947. godine. Njegova misija je sistematsko istraživanje osnovnih procesa u međunarodnoj zajednici i elemenata političkog, ekonomskog, vojnog, tehnološkog i kulturno-socijalnog karaktera u savremenom svetu. Pružajući naučnu osnovu za utvrđivanje i predlaganje strategijskih osnova spoljne politike zemlje, Institut je u radnom smislu najtešnje povezan sa organima koji sprovode spoljnu politiku (Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije). Poseban zadatak Instituta je doprinos edukaciji šire javnosti o osnovnim tokovima međunarodnih odnosa, što se ostvaruje bogatom izdavačkom delatnošću, organizacijom skupova i učestvovanjem istaknutih političkih ličnosti, stručnjaka i diplomata na tribinama Instituta. Od svog osnivanja Institut je bio i značajan izvor kadrova za diplomatsku službu ili druge političke funkcije na unutrašnjem i međunarodnom planu. Osim naučnoistraživačkog sektora, u kome radi 30 naučnih radnika, Institut raspolaže jednom od najbolje opremljenih specijalizovanih biblioteka u Jugoistočnoj Evropi koja je, takođe, ekskluzivna depozitarna biblioteka edicija i dokumenata UN, Evropske unije i NATO. Pored *Međunarodne politike* (na srpskom) Institut objavljuje periodične publikacije: *Međunarodni problemi* (na srpskom i engleskom jeziku), *Evropsko zakonodavstvo* i *The Review of International Affairs*.

IZBOR IZDANJA

INSTITUTA ZA MEĐUNARODNU POLITIKU I PRIVREDU

ČASOPISI:

- Međunarodna politika*
Specijalizovani časopis
za međunarodne odnose
Izlazi tromesečno
- Review of International Affairs*
Specijalizovani časopis
za međunarodne odnose
(na engleskom jeziku)
Izlazi tromesečno
- Međunarodni problemi*
Naučni časopis na srpskom
i engleskom jeziku
Izlazi tromesečno
- Evropsko zakonodavstvo*
Naučno-stručni časopis
za pravo Evropske unije
Izlazi tromesečno

KNJIGE:

- Serbia and European Union*, zbornik radova,
priredivači Duško Dimitrijević i Miroslav
Antevski, broširano, 2010, 248 strana.
- Dragan Petrović, Dragomir Andđelković i
Goran Nikolić, *Geopolitika Zakavkazja*, tvrd
povez, 2010, 393 strane.
- Duško Dimitrijević i Ivona Lađevac (prir.),
zbornik radova, *Proširenje Evropske unije na Za-
padni Balkan*, broširano, 2009, 316 str.
- Duško Dimitrijević, *Reforma Saveta bezbednosti
Ujedinjenih nacija*, tvrdi povez, 2009, 400 str.
- Žaklina Novičić, *Neorealizam Keneta Volca*, bro-
širano, 2009, 240 str.
- Vodič kroz pravo Evropske unije, zbornik radova,
priredivač Blagoje Babić, tvrd povez, 2009,
768 str.
- Dragan Petrović, *Francusko-jugoslovenski odnosi
u vreme Alžirskog rata 1952–1964*, tvrd povez,
2009, 452 str.
- Dobrica Vesić, *Specifični oblici upravljanja ljud-
skim resursima*, broširano, 2009, 192 str.

Branko Pavlica, *Odnosi Srbije sa Republikom
Makedonijom 1996–2008*, broširano, 2009,
182 str.

Japan and Serbia: Contemporary Issues, zbornik
radova, priredivači Edita Stojić-Karanović,
Demal Hatibović i Ivona Lađevac, broširano,
2009, 244 str.

Aleksandar Fatić, *Freedom and Heteronomy*,
broširano, 2009, 236 str.

Edita Stojić-Karanović i Slobodan Janković
(prir.), *Elementi strategije spoljne politike Srbije*,
broširano, 2008, 414 str.

Edita Stojić-Karanović, *Regionalna i susedska
saradnja za održivi razvoj Srbije u prvoj dekadi
21. veka*, broširano, 2008, 292 str.

Duško Dimitrijević, *Međunarodnopravno reguli-
sanje teritorije država*, broširano, 2008, 214 str.

Dragan Petrović, *Geopolitika postsovjetskog
prostora*, tvrd povez, 2008, 250 str.

Nevenka Jeftić (prir.) *Aktuelna pitanja iz me-
đunarodnih odnosa*, broširano, 2008, 448 str.

Milan Šahović, *Međunarodno pravo u međuna-
rodnim odnosima druga polovina XX veka*, bro-
širano, 2008, 388 str.

Branko Pavlica, *Privredni i politički odnosi Sr-
bije sa Nemačkom 1882–2005*, broširano, 2008,
302 str.

Dragan Đukanović (prir.), *Savremeni međuna-
rodni izazovi*, broširano, 2008, 494 str.

Pero Petrović, *Savremena poslovna diplomacija*,
broširano, 2008, 360 str.

Nevenka Jeftić, *Pravo na komuniciranje*, broši-
rano, 2008, 152 str.

Duško Dimitrijević, *Međunarodno pravo suk-
cesije država*, broširano, 2007, 504 str.

Dragan Đukanović (prir.), *Međudržavni foru-
mi u Evropi*, broširano, 2007, 252 str.

Dragan Đukanović, *Institucionalni modeli i de-
mokratizacija postjugoslovenskih država*, broši-
rano, 2007, 336 str.